

**ВАЗОРАТИ МАОРИФ ВА ИЛМИ ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН
МУАССИСАИ ДАВЛАТИИ ТАЪЛИМИИ «ДОНИШГОҲИ
ДАВЛАТИИ ХУҶАНД БА НОМИ АКАДЕМИК
БОБОҶОН ҒАҒУРОВ»**

**ББК-92+81•2 ТОҶ
ТДУ-03+4С (ТОҶ)
Р-47**

Ба ҳуқуқи дастнавис

РАҲИМОВ АБДУЛҶОСИМ ИБРАГИМОВИЧ

**ТАҲҚИҚИ МУҚОИСАВИИ УНСУРҶОИ ЛУҒАВИИ
МОВАРОУННАҲРИИ «ҒИЁС-УЛ-ЛУҒОТ» БО ЛАҲҶАҶОИ
МУОСИРИ ҶАНУБИВУ ШИМОЛИИ ТОҶИҚӢ**

Диссертатсия

**барои дарёфти дараҷаи илмии номзади илми филология, аз рӯйи
иҳтисоси 10.02.00-Забоншиносӣ (10.02.20-Забоншиносии муқоисавӣ-
таърихӣ,
қиёсӣ ва муқобалавӣ)**

Роҳбари илмӣ:

**доктори илми филология, профессор
Ҳасанзода Абдучамол Ашраф**

Хучанд-2022

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА	4-14
БОБИ I. МУНОСИБАТИ МУҲАММАД ҒИЁСУДДИН БА УНСУРҲОИ ЛАҲЧАВӢ	15
1.1. Муҳаммад Ғиёсуддин ва мансубияти маҳаллии вожаҳо	18
1.2. Мавридҳои истифодаи вожаҳои лаҳчавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»	26
1.2.1. Истифодаи вожаҳои лаҳчавӣ ба сифати унсурҳои эзоҳбанда	27
1.2.2. Истифодаи вожаҳои лаҳчавӣ аз тарафи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот»	28
1.3. Шарҳи воҳидҳои фразеологии лаҳчавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»	31
БОБИ II. МУҚОИСАИ ВОЖАҲОИ ҚАДИМИ ЭРОНИАСЛИ «ҒИЁС-УЛ-ЛУҒОТ» БО МАВОДИ ЛАҲЧАҲОИ ЧАНУБИВУ ШИМОЛИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ	
2.1. Муқоисаи вожаҳои эрониасли «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳчаҳои чанубиву шимолии муосири тоҷикӣ	37
2.2. Муқоисаи маъноҳои қадими вожаҳои эрониасли «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳчаҳои чанубиву шимолии муосири тоҷикӣ	74
2.3. Муқоисаи вожаҳои эрониасли тағйири шакл кардаи «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳчаҳои чанубиву шимолии муосири тоҷикӣ	89
БОБИ III. МУҚОИСАИ ВОЖАҲОИ ИҚТИБОСИИ «ҒИЁС-УЛ-ЛУҒОТ» БО МАВОДИ ЛАҲЧАҲОИ ЧАНУБИВУ ШИМОЛИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ	
	94
3.1. Муқоисаи вожаҳои иқтибосии забонҳои дигари эронии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳчаҳои чанубиву шимолии муосири тоҷикӣ	96
3.2. Муқоисаи вожаҳои иқтибосии ҳиндии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳчаҳои чанубиву шимолии муосири тоҷикӣ	102
3.3. Муқоисаи вожаҳои иқтибосии арабии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳчаҳои чанубиву шимолии муосири тоҷикӣ	112
3.3.1. Таҳаввулоти маъноии вожаҳои иқтибосии арабии «Ғиёс-ул-луғот»	

дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ	121
3.3.2.Таҳаввули шаклу маънои вожаҳои иқтибосии арабии «Ғиёс-ул-луғот»	
дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ	124
3.4.Муқоисаи вожаҳои туркии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву	
шимолии муосири тоҷикӣ	126
ХУЛОСА	141
ФЕҲРИСТИ ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ	149

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқот. Қазияи маҳфуз мондани унсурҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ зикрғфта дар лаҳҷаҳои муосири тоҷикӣ то ҳол ба таври комил мавриди баррасӣ қарор нагирифтааст. Аз ин рӯ, мавриди муқоиса қарор додани калимаву таркиб ва ибораҳои фарҳангномаи мазкур бо маводи лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ яке аз масоили мубрами забоншиносии муосири тоҷик ба шумор меравад.

Ромпурӣ фарҳангномаи худро, ки дар байни фарҳангномаҳои дигар хусусияти ҷамъбасткунандаро дорад, дар асоси маводи осори илмиву адабӣ ва луғатномаҳои гузаштагону ҳамзамононаш дар давоми ҷаҳордаҳ сол таълиф карда, онро соли 1827-ум анҷом додааст. Дар фарҳанги мазкур ҳабаҳ ҳазору панҷсаду сиву ҳафт воҳиди луғавӣ шарҳ дода шудаанд ва як ҳиссаи ҷунин унсурҳои луғавиро калимаву таркиб ва ибораҳои ташкил додаанд, ки агарчи аз доираи забони адабии ҳозираи тоҷикӣ берун шудаанд, аммо дар забони мардуми минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва мавзёҳои бурунмарзии тоҷикнишин боқӣ мондаанд. Маҳз ҳамин ҷиҳат моро водор кард, ки ба таври муқоисавӣ маводи фарҳангномаи ёдшударо бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ таҳқиқ намоем, зеро аз ин нуқтаи назар таҳлил кардани маводи ин фарҳангнома мақому мавқеи хосро дорост.

Дарачаи таҳқиқи мавзуи илмӣ. Доир ба хусусиятҳои алоҳидаи ин фарҳангнома то имрӯз як қатор асару мақолаҳо ба таъб расида, рисолаҳои илмӣ ҳимоя гардидаанд.

Профессор М. Н. Қосимова дар яке аз дастурҳои таълимии худ ҳангоми баррасии масъалаҳои ба сарфу наҳв вобаста қайдҳои муаллифи «Ғиёс-ул-луғот»-ро дар ин бора зикр кардааст. Аз ҷумла, муҳаққиқи номбурда андешаҳои Ромпуриро дар хусуси муродифи грамматикӣ шудани баъзе пешоянду пасояндҳо, вучуди ҳодисаи имола дар калимаҳои тоҷикӣ, муҳаффаф гардидани вожаҳо, иддае аз истилоҳоти забоншиносӣ: изофат, «бо»-ҳои зинат, зоидаи мақсур, мазмум, вазифаҳои пешоянди «ба», дар вазифаи пайвандаки ҷудоии «ё» ба кор рафтани пайвандаки паиҳами «-у»,

вови отифа, вови тахфиф, «йо»-и маълум, «йо»-и мафъул ва ғайраҳо мулоҳизаҳои судманд баён намудааст [31, с. 8, 12, 16, 19, 36, 45, 74, 75, 95, 96, 99, 101].

Муҳаққиқи номбурда дар тадқиқоти дигараш назари Ромпуриро дар хусуси калимаҳои муарраб, навъҳои баъзе унсурҳои ёридиҳандаи тоҷикӣ ва вазифаҳои грамматикӣ онҳо зикр намудааст [32, с. 12, 14, 45, 53, 66].

Бояд гуфт, ки хидмати муҳаққиқ ва луғатшинос А. Нуров дар таҳия, мулҳақот ва тавзеҳоти ду ҷилди матни “Ғиёс-ул-луғот”, ки дар маҷмуъ 896 саҳифаро дарбар мегирад, хеле калон аст. Сабаби ба ин кор мушкил даст задани номбурда ба сарчашмаи муҳим ҳисоб ёфтани ин луғатнома вобаста аст. Худи таҳиягар дар пешгуфтори ин фарҳангнома овардааст, ки “аксар дар материали лексикаи ин луғат...инкишоф ва такмилу тағйири хоси забон ва инъикоси таърихи тамаддуни халқро дидан мумкин аст, зеро таърихи ҷамъият, пеш аз ҳама, дар таърихи забони он ҷамъият инъикос меёбад” [3, ҷ. 1, с.7].

Рисолаи номзоди А.Воҳидов ба хусусиятҳои маъноиву сохтори фарҳангномаи мазкур бахшида шуда [81, с. 4-31], дар тадқиқотҳои дигари ӯ масъалаҳои зерин: яке аз сарчашмаҳои «Ғиёс-ул-луғот» ба шумор рафтани «Мадор-ул-афозил», шарҳу эзоҳи воҳидҳои луғавӣ бо воситаи муродифҳо, таркиби луғатномаи мазкур, эзоҳи баъзе унсурҳои грамматикӣ дар он дучороянда, аҳамияти «Ғиёс-ул-луғот» дар таърихи фарҳангшиносии тоҷику форс ва монанди инҳо мавриди таҳлил қарор гирифтаанд [13, с. 216-220; 14, с. 83-87; 15, с. 90-94; 80, с. 43-48].

Профессор Д. Хоҷаев дар асару мақолаҳои алоҳидааш нуқтаи назари Ромпуриро дар бораи баъзе истилоҳоти тоҷикӣ тоҷикӣ тоҷику форс, эзоҳи истилоҳоти онҳо аз тарафи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ишора намудааст [20, с. 57-64; 106, с. 12-13].

Профессор Ҳ. Маҷидов низ ҳангоми таваққуф ба масъалаи истилоҳоти тоҷикӣ назари Ромпуриро дар бораи баъзеи онҳо ёдовар шудааст [35, с. 193-194].

Профессор А. Ҳасанов дар резарисолаву мақолааш доир ба назари муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар истифодаи калимаҳо, сохтори онҳо, хусну кубҳашон, мавридҳои истифодаи ҳар кадоми онҳо, ҳолатҳои иловаи пешванду пасвандҳои тоҷикӣ ба унсурҳои иқтибосии аз забонҳои дигар дохилшуда, махсусан калимаҳои арабӣ ва монанди инҳо қайдҳои ҷолиб изҳор кардааст [62, с. 76-99; 63, с. 3-41].

Дар тадқиқоти Р. Каримхӯчаева масъалаи усулҳои ба таҳфиф дучор гардидани калимаву ибора ва баъзе ҷумлаҳо дар асоси маводи «Ғиёс-ул-луғот» мавриди баррасӣ қарор гирифтааст. Муаллиф таъкид кардааст, ки дар луғатномаи мазкур садҳо унсурҳои луғавӣ дучор меоянд, ки муаллифи фарҳанг усулҳои муҳаффаф шуданашонро нишон дода, назари худро дар бораи ба чунин шаклҳо дучор гардидани онҳо баён намудааст. Маълум мешавад, ки унсурҳои луғавии забон дар натиҷаи ихтисори садонокҳо, ҳамсадоҳо, ҳичоҳо дар мавқеъҳои гуногуни воҳидҳои луғавӣ шакли таҳфифёфта гирифта метавонанд [29, с. 26-119].

Дар тадқиқоти Ф. Ҷалолова масъалаи зикру шарҳи истилоҳоти забоншиносӣ аз тарафи Ромпурӣ баррасӣ гардида, муаллиф дар асоси маводи аз луғатномаи мазкур гирдовардаш шарҳебии онҳоро аз ҷониби муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» таҳлил кардааст ва назари ӯро дар бораи истилоҳоти қисмҳои гуногуни забоншиносӣ [68, с. 18-74], баъзе категорияҳои морфологӣ, мисли шумораи исмҳо, бо ёрии пасвандҳои гуногун ташаккул ёфтанишон, ҷамъи шикастаи арабӣ, истифодаи калимаҳои мансуб ба ҳиссаҳои гуногуни нутқ ва ғайраҳо мавриди таҳлил қарор додааст [68, с. 75-138].

Ба ин тариқ, маълум мешавад, ки «Ғиёс-ул-луғот» дар гузашта яке аз фарҳангномаҳои муътамад ва муътабар ба шумор рафта, дар он аксари маълумоти дар луғатномаҳои пешгузаштагони Ромпурӣ дарҷшуда оварда шудаанд. Ба ин нукта ишора карда, профессор Д. Хоча дар вақташ навишта буд, ки «маълумоту тавзеҳоте, ки дар фарҳангномаю дастурҳои таълимии асрҳои миёна фароҳам оварда шудаанд, натиҷаи паҷуҳишу бозёфтҳои

донишмандони пешини мо ба шумор меравад, ки баъдтар дар асрҳои XV-XIX ин равия хеле густариш ёфта, барои таълифи луғатҳои муътамаде чун «Ғиёсул-луғот» ва рисолаю дастурҳои чиддии илмию таълимӣ замина фароҳам меоварад» [20, с. 65].

Воқеан, қиёси маводи луғатномаҳои тоинкилобӣ бо калимаҳои дар лаҳҷаҳои мухталифи забони тоҷикӣ мавҷуда нишон медиҳад, ки онҳо барои инъикос гардидани сайри таърихӣ унсурҳои луғавӣ ёрии калон мерасонанд, зеро дар чунин фарҳангномаҳо гурӯҳи калони воҳидҳои луғавие шарҳ дода шудаанд, ки онҳо ба ҳамон намуди қадимашон ё дар шакли тағйирёфта дар забони мардуми тоҷик боқӣ мондаанд. Бинобар ин, барои муайян намудани этимологияи қисми зиёди калимаҳо лафзи шевагӣ низ баробари маводи осори хаттӣ хизмат мекунад. Аз ин рӯ, ба ин гуна калимаву ибораҳо бо назари беэътиноӣ муносибат намудан ва пасту беарзиш ҳисоб кардани онҳо далели ноогоҳии шахс аз гузаштаи дури унсурҳои луғавии лаҳҷавӣ ҳисоб мешавад. Аз ин нуқтаи назар аҳамият доштани калимаву ибораҳои лаҳҷавиро ба эътибор гирифта, муаллифони баъзе фарҳангномаҳои этимологияи забони русӣ, мисли М. Фасмер дар луғати этимологияшон ифодаҳои лаҳҷавиро дар қатори унсурҳои луғавии дигар ҷой додаанд.

Маҳз аҳамияти калон доштани чунин калимаву иборакоро дар назар дошта, профессор Ғ. Ҷӯраев бо таъя ба гуфтаи академик А. А. Шахматов навиштааст, ки «осори хаттӣ на ҳамеша дар бораи таркиби овозии давраҳои гузаштаи забон маълумоти боэътимоде дода метавонанд. Лаҳҷаҳои имрӯза сарчашмаи асосианд, ки аз онҳо барои грамматикаи таърихӣ маводи муҳим ва ниҳоят боварибахш метавон гирифт» [71, с. 99].

Профессор А. Ҳасанов дар бораи муҳим будани омӯзиши калимаҳои лаҳҷавӣ андешаронӣ намуда навишта буд, ки ин гуна вожаву ибораҳо дар тақомули бинои суҳан ва инъикоси ҳашамати рӯзгори мардум мушкулкушои суҳанварон ва илҳомбахши ниёзмандон шуда метавонад. Ў таъкид менамояд, ки «аз шунидани иддае аз воҳидҳои маҳаллӣ завқ навозиш меёбад ва рӯҳи шунаванда меболад» [64, с. 4].

Ҳамин тавр, бо вучуди он ки аз тарафи муҳаққиқони номбурда масъалаи боқимонии калимаҳои ба истилоҳ «классикӣ» дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ қайду ишораҳои муфид баён шудаанд, комилан ҳалгардида шуморидани масъалаи мазкур дуруст нест, чунки ҳеҷ як муҳаққиқ дар назди худ вазифаи алоҳида таҳлил кардани онро нагузоштааст.

Робитаи таҳқиқот бо барномаҳо ва ё мавзӯҳои илмӣ. Таҳқиқоти диссертатсионии мазкур дар чаҳорҷӯбаи татбиқи нақшаи дурнамои корҳои илмию таҳқиқотии кафедраи забони тоҷикии факултети филологияи тоҷики Муассисаи давлатии таълимии “Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров” барои солҳои 2016-2020-ум дар мавзӯи “Хусусиятҳои маъноиву сохторӣ ва этимологии вожаҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ” анҷом дода шудааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚОТ

Кори диссертатасионӣ ба робитаи байни унсурҳои луғавии мовароуннаҳрии «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ бахшида шудааст.

Мақсади таҳқиқот. Инъикос карда нашудани робитаи унсурҳои луғавии мовароуннаҳрии “Ғиёс-ул-луғот” бо лаҳҷаҳои имрӯзаи ҷанубиву шимолии тоҷикӣ муайянкунандаи мақсаду вазифаҳои рисолаи мазкур маҳсуб мегардад. Пойдормонии калимаву таркиб ва ибораҳои муқаррариву рехтаи “Ғиёс-ул-луғот” дар лаҳҷаҳои муосири номбурдаи тоҷикӣ водор мекунад, ки усулҳои маҳфузмонии онҳо ба таври комил аз назари таҳлил гузаронида шаванд.

Вазифаҳои таҳқиқот. То имрӯз мавриди таҳқиқ қарор нагирифтани масъалаи тарзҳои боқимонии унсурҳои луғавии яке аз фарҳангномаҳои муътабари садаи XIX бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ мақсаду вазифаҳои рисолаи мазкурро муайян месозад. Маводи фаровони гирдомада водор месозад, ки вазифаҳои зерин ҳаллу ҷасл карда шаванд:

- нишон додани муносибати Ромпурӣ ба унсурҳои лаҳҷавӣ;
- муайян кардани тарзҳои ишораи мансубияти унсурҳои лаҳҷавӣ ба минтақаҳо аз ҷониби муаллифи луғатнома;
- ошкор намудани усулҳои боқимонии унсурҳои луғавии «Ғиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ;
- нишон додани тарзҳои боқимонии калимаҳои алоҳида бе тағйири шаклу маъно дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ;
- инъикос кардани сабабҳои бо таҳаввулоти шакливу маъноӣ маҳфуз мондани бархе аз вожаҳои луғатномаи мазкур дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ;
- ошкор кардани мақому мавқеи ҳодисаҳои алоҳидаи овозӣ дар таҳаввулоти шаклу маъноӣ унсурҳои луғавӣ;
- муайян намудани дараҷаи боқимонии калимаҳои эронислу иқтибосии

«Ғиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ;

-нишон додани таносуби боқимонии калимаҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда дар лаҳҷаҳои минтақаҳои шимолу ҷануби Тоҷикистон ва лаҳҷаҳои алоҳидаи дигар;

-ошкор намудани дараҷаи боқимонии воҳидҳои фразеологӣ дар фарҳангномаи мазкур истифодашуда дар лаҳҷаҳои ҳозираи ҷанубиву шимолии тоҷикӣ.

Объекти таҳқиқот. Дар таълифи диссертатсия унсурҳои луғавӣ яке аз муътабартарин фарҳангномаҳои гузашта “Ғиёс-ул-луғот”-и Ромпурӣ гирдоварӣ карда шуда, онҳо бо маводи дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ маҳфузмонда муқоиса карда шудаанд ва ба ин восита дараҷаи умумият ва фарқи лексикаи луғатномаи мазкур бо гуфтори минтақаҳои ҷанубу шимоли Тоҷикистон муайян карда шудаанд.

Предмети таҳқиқот. Дар қори диссертатсионии мазкур хусусиятҳои зикри унсурҳои луғавӣ аслии тоҷикӣ ва иқтибосӣ (аз забонҳои дигари эронӣ, хиндӣ, арабӣ, туркӣ)-и “Ғиёс-ул-луғот” баррасӣ гардида, усулҳои пайдормонии онҳо дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолӣ, инчунин истифодаи унсурҳои лаҳҷавӣ ҳамчун маводи эзоҳбанд ва зикри онҳо аз забони муаллифи луғатнома нишон дода шудаанд.

Асосҳои назариявии таҳқиқот. Ҳангоми таҳлили масъалаи мазкур мо ба асару мақолаҳои олимони намоёни ватаниву хориҷӣ, мисли М. Т. Баҳор, П. Н. Хонларӣ, В. С. Расторгуева, Ю. А. Рубинчик, А. Л. Хромов, Ш. Рустамов, Ю. Салимов, М. Н. Қосимова, Ғ. Ҷӯраев, В. А. Капранов, Ҳ. Мачидов, Д. Саймиддинов, Ш. Исмоилов, Д. Хоҷаев, М. Маҳмудов, А.Воҳидов, С. Хоркашев (Раҳматуллозода), А. Ҳасанов (Ҳасанзода) ва дигарон таъя намудем.

Усулҳои таҳқиқ. Дар раванди таҳлили масъалаи мазкур асосан аз усули тафсири лингвистӣ истифода шудааст. Ҳамчунин ҳангоми баррасии

масъалаи тазаккурёфта усулҳои муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ, оморӣ, тафсири луғавӣ низ фаровон мавриди истифода қарор дода шуданд.

Навгониҳои илмӣ таҳқиқот. Дар рисола нахустин маротиба дар асоси маводи яке аз муътабартарин луғатномаҳои қарни XIX робитаи унсурҳои луғавӣ он бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ ба риштаи таҳлил кашида шудааст. Ба андешаи рӯшанӣ андохтан ба нуқтаҳои мавҳуми истифодаи вожаҳои алоҳида ва мансубияти забони онҳо далелҳои забонҳои эронӣ ва ғайриэронӣ истифода гардидаанд. Дар рисола нахустин маротиба роҳҳои мухталифи ба таҳаввулот дучор гардидани унсурҳои куҳан дар лаҳҷаҳои ҳозираи ҷанубиву шимолии тоҷикӣ нишон дода шудааст, мақому мавқеи ҳодисаҳои фонетикӣ дар таҳаввулоти воҳидҳои луғавӣ ошкор карда шуда, бартарияти боқимонии унсурҳои луғавӣ эронӣ нисбат ба иқтибосӣ инъикос гардидааст.

Нуқтаҳои ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

-қиёс намудани кулли унсурҳои луғавӣ “Ғиёс-ул-луғот” собит месозад, ки дар он дар қатори гурӯҳи калони калимаҳои дар айни замон аз истифода хориҷшуда боз вожаву таркиб ва ибораҳои ба назар мерасанд, ки имрӯз дар забони мардуми тоҷикзабони дохили ҷумҳурӣ, мисли ҷанубиву шимолӣ ва берун аз он боқӣ мондаанд;

-чунин воҳидҳои луғавӣ аз ҷиҳати баромади худ якранг набуда, қисме аз онҳо эронӣ мебошанд, ҳиссаи дигар иқтибосӣ ба шумор мераванд. Иқтибосҳои дар “Ғиёс-ул-луғот” мавҷуда ва дар лафзи тоҷикони имрӯза маҳфузмонда ба забонҳои дигари эронӣ (мисли парфиянӣ, суғдӣ), арабӣ, юнонӣ, ҳиндӣ ва туркӣ мансуб мебошанд. Дар қиёс бо унсурҳои иқтибосӣ ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ бештар онҳое маҳфуз мондаанд, ки решаи сирф эронӣ доранд;

-ҳамаи воҳидҳои луғавӣ “Ғиёс-ул-луғот”, ки ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳамчун унсури фаъол гардиш доранд, аз ҷиҳати қаламрави истифодашон ягона набуда, бархе дар кулли лаҳҷаҳо, қисми дигар дар ҷанде аз онҳо ва ҳиссаи сеюм танҳо дар як-ду лаҳҷа боқӣ мондаанд;

-муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” на танҳо калимаву таркиб ва иборотеро шарҳ медиҳад, ки ҳоло дар лафзи мардуми тоҷик пойдор мондаанд, балки худ низ дар чараёни баёни андеша иддае аз унсурҳои лаҳҷавиро мавриди истифода қарор медиҳад;

-воҳидҳои луғавии дар “Ғиёс-ул-луғот” зикршуда ва дар лаҳҷаҳои имрӯзаи ҷанубиву шимолӣ маҳфузмонда аз рӯи дараҷаи ба таҳаввулоти шаклу маъно дучоргардиашон дар як сатҳ қарор надоранд: ҳиссае аз онҳо бидуни дигаргунии шаклу маъно, дастае бо таҳаввулоти шакл, қисме бо тағйири маъно ва чанде бо яке аз маъноҳои куҳани худ дар байни мардум истифода мешаванд;

-дар таҳаввули шаклии хоҳ унсурҳои луғавии эронӣасл, хоҳ иқтибосӣ нақши ҳодисаҳои фонетикӣ назаррас буда, силсилае аз онҳо маҳз зери таъсири ҳодисаҳои таҳфиф, афзоиш, ҷойивазкунӣ ва м. инҳо аз асли худ гоҳ чиддӣ ва гоҳ ҷузъӣ тағйир ёфтаанд;

-дар “Ғиёс-ул-луғот” дар радифи калимаҳо инчунин ҳиссае аз ибораҳои рехтае низ ба назар мерасанд, ки онҳо дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ бо вижагиҳои худ маҳфуз мондаанд.

Аҳамияти назариявӣ ва амалии таҳқиқот. Натиҷаҳои паҷуҳиши мазкурро метавон дар оянда ҳангоми таълифи осори таҳқиқӣ доир ба лаҳҷашиносии таърихӣ, таърихи забонҳои эронӣ, эҷоди фарҳангномаҳои этимологӣ истифода бурд.

Аҳамияти амалии таҳқиқот дар он аст, ки маводи рисоларо метавон ҳангоми таълими курсҳои «Таърихи забонҳои тоҷикиву форсӣ», «Лаҳҷашиносии таърихӣ», курсу семинарҳои махсус истифода бурд. Инчунин натиҷаҳои умдаи рисола метавонад ба аспирантон дар таълифи рисолаҳои илмӣ кӯмак расонанд.

Дараҷаи эътимоднокии тадқиқотро мувофиқати ҳаҷми диссертатсия, коркарди натиҷаҳои тадқиқот дар шакли мақолаҳои илмӣ ва хулосабарориҳо дар асоси маводи тадқиқшуда аз “Ғиёс-ул-луғот” ва лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолӣ собит менамоянд. Хулосаву тавсияҳои илмии натиҷаҳои

тадқиқоти анҷомёфта ба муҳаққиқони минбаъда пешниҳод гардида, ҷанбаҳои тозаии равияи омӯзиширо кушода медиҳанд.

Мутобиқати диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Диссертатсия дар мавзӯи «Муқоисаи унсурҳои луғавии мовароуннаҳрии «Ғиёс-ул-луғот» бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ» барои дарёфти дараҷаи илмии номзоди илми филология бо шиносномаи ихтисоси 10. 02. 20- Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқобалавӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии докталаби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқот. Диссертант ба баррасии робитаи забони “Ғиёс-ул-луғот” бо лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ даст зада, дар ҷараёни таҳлил кӯшиш кардааст, ки сабабҳо, усулҳо ва хусусиятҳои боқимонии унсурҳои луғавии дар луғатномаи мазкур истифодагардидаро дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии ҳозираи тоҷикӣ ба риштаи таҳлил кашад.

Мутобиқ ба усули таҳқиқ маводи «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ гирдоварӣ шуда, гоҳ-гоҳ бо мақсади инъикос намудани пешгузаштаи иддае аз калимаҳо онҳо бо маводи баъзе фарҳангномаҳои қадиму муосир, мисли «Ҷароғи ҳидоят»-и Орзу, «Луғатнома»-и Деҳхудо, «Фарҳанги забони тоҷикӣ», «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» ва ҷанди дигар муқоиса карда шуд.

Бо мақсади инъикос кардани замони истифодаи гурӯҳе аз калимаҳо онҳо бо маводи осори мухталифи асримиёнагӣ, ҷун «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Балхӣ ва м. инҳо муқоиса гардида, дар мавридҳои зарурӣ аз онҳо мисол оварда шуд. Инчунин бо мақсади нишон додани дараҷаи боқимонии онҳо мо ғайр аз маводи аз забони информантҳо гирдомада боз маводи баъзе луғатномаҳои лаҳҷавиро, мисли «Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро»-и М. Маҳмудов, Б. Бердиев, «Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ (лаҳҷаҳои ҷанубӣ)»-и М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев, Б. Бердиев, «Фарҳанги лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ»-и М. Маҳмудов, Ғ. Ҷӯраев,

инчунин маводи фактологии осори таҳқиқии муҳаққиқон В. С. Расторгуева, Р. Л. Неменова ва Ғ. Қўраев, Р. Ҳодизода, А. Ҳасанов (Ҳасанзода) ва дигаронро истифода намудем.

Тасвиб ва амалисозии натиҷаҳои диссертатсия. Мазмуну муҳтавои асосии диссертатсия дар маърузаву гузоришҳои дар сатҳҳои донишгоҳӣ (2012-2022) ва минтақавиву ҷумҳуриявӣ (2014, 2020, 2022) ироанамудаи унвонҷӯ, инчунин силсилаи мақолаҳои дар саҳифаҳои маҷмуаву маҷаллаҳои интишоркардаи муаллиф инъикос шудааст.

Интишорот аз рӯи мавзӯи диссертатсия. Доир ба мавзӯи рисола 12 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 4 адад дар маҷаллаҳои илмии тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон интишор ёфтаанд.

Диссертатсия дар ҷаласаи кафедраи забони тоҷикии МДТ-и «Донишгоҳи давлатии Хучанд ба номи академик Бобочон Ғафуров» (қарори № 6-ум аз 27-уми январи соли 2022-юм) ва шурои олимони факултети филологияи тоҷики ҳамин Донишгоҳ муҳокима ва ба ҳимоя пешниҳод шудааст (қарори № 3-юм аз 28-уми октябри соли 2022-юм).

Соҳт ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, се боб, хулоса ва феҳристи осори таҳқиқии истифодагардида иборат аст. Ҳаҷми умумии диссертатсия фарогири 161 саҳифаи чопи компютерӣ мебошад.

БОБИ I
МУНОСИБАТИ МУҲАММАД ҒИЁСУДДИН БА УНСУРҲОИ
ЛАҲЦАВӢ

Таҳлили маводи луғатномаи Ромпурӣ ва муқоисаи онҳо бо маводи лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ нишон медиҳад, ки як қисми чунин унсурҳои луғавӣ гоҳ ба ҳамон шакли дар «Ғиёс-ул-луғот» зикршуда, гоҳ ба гунаи тағйирёфта ва гоҳ бо таҳаввулоти маъноӣ боқӣ мондаанд. Албатта, чунин хелҳои таҳаввулот дар ин гуна воҳидҳои луғавӣ баробар рӯй намода, дигаргунӣ шаклӣ бештар, аммо таҳаввулоти маъноӣ камтар ба вуқӯъ омадаанд. Агарчи дар давраи ҳозираи инкишофи лаҳҷашиносии тоҷик роҷеъ ба самтҳои алоҳидаи ин масъала, чунон ки дар муқаддима зикр гардид, мисли хусусиятҳои овозӣ ва грамматикӣ лаҳҷаҳои тоҷикӣ асару мақолаҳо таълиф гардидаанд, инчунин муқоисаи шакли лаҳҷавии унсурҳои луғавию грамматикӣ бо қаринаи адабияшон сурат гирифтааст, аммо чунин қиёс бо давраҳои гуногуни таърихӣ онҳо кам сурат гирифта, муҳаққиқон ҳангоми ба риштаи таҳлил кашидани ин масъала танҳо бо зикри ишораҳои умумӣ маҳдуд шудаанд. Маҳз ҳамин камбудии илми лаҳҷашиносии тоҷикро дар назар дошта, муҳаққиқ М. Эшнӣёзов ҳанӯз солҳои 70-уми асри ХХ таъкид намуда буд, ки «дар давраи ҳозираи инкишофи шевашиносии тоҷик фақат бо методи тасвирӣ, монографӣ омӯхтани шеваҳо кифоя намекунад. Минбаъд бояд шеваҳо, лаҳҷаҳо, гурӯҳи онҳо аз нуқтаи назари муқоисаи таърихӣ, инчунин аз рӯи ба ҳам наздикшавии онҳо бо забони адабии ҳозираи тоҷик омӯхта шаванд» [77, с. 54].

Масъалаи дигар ба омӯзиши алокаи унсурҳои луғавии лаҳҷавӣ бо забони осори давраҳои гузаштаи инкишофи забони тоҷикӣ дахл дорад. Албатта, ин масъала дар заминаи робитаи баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ бо забони осори асримиёнагӣ анҷом дода шудааст [94, с. 82; 26; 34, с. 18, 125, 175; 92, с. 215; 83, с. 215-216; 30, с. 106-110; 33, с. 21-48; 96, с. 8-14, 115, 115-120; 47, с. 5-20; 48, с. 5-24], аммо, бо вучуди ин, масъалаи мазкурро ҳалшуда ҳисоб намудан душвор аст, чунки дар чунин асару мақолаҳои илмӣ асосан маводи

лахчаҳои чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ бо осори асримиёнагӣ муқоиса карда шудааст. Дар оянда бештар гирд овардани ин гуна калимаҳо ва инъикос намудани дараҷаи алоқашон бо гузашта зарур аст, зеро бо мурури замон ҳиссаи калони вожаҳои қадимии дар лахчаҳои ҳозираи тоҷикӣ мавҷуда тадриҷан аз истифодаи мардум баромада истодаанд. Чунин ҳолат дар айни ҳол дар лахчаҳои забонҳои дигари эронӣ низ мавҷуд будааст, ки он баъзе олимони хориҷиро ба ташвиш овардааст ва онҳо аз фаромӯш шудани чунин калимаҳо таассуф хӯрданашонро изҳор кардаанд. Дар пешгуфтори яке аз чунин асарҳо навишта шудааст, ки вожаҳои ин гуна лахчаҳо барои куҳансолони онҳо ба пуррагӣ фаҳмо аст, вале мумкин аст, ки аксари ин гуна калимаҳо барои ҷавонон ва навҷавонони имрӯза қобили дарк набошанд, зеро ашӯҳое, ки онҳо бо ёрии ин гуна унсурҳои луғавӣ ифода карда мешаванд, аз байн рафтаанд. Баъзеи чунин вожаҳо бо вучуди он ки замоне аз ҷумлаи калимаҳои маъмули лахҷавӣ буданд, баъди аз миён рафтани предметҳои алоҳида ба ҳукми фаромӯшӣ рафтанд [114, с. 2].

Забоншинос Л. Бузургзода ҳангоми таҳлили хусусиятҳои феъли лаҳҷаи Исфара баъзе калимаҳоро ишора намуда, ҳанӯз охири солҳои сиюми асри гузашта навишта буд, ки чунин унсурҳои луғавӣ бо вучуди серистеъмол буданашон дар осори асрҳои миёна имрӯз аз доираи истифода берун шудаанд, вале онҳо дар айни ҳол дар ин ё он лаҳҷа бо дигаргунии муайяни овозӣ ё маъноӣ истифода мегарданд [12, с. 103, 155, 178].

Ҳанӯз солҳои 70-уми асри ХХ чанде аз муҳаққиқони лахчаҳои тоҷикӣ низ дар пайрави гуфтаҳои устод С. Айнӣ дар натиҷаи тадқиқ боқимонии бисёр калимаҳои қадими тоҷикиро таъкид кардаанд, ки аз нигоҳи забони адабии меъерии имрӯза як навъ хусусияти архаистӣ доранд [34, с. 14; 72, с. 65; 30, с. 106-110; 66, с. 45; 56, с. 35].

Муҳаққиқ Р. Ҳодизода дар бораи лаҳҷаи Самарқанд таваққуф намуда навиштааст, ки «гуфтор ва лаҳҷаи самарқандиён, ки аз асри Рӯдакӣ то кунун бо ҳама фарозу фурудҳо ҳанӯз нағз ва ноб мондааст, шояд битавонад меъёр ва шохисе барои забони порсӣ дар хиттаи паҳновари ин забон, ки бо номҳои

форсӣ, дарӣ ва тоҷикӣ хонда мешавад, бошад» [146, с. 7].

Дар чанд пажухиши проф. Д.Саймиддинов низ аз хусуси дар забони мардуми минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон то имрӯз боқимонии «захоири луғоти нодири хуросониву мовароуннахрӣ», дар қатори маъхазҳои муҳиму арзишманд қарор доштани лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар нигоҳдории калимаҳои қадим, дар байни тоҷикони мавзеъҳои гуногуни Тоҷикистон аз ҷумлаи калимаҳои серистеъмол ҳисоб шудани онҳо, оид ба истифодашон ба ҳамон шакли қухан ё намуди ба забонҳои шимолӣ ғарбии эронӣ мутобиқшуда ё шакли шарқии эронӣ, ё ки намуди туркишудашон ишораҳои аҷибро изҳор кардааст [46, с. 90, 99, 168, 188; 47, с. 5-17; 48, с. 5-21].

Б. Сиёев дар якҷанд асару мақолаҳояш дар хусуси дар лаҳҷаҳои Конибодом, Самарқанд, Бухоро, Чуст, Чирчики Боло боқӣ мондани баъзе тобишҳои маъноии ҷонишинҳои шахсӣ, ки дар адабиёти классикӣ ба қор мерафтанд, мулоҳизаҳои диққатҷалбкунанда изҳор кардааст [54, с. 145]. Ҳамин муҳаққиқ инчунин оид ба таври васеъ истифода шудани баъзе ибораҳои дар лаҳҷаҳои шимолӣ мулоҳиза рондааст, ки баъзан онро сахван боқимондаи қолабҳои грамматикӣ туркӣ ба шумор меоранд. Муҳаққиқи номбурда бо далелҳои бисёр исбот кардааст, ки дар асл чунин қолабҳо асоси ориёӣ доранд [54, с. 219; 103, с. 18].

Дар тадқиқоти баъзе олимони дигар дар бораи боқимонии талаффузи қадими калимаҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ қайдҳои ҷолиб ба назар мерасанд [45, с. 13; 46, с. 255].

Маълум мешавад, ки унсурҳои лаҳҷавӣ дар ҳама давр дар баробари калимаву таркиб ва ибораҳои забони адабӣ ҳамчун захираҳои луғавии зарурӣ истифода шуда, қисме аз онҳо бо мурури замон ба шакли меъёрии забон роҳ меёбанд ва барои бойгардии таркиби луғавӣ ҳиссагузорӣ мекунанд. Маҳз ҳамин хусусияти ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ сабаб шудааст, ки муаллифони осори асримиёнагӣ, соҳибони фарҳангномаҳои гузашта ба ин гуна калимаву ифодаҳо диққати хосса равон карда, бархе аз онҳоро дар луғатҳои худ ҷо додаанд ва мансубияти маҳаллии онҳоро махсус таъкид кардаанд.

1.1. Муҳаммад Ғиёсуддин ва мансубияти маҳаллии вожаҳо.

Нишон додани сарчашмаи гурӯҳи калони унсурҳои луғавӣ, ошкор намудани мансубияти маҳаллии онҳо дар фарҳангшиносии тоҷикӣ форсобиқаи қадим дошта, чунин муносибати соҳибони луғатномаҳои пешина бо мақсади инъикос кардани нақши каломӣ минтақаҳои мухталифи тоҷикнишин дар ривоҷи забони адабӣ пеш гирифта шудааст. Маълум аст, ки дар шеваҳои лаҳҷаҳои бисёр воҳидҳои луғавӣи куҳанбунёд ва нодире вучуддоранд, ки дохил шудани онҳо ба таркиби луғавӣи шакли меъёрии забон боиси тақомули ёфтани он мешавад. Ҳамин хусусияти калимаву таркиб ва ибораҳои ифодаҳои лаҳҷавиро дар назар дошта, дар вақташ профессор А. Насриддинов дар бораи аҳамияти яке аз луғатномаҳои асри XIX, ки гурӯҳи олимони Ҳиндустон таҳти роҳбарии Чозеф Баретто-яке аз донандагони хуби луғавӣи форсӣи арабӣ ба майдон овардаанд, чунин навишта буд: “Соҳибони “Шамс-ул-луғот” як силсила калима ва ибораҳои хоси тоҷикони Осиёи Миёнаро мавриди тафсир қарор додаанд. Ин хусусият, аз як тараф, факти таърихии тоҷикони Осиёи Миёна будани будани қисме аз муҳочирони Ҳиндустонро таъкиқ дихад, аз тарафи дигар, дар таҳқиқи масъалаҳои гуногуни шевашиносии таърихӣ ва таърихи инкишофи забони тоҷикӣ материалҳои зарурӣ медиҳад” [42, с. 424].

Бояд гуфт, ки зикри унсурҳои луғавӣи маҳаллӣ на танҳо хоси як-ду фарҳангномаҳои гузашта аст, балки ишораҳои фаровонро дар луғатномаҳои дигар низ метавон дучор омад. Яке аз ин гуна фарҳангҳо “Ғиёс-ул-луғот” ба ҳисоб меравад.

«Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ аз ҷумлаи фарҳангномаҳои ҷамъбастананда ба шумор меравад, ки дар он дар баробари калимаҳои муқаррарии забон инчунин истилоҳоти соҳаҳои мухталифи илм, мисли филология, фалсафа, табиатшиносӣ, тиб, мантиқ, риёзиёт, нучум ва м. инҳо инъикос гардидааст. Аз ин ҷиҳат устод С. Айнӣ арзиши баланд доштани ин фарҳангномаро маҳсус қайд намуда навишта буд, ки “мазияти ин фарҳанг дар ин ҷост, ки калимаҳои дар адабиётмон маъмулро интихобан ҳар якро бо

як калима эзоҳ намуда, эзоҳи фарҳангҳои дигарро низ нақл кардааст...Дар замони пеш дар мадрасаҳои Бухоро тақрибан 20 ҳазор талаба мехонд ва ҳар як муллобача як нусха “Ғиёс-ул-луғот” дошт” [ниг. 3, ҷ.1, с. 6].

Унсурҳои луғавии дар фарҳангномаи мазкур эзоҳёбанда аз лиҳози мансубияти забонӣ (тоҷикӣ, арабӣ, юнонӣ, ҳиндӣ, туркӣ) ва тааллуқ доштанишон ба минтақаҳои гуногуни форсизабонон ягона набуда, ба лаҳҷаҳои ҳавзаҳои Мовароуннаҳр, Хуросон, Эрон ва м. инҳо хос мебошанд. Аз ин рӯ, муаллифи ин фарҳангнома дар мавридҳои зарурӣ маҳз ба кадом минтақа тааллуқ доштани чунин воҳидҳои луғавиро шарҳу эзоҳ дода, вижагиҳои ҳар кадомашонро ба таври возеҳу равшан нишон додааст.

Таҳлилу муқоиса аз он шаҳодат медиҳад, ки соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» ба тарзҳои зерин мансубияти маҳаллии калимаву ибораҳоро эзоҳ додааст:

1.Дар як қатор ҳолатҳо ӯ калимаву таркибҳои «дар вилоят», «дар ашъори баъзе аҳли вилоят» ва м. инҳоро мавриди истифода қарор додааст. Масалан, Ромпурӣ ҳангоми эзоҳи унсурҳои луғавии *олат*, *паланг* чунин менависад: «Ба маънии дастафзор; лафзи арабист, чунон ки дар Ҳиндустон ин лафз ба маънии қазиб шухрат дорад, зоҳиран *дар вилоят* мустаъмал набошад. Магар дар каломи Туғро *олати мардӣ* воқеъ шуда...» [3, ҷ. 1, с. 27]. «Дар «Баҳори Аҷам» навишта, ки *паланг* даррандаест ғайр аз юз, ки ба ҳиндӣ чита гӯянд; ва чорпоии чӯбин ва ба ин маънӣ ҳиндист, ки дар ашъори *баъзе аҳли вилоят* низ воқеъ шуда» [ҷ. 1, с. 167].

Ромпурӣ ҳуди калимаи *вилоятро* ба таври зерин эзоҳ додааст: «Як мулки подшоҳ ва замини ободон; ва мутакаффили кори касе шудан ва тасарруф ба дӯстӣ; ва ҳукумат ва иморати султон; ва тақарруби бандаи нек бо Худои таоло; ва ба фатҳ (яъне *валоят*) ёрӣ додан ва садоқат...» [ҷ. 2, с. 376].

Чунон ки дида мешавад, дар ин эзоҳи муаллиф он маънои *вилоятро*, ки Ромпурӣ ҳангоми шарҳи калимаҳои *олат* ва *паланг* дар назар дорад, зикр накардааст. М. Муин дар қатори чанд маънои калимаи *вилоят* навиштааст, ки «дар истилоҳи нависандагони шибҳи қораи Ҳинд *Эрон*» аст [145, ҷ. 4, с. 5054]. Дар «Луғатнома»-и Деххудо дар ифодаи кадом минтақа омадани

унсури луғавии *вилоятро* пайдо накардем. Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» таҳти ин истилоҳ дар назар дошта шудани «кишвари Эрон ва Мовароуннаҳр (дар истилоҳи ҳиндустониён)» қайд гардидааст [129, ҷ. 1, с. 236].

Маълум аст, ки фарҳангномаи мазкур дар ҳавзаи луғатнигории Ҳиндустон ба таъб расидааст, вале дар он калимаҳои зиёде дучор меоянд, ки онҳо дар гуфтугӯи тоҷикони Мовароуннаҳр мавриди истифода қарор доранд. Ин ҳолат аз он дарак медиҳад, ки ба ин кишвар тоҷикон дар давраҳои гуногуни таърихӣ ҳичрат намуда, осори забони худро дар он ҷо боқӣ гузоштаанд. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот», чунон ки пештар низ қайд шуд, дар бисёр маврид ин ё он вожаҳо эзоҳ дода, сипас дар Мовароуннаҳр чӣ шакл доштани онҳоро таъкид мекунад. Ё барои нишон додани мансубияти маҳаллии ин гуна калимаву ибораҳо ба ҷуз калимаи «Мовароуннаҳр» дар аксар маврид унсури луғавии «вилоят»-ро ба қор мебарад. Масалан, ӯ хангоми шарҳи воҳиди луғавии «қимот» чунин менависад: «Порчае, ки тифли навзодаро дар он печанд ва бар болои он ресмон барпечанд, магар рӯи тифл кушода доранд; ва ин расми *вилоят* аст...» [ҷ. 2, с. 144].

Профессор А. Насриддинов роҷеъ ба қорбурди вожаи «вилоят» навиштааст, ки дар луғатномаҳои гузашта, аз ҷумла «Шамс-ул-луғот» он ба маънои «Мовароуннаҳр» истеъмол мешавад ва ҳамин маъноро бори аввал дар эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ, ки соли 1578-ум ба Ҳиндустон сафар кардааст, дучор меоем:

Дидам, ки агар боз наоям ба *вилоят*,

Хуни чигарам мехӯрад ин ҳиндии чигархор.

Ғайр аз ин тақсимоти умумӣ-«Ҳиндустон» ва «вилоят» дар дохили матни луғат ишораҳои конкрет ба забони мардумони шаҳру вилоятҳои ҷудогона мавҷуд аст, ки аз худуди Ҳиндустону Осиёи Миёна хориҷанд» [41, с. 55; 42, с. 481].

Сабаби аз ҷониби Рөмпурий эзоҳ дода нашудани вожаи *вилоят* ба маънои «кишвари Эрон ва Мовароуннаҳр», ба назари мо, шояд он бошад, ки дар он давра ба ин маъно вожаи мазкур маъмул будааст. Аз ин рӯ, муаллиф

ба чунин маъно мавриди истифода қарор гирифтани калимаи *вилоятро* лозим надонистааст, ки шарҳ диҳад. Бояд гуфт, ки дар муқоиса бо калимаву таркибҳои дигар ин вожа ба маънои фавқуззикр дар фарҳангномаи мазкур бисёр истифода гардидааст. Порчаҳои зерин низ метавонанд тасдиқкунандаи ин матлаб бошанд: «*Чанор*- дарахте бошад *дар вилоят* бисёр калон, баргаш ба шакли панҷаи инсон, ба шабҳо аз ӯ аҳгар борад ва умраш ба ҳазор сол расад ва бор надорад...; ва ба каср (яъне *чинор*) хатост» [ҷ. 1, с. 263]. «*Ҷамал*- ва *дар вилоят* ибтидои баҳор аз ин моҳ аст ва дар Ҳиндустон ин моҳи охири баҳор аст» [ҷ. 1, с. 283]. «*Фундуқ*- меваест *вилоятӣ*, сурхранги баробари кунор, мушобех ба сарангуштон...; дар Ҳиндустон, ки тухми фундуқ *аз вилоят* меояд, онро низ *фундуқ* мегӯянд...» [ҷ. 2, с. 119]. «*Мултонӣ*- *дар вилоят* мутлақ ҳиндууро *мултонӣ* гӯянд» [ҷ. 2, с. 299].

Ромпури ҳангоми эзоҳи чунин унсурҳои луғавӣ диққати худро ба маъмул будан \ набудан, расм ҳисоб шудан \ нашудани бархе аз таомулро, ки бо ёрии ин гуна калимаву таркибҳо ифода гардидаанд, махсус қайд менамояд. Масалан, ӯ вақти шарҳи калимаи *ҳалқабегӯш* ва таркиби *килид афгандан* чунин менависад: *Ҳалқабегӯш*- киноя аз ғулом ва фармонбардор; *чи дар вилоят маъмул аст*, ки ба гӯши ғулом ҳалқа меандозанд аз тило ё нуқра...» [ҷ.1, с. 281]. «*Килид афгандан*- *дар вилоят расм аст*, ки чун занони он ҷо ба фолгӯш мутаваҷҷеҳ шаванд, афсуне хос бар килид дамида бар сари роҳ андозанд...» [ҷ. 2, 175].

Ҳеҷ ҷои шубҳа нест, ки баъзеи чунин унсурҳои луғавиро, ки онҳо дар аксари луғатномаҳои пешина дида намешаванд, муаллиф аз ашхоси алоҳида шунидааст, ки намояндаи ин ё он лаҳҷаи муайян буданд. Дар асоси шунида ба фарҳангнома дохил намудани бархе воҳидҳои луғавиро иддае аз аҳли таҳқиқ, монанди профессор А. Насриддинов махсус қайд намудаанд. Чунончи, номбурда дар бораи пеш гирифта шудани ин гуна шарҳи вожаҳо дар «Шамс-ул-луғот» чунин навиштааст: «Дар тафсири калима гоҳо ба гуфтаҳои ашхоси ҷудогона истинод шудааст. Аз ҷумла ҳангоми шарҳи «аъроф» ба Зоҳид, «хайкал» ба Ғиёсуддин Мансур, «сангсев» ба Шайх

Муҳаммад Хизрӣ, «дуб» ба Чамол ишораҳо рафтаанд, ки, зохиран, гуфтаҳои онҳо асоси шарҳи муаллифони «Шамс-ул-луғот» ё соҳибфарҳанги дигаре, ки аз китоби ӯ иқтибос шудани ин луғатҳо аз эҳтимол дур нест, қарор гирифтаанд» [42, с. 462].

2. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» бо истифодаи таркибу ибораҳои «дар ин диёр», «новоқифони ин диёр», «дар муҳовараи диёри мо», «дар муҳовараи ин диёр» ва ғайраҳо низ мансубияти маҳаллии гурӯҳи калимаву ибораҳо шарҳ додааст. Масалан, ӯ ҳангоми эзоҳи калимаҳои *ҷомус*, *шула*, *садбарг*, *замон* ва м. инҳо ифодаҳои ғавқро мавриди истифода қарор медиҳад: «*Ҷомус*-муарраби *гомеш*, ки муҳаффафи *говмеш* аст...; ва *дар ин диёр* мардуми ин замона ба ҷихати тафрикаи нару мода нарро *ҷомус* гӯянд ба таъриб ва модаро *говмеш* хонанд, чунон ки асл аст» [ҷ. 1, с. 225]. «*Шула*- навъе аз таом, ки биринҷро дар обу гӯшт ба таври ҳариса мепазанд; ва *новоқифони ин диёр* онро *шула* гӯянд, ба вови маҷхул. Фақир муаллиф баъзе сикотро дида, ки биззам ва ташдиди лом (яъне *шулла*) гӯянд. Ва он барои маънии мазкур пурмакруҳ ва маҳзи хато, чаро ки *шулла* (биззам ва ташдиди лом) ба маънии латтаи ҳайз омадааст; ва ба маънии фарҷи зан...» [ҷ.1, с. 470]. «*Садбарг*-гулест зардранг, ки ба ҳиндӣ *генда* гӯянд; ва ба маънии ҳар гуле, ки ба нисбати дигар ақсоми худ барги бисёр дошта бошад, ки *дар муҳовараи диёри мо* онро *қазора* гӯянд...» [ҷ. 2, с. 7]. «*Замон*-пазируфторӣ...; ва *дар муҳовараи ин диёр* онро *зоминӣ* гӯянд» [ҷ. 2, с. 19].

3. Ҳангоми шарҳи ин гуна калимаву ибораҳо муаллифи фарҳангномаи мазкур вожаву таркибҳои «мардуми ин ҷо», «дар урфи мардум», «дар ин маҳал», «дар мардум», «дар урф» ва м. инҳоро ба қор мебарад. Истифодаи чунин калимаву таркибҳо дар вақти эзоҳи калимаҳои *талоя*, *қурра*, *қазоро*, *гузор*, *вучуд* ва ғайраҳо мушоҳида намудан мумкин аст: «*Талоя*-ғавҷе, ки ба шаб ҳифозати шаҳру лашкар кунад...; ва *мардуми ин ҷо*, ки *талова* гӯянд, хатост...» [ҷ. 2, 29]. «*Қурра*-ба маънии хунукӣ ва сардӣ...; ва он чӣ *дар урфи мардум* *қурра* ба маънии мардумани чашм шуҳрат дорад, ғалати маҳз аст...» [ҷ. 2, с. 133]. «*Қазоро*-ба маънии аз қазо, чаро ки *дар ин маҳал* калимаи *ро* ба

маънии *аз бошад...*» [ҷ. 2, с. 137]. «*Гузор-* ва Мир Нуруллоҳ дар «Шарҳи «Гулистон» навишта, ки *гузор* ва *гузордан* ба маънии раҳо кардан ва адо кардан аст; *дар мардум*, ки ба золи муъчама... машхур аст, ғалати маҳз аст. Ба зои муъчама саҳеҳ бошад» [ҷ. 2, с. 193]. «*Вучуд-* ...ва ба маънии *ҷисм* ва *бадан*, ки *дар урф* мустаъмал аст, дар кутуби луғат ёфта нашуд, магар он ки маҷоз бошад. Ва чун забонзади баъзе сиқот аст, зоҳиран дуруст бошад» [ҷ. 2, с. 369].

4. Аз ҷониби муаллифи фарҳангномаи мазкур ҳангоми таъкиди мансубияти маҳаллии ин гуна унсурҳои луғавӣ инчунин вожа ва таркибу ибораҳои гуногуне низ истифода карда шудаанд, ки ба силсилаи онҳо метавон «*ва ин луғати Мовароуннаҳр*», «*аз билоди Мовароуннаҳр*», «*ба истилоҳи лутӣёни вилоят*», «*дар муҳовараи урду*», «*мардуми форсӣ*», «*аҳли Мовароуннаҳр*», «*ба форсии Ҳиндустон*», «*ба эътибори тағйири лаҳҷа*», «*ба тағйири лаҳҷа*» ва ғайраҳоро дохил кард. Чунончи, ин гуна ифодаҳоро дар мавриди шарҳи калимаву таркиб ва ибораҳои *шум*, *қимот*, *кушод / гушод*, *каннос*, *кеҳон*, *гирон*, *хабари касе гирифтан*, *тадбири касе кардан* ва м. инҳо метавон мушоҳида намуд: «*Хабари касе гирифтан ва тадбири касе кардан-...ба истилоҳи лутӣёни вилоят* ба маънии зино ва лаввотат ба касе кардан. Чун бо ҳарфи *аз* мустаъмал мешавад, ин маънӣ манзур набошад» [ҷ. 1, с. 294]. «*Шум-* масдар аст, ба маънии бадфолӣ; ва вои ин лафз бадал аз ҳамза аст...; *форсиён* ба маънии *манҳус* оранд, масдарро ба маънии исми мафъул; *ва дар муҳовараи урду* маҷозан ба маънии *бахил* мустаъмал мешавад» [ҷ.1, с. 475]. «*Кушод / гушод-* сиғаи мозист аз *кушодан*; ва ба маънии фароҳ ва *тир аз камон раҳо кардан*; ва ба маънии хушӣ ба фатҳ низ омада...; ва дар «*Чавоҳир-ул-хуруф*» навишта, ки лафзи *кушодро мардуми форсӣ ва аҳли Мовароуннаҳр* ба кофи арабӣ истеъмол кунанд» [ҷ. 2, с. 169]. «*Каннос-* он кӣ хошоки хонаи мардум рӯбад; ва он *ба форсии Ҳиндустон* хокрӯб ва маҷозан ба маънии чаллод ва гарданзананда низ омада...» [ҷ. 2, с. 179].

Дар чунин мавридҳо муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» агар, аз як тараф, маълумоти худро аз фарҳангномаҳои дигар иқтибос карда бошад, пас, аз

чониби дигар, он маҳсули мусоҳибаи *ӯ* бо намояндагони лаҳҷаҳо ҳисоб меёбад. Чунин вижагии бархе фарҳангномаҳои дигарро муҳаққиқон ҳис намуда навиштаанд, ки «дар натиҷаи мусоҳиба бо намояндагони шеваҳои гуногуни забони форсӣ шаклу маъниҳои зиёд ба шеваи Шероз, Хоразм, Тӯс, Ироқ, Шом, Исфохон, Табрез, Дайлам, Мовароуннаҳр, Гелон, Нишопур, Самарқанд, Хуросон ва ғайра таҳқиқ шудаанд. Калимаҳои бисёре бо ибораҳои «дар урф», «дар халоиқ», «дар авом», «дар забони мардум», «дар оммаи мардум», «ба маъниҳои халқӣ» ишора мешавад» [42, с. 462].

Муаллифи луғатнома ҳангоми шарҳи чунин унсурҳои луғавӣ ба он низ таваҷҷуҳи худро равона кардааст, ки ин ё он калима дар лаҳҷаҳо бо чӣ гуна хусусияти овой талаффуз мешаванд. Бояд гуфт, ки дар шаклҳои мухталифи овой истифода намудани калимаву таркиб ва ибораҳо яке аз вижагиҳои намоёни лаҳҷаҳо ба шумор меравад. Ба ҳама маълум аст, ки имрӯз калимаи *чароғро* мардуми як минтақа дар шакли *чароғ*, сокинони маҳалли дигар ба гунаи *чироқ*, феъли *рафтано* гурӯҳе аз мардум дар шакли *мерам*, қисми дигар ба сурати *мерум* ва ҳиссаи сеюмӣ дар намуди *мерӯм* талаффуз мекунанд. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» низ ҳангоми шарҳи чунин унсурҳои луғавӣ диққаташро ба мухталиф будани талаффузи калимаҳо дар ҳар минтақа равона кардааст: «*Кеҳон*- ...ба маънии ҷаҳон ва рӯзгор ва дунё ва ба фатҳи аввал (яъне *кайҳон*) низ омада; ва ба кофи форсӣ (яъне *геҳон* ва *гайҳон*) ҳам саҳеҳ аст, *ба эътибори тағйири лаҳҷа...*» [ҷ. 2, с. 186]. «*Гайҳон*- ба маънии рӯзгор ва ҷаҳон...; ва ба кофи форсӣ ва арабӣ, ҳар ду саҳеҳ аст, *ба эътибори тағйири лаҳҷа...*» [ҷ. 2, с. 202]. «*Гирон*-...ва низ дар «Сироч-ул-луғот» мастур аст, ки баъзе ин лафзро *ба тағйири лаҳҷа* ба фатҳ (яъне *гарон*) низ хондаанд ва ҳам навишта, ки лафзи *гарон* ба маънии шахси ногувор ва макрухтабъ, ки вучудаш бар мардум гарон бошад» [ҷ. 2, с. 191].

Аз баъзе шарҳҳои Ромпурӣ бармеояд, ки *ӯ* бо тарзи гуфтори мардуми минтақаҳои гуногуни Мовароуннаҳр ошноии хуб доштааст. Инро бо ҳамин исбот кардан мумкин аст, ки муаллиф дар рафти эзоҳи гурӯҳе аз калимаҳо маҳз ба ин сарзамин мансуб будани чунин калимаҳоро махсус қайд

намудааст. Масалан, *ӯ* унсури луғавии *ҷаррасатро* ин тавр шарҳ медиҳад: «Овози бар ҳам задани ду чиз ва бар ҳам судани дандон ва овози даридани карпос... ва ба тахфиф низ омада (яъне *ҷарасат*); ва *бирист* (ба касратайн ва сини муҳмала) низ аз тавобеи *ҷаррасат* аст, яъне овозе, ки вақти бирён кардани кабоб бармеояд; ва аз маҷмуи *ҷаррасат* ва *бирист* киноя аз шӯру ғавғост ва мурод аз фитнаву шар(р) ва ғаммозӣ; ва *ин луғати Мовароуннаҳр аст...*» [ҷ. 1, с. 230].

Аз таҳлили чунин шарҳи Ромпурӣ маълум мешавад, ки *ӯ* дар назди худ на танҳо эзоҳ додани маънову сохти воҳидҳои луғавиро гузоштааст, балки боз кӯшиш намудааст, ки мансубияти маҳаллии вожаҳоро ба хонандаи фарҳангномааш возеҳу равшан гардонад. Ин иқдомро *ӯ*, ба назари мо, ба хотири нишон додани муродифҳои гуногуни чунин вожаҳо, инчунин ошносозии хонанда бо вариантҳои лаҳҷавии аксари воҳидҳои луғавӣ пеш гирифтааст.

1.2. Мавридҳои истифодаи вожаҳои лаҳҷавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»

Дар луғатномаи мавриди таҳлил якчанд унсури луғавие дучор омаданд, ки онҳо баробари ҳамчун вожаи эзоҳёбанда ба кор рафтанишон боз дар забони муаллиф низ истифода гардидаанд, яъне *ӯ* дар як ҳолат ин ё он калимаро ҳамчун унсури луғавии номафҳум шарҳ медиҳад, дар мавриди дигар онро худ дар чараёни баёни матлаб ба кор мебарад. Вобаста ба масъалаи мазкур ишора намудани ин нукта бамаврид аст, ки то имрӯз бо вучуди роҷеъ ба хусусиятҳои бисёри луғатномаҳои пешину муосир анҷом дода шудани асару мақолаҳо як ҷиҳати муҳимми онҳо- мавҷуд будани маводи фаровони гаронбаҳои лаҳҷавӣ ҳисобёбияшон таҳқиқоти алоҳида рӯи кор наомадааст. Аз чунин ҳолати омӯзиши маводи луғатномаҳо изҳори ташвиш карда, дар вақташ профессор А. Насриддинов чунин қайд карда буд: «Дар тамоми асарҳои лексикографӣ низ ба андозаи кам ё беш лексикаи шева ва муҳимтар аз он баъзе хусусиятҳои грамматикӣ шеваҳо (асосан калимасозӣ ва ҳодисаҳои фонетикӣ) ба таҳқиқ омадаанд, ки барои диалектологияи таърихӣ материалҳои хуб дода метавонанд. Ҳарчанд дер боз

шевахои забони форсии тоҷикии пешина мавриди омӯзиши диалектологияи таърихӣ қарор гирифта, оид ба он як силсила рисола ва мақолаҳо...ба таъбъ расидаанд, *дар он асарҳо материалҳои осори лексикографӣ мавриди истифода қарор нагирифтаанд* (таъкиди мо-А. Р.)» [42, с. 479].

Агар мо ба назар гирем, ки муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар шибҳи қораи Ҳинд зиндагиву фаъолият кардааст, маълум мешавад, ки ҳиссае аз калимаҳои ба истилоҳ «мовароуннаҳрӣ» аллакай аз минтақаи аслии истифодашон берун баромада, то Ҳиндустон паҳн гардидаанд ва ба ҳукми калимаҳои умумиистеъмол дохил шудаанд. Агар чунин намебуд, муаллифи луғатномаи мазкур онҳоро дар нутқи худ мавриди истифода қарор намедод.

1.2.1. Истифодаи вожаҳои лаҳҷавӣ ба сифати унсурҳои эзоҳбанда

Миқдори ин гуна воҳидҳои луғавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» хеле кам аст, вале ҳамин миқдори кам низ чун шиори «мушт намунаи хирвор» аз он дарак медиҳад, ки дар гузашта ҳудуди истифодаи баъзе калимаҳо аз доираи лаҳҷа баромада, барои намояндагони минтақаҳои гуногун фаҳмо шуда будаанд. Яке аз чунин воҳидҳои луғавӣ *усул* аст. Ромпурӣ дар чараёни маънидоди ин калима бо таъя ба ду фарҳанги дигар: «Чароғи ҳидоят» ва «Кашф-ул-луғот» навиштааст, ки «...ба истилоҳи форсиён ба маънии ҳаракати мавзунӣ хушоянда...» аст [ҷ.1, с. 67].

Воқеан, С. А. Орзу низ пайдо гардидани маънои «ҳаракати мавзун ва хушоянда»-ро пас аз иқтибоси ин калима ба забони форсӣ-тоҷикӣ таъкид намудааст [127, с. 23].

Ромпурӣ дар ҷои дигар муодили “ракси баратал”-и ҳиндӣ ҳисоб ёфтани *усулро* ишора кардааст [ҷ.1, с. 375].

Дар мавриди дигар истифодаи ин калимаро дар забони баёни ҳуди муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳи унсури луғавии *фохтазарб* дучор меоем: «Навъе аз *усул*, ки онро *усули* фохтазарб низ гӯянд» [ҷ. 2, с. 94].

Чунонки ишора шуд, маънои зикрфтаи унсури луғавии *усул* дар айни ҳол дар забони адабии тоҷикӣ ба қор намеравад. Чунин маъно имрӯз фақат дар таркиби мақоли “гоҳ ғамзаю *усул*, гаҳ Худою расул” ва воҳиди

фразеологии “усул ба дасти нақорачӣ” боқӣ мондааст [132, ҷ. 2, с. 220]. Аммо дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ маънои зикршудаи ин калима то имрӯз пойдор мебошад: Канӣ, шумо-йам мийона-ба даромада, *усул* кара чорта хунар-атон-а нишон тид [Истаравшан-118, с. 76]. Вай сози ту *усул* мекардагӣ не, аб-барои ҳамун кашидам [Хучанд-93, в. 3, с. 104]. И дъхта *усъли* хъшру мекъна [124, с. 720].

Ба чунин маъно истифода гардидани воҳиди луғавии мазкур ҳоло дар лаҳҷаи Фалғар низ боқӣ мондааст. Дар забони мардуми ноҳияи мазкур феъли *усулидан* ба маънои “рақсидан” то имрӯз ба кор меравад [117, ҷ.1, с. 21].

Дар минтақаҳои ҷанубу шимоли Тоҷикистон (ва лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ) ба кор рафтани калимаи *усул* аз он дарак медиҳад, ки ин унсури луғавии аслан арабӣ кайҳо хусусияти лаҳҷавии худро аз даст дода, ба ҳукми калимаи умумигуфтугӯӣ даромадааст. Ҳамин хусусияташ мураттибони баъзе фарҳангномаҳои дар даҳсолаҳои охир интишорёфтаре водор кардааст, ки гардиш доштани онро дар забони адабӣ ишора намоянд [130, ҷ. 2, с. 374].

Аз таҳлили воҳиди луғавии *усул* маълум мешавад, ки доираи истифодаи он дар гузашта тадриҷан фарох гардида, то минтақаи шибҳи қораи Ҳинд паҳн гардидааст. Имрӯз бошад, он ба маънои «рақс, рақс кардан» ба ҷуз он ки дар забони адабии тоҷикӣ истифода мегардад, боз дар якчанд лаҳҷаи тоҷикӣ маҳфуз мондааст.

1.2.2. Истифодаи вожаҳои лаҳҷавӣ аз тарафи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот»

Дар забони муаллифи луғатномаи мавриди таҳлил якчанд унсури луғавие ба кор рафтаанд, ки онҳо ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ мавҷуд нестанд, чунин калимаҳоро танҳо мардуми минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон ба кор мебаранд. Ин гуна воҳидҳои луғавиро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳи калимаҳои дигари эронияслу иқтибосии барои мардум нофаҳмо истифода кардааст. Масалан, калимаи *почаро* Ромпурӣ ҳангоми эзоҳи воҳиди луғавии *куроъ* ба кор бурда чунин навиштааст: «*Почаи* гӯспанд

ва гов; ва *поча* ба маънии соқи ҳайвонот аст; ва *бинии* кӯҳ ва гурӯҳи аспон; ва лафзе, ки ба он аспонро фароҳам хонанд» [ҷ. 2, с. 165].

Дар порчаи мазкур ғайр аз *поча* боз калимаи *бинӣ* мушоҳида мешавад, ки дар ифодаи маънои «теға» ба кор рафтааст ва имрӯз низ калимаи *поча* ба маънои «пой» ва *бинӣ* ба маънои фавқуззикр дар истифода аст.

Дар лаҳҷаи Бухоро чун лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ барои ифодаи маънои «по» ҳамин *почаро* ба кор мебаранд. Ғайр аз ин, дар забони мардуми ин лаҳҷа ифодаҳои *поча дароз каран* ба маънои «мурдан, фавтидан», *поча доштан* ба маънои «ду пой бачаро дошта мезондан» истифода мешаванд: Баҳор шуд-у оте-м *поча дароз каран*. Келинпошшо, хезед, бача-йа йак *поча доред*, кӯрпа-йа расво накунад [118, с. 189].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ *поча* дар ифодаи маъноҳои зерин ба кор меравад: 1) по; 2) эзорпоча, шерозаи пойчома: Дина барои дъхтар-ъм *поча* дъхта бъдъм. Хъдо бъгира *поча*ҳои кандагӣ-т-а [124, с. 554].

Агар дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ ғайр аз шакли *поча* боз гунаи *почак* дучор ояд, пас дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ ба чунин варианти *поча* инчунин шакли *почик* истифода мешавад [135, с. 153].

Тирез. Дар забони баёни Ромпурӣ вақти шарҳи воҳиди луғавии *сӯза* унсури луғавии *тирез* истифода шудааст: «Ба маънии *тукмаи қабо*; ва дар «Рашидӣ» ба маънии порчаи мураббаъ, ки дар бағали пирохан дӯзанд; ва ба маънии *тирез* (таъкиди мо-Р. А.)-и чома низ манқул сохта» [ҷ.1, с. 443].

Ҳоло дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ ин вожа дар шаклҳои *тирез*, *тиризи*, *търизи* ба маънои «порчаи сегӯшаи дарозрӯяи чома, ки дар ду паҳлуяш дӯхта мешавад», дар истифода қарор дорад: Чомаалача, *тирез*-ъ остин-ът ман-ам, сад йор гирӣ, йори наъхустин-ът ман-ъм [124, с. 684; 111, с. 204].

Вобаста ба калимаи *тирези* дар «Ғиёс-ул-луғот» зикргардида ва шаклҳои лаҳҷавии имрӯзаи онҳо: *тирез*, *тиризи*, *търизи* бояд гуфт, ки дигаргуншавии шакли зоҳирии ин гуна унсурҳои луғавӣ тибқи қонуниятҳои муайяни дохилии забон ба вуқӯъ меояд, ки дар хусуси онҳо дар бобҳои минбаъда муфассал андешаронӣ хоҳад шуд. Ҷараёни истифодаи чунин

калимаҳо дар муддати дуру дарози таърихӣ баъзе муҳаққиқонро ба ин хулоса овардааст, ки «таҳқиқи ин қисми калимаҳо дар муайянсозии дараҷаи рушду такомул, доираи семантикии ҳар лафз кӯмак расонида, дар айни замон, дар равшансозии лаҳзаҳои ҷудогонаи таърихи забони тоҷикӣ, алалхусус, қисматҳои бо фонди луғавӣ алоқаманди он материалҳои ҷолиби тавачҷух дода метавонад» [42, с. 486-487].

Дар лаҳҷаи Бухоро ин калима ба ҷуз дар алоҳидагӣ истифода гардиданаш боз ҳамчун ҷузъи воҳиди фразеологӣ *тирез ҳаф тахта будан* ҳамчун киноя аз каси фориғбол ва бепарво гуфта мешавад: Ин повур-атон-а *тирез-аи ҳаф тахта будас*, дунӣ-йа шамол рӯфта равад, парво надорад [122, с. 214].

Фулла. Ин калимаро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» хангоми эзоҳи унсури луғавии *либо* мавриди истифода қарор додааст: «Яъне *фулла* (таъкиди мо-Р. А.); ва он шири ғализ аст, ки аз вақти зодани ҳайвон то се рӯз мебошад; ба хиндӣ *кҳес* гӯянд ва *пиюсӣ* низ номанд» [ҷ. 2, с. 206].

Р. Ҳодизода дар лаҳҷаи Самарқанд ба гунаи *фалла* ба кор рафтани ин калимаро таъкид намуда боз илова кардааст, ки мардуми ин ҷо чизи нарм ва мулоимро ба *фалла* монанд мекунад: Замин аз таги барф мисли *фалла* (*фала барин*) гарму нарм шуда баромадааст [146, с. 157].

Унсури луғавии мазкур имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *фалла* барои ифодаи маъноҳои: 1) шири аввали гов ва м. инҳо пас аз зодан; 2) нони дар об ё чой тар кардашуда истифода мегардад: Далама а *фалла* мешӯд [122, с. 221].

Палмосидан. Ромпурӣ хангоми эзоҳи вазифаҳои ҳарфи *вов* барои тақвияти фикраш мисолҳо оварда, дар як маврид оид ба табдили ин ҳарф ба мим *парвосидан* ва *пармосидан*ро зикр намудааст [ҷ. 2, с. 367].

Таҳлили истифодаи гузаштаи дури ин унсури луғавӣ нишон медиҳад, ки дар осори асримиёнагӣ ба ҷуз шаклҳои зикрфта он боз ба гунаи *барвосидан* истифода шудааст.

Муҳаққиқ А. Ҳасанов бо тақя ба ишораи муаллифи «Фарҳанги Низом» тахмин кардааст, ки ин калима дар забони санскрит дар шакли *parramarś* вучуд доштааст [64, с. 150].

Варианти *пармосиданро* ҳанӯз ҳазор сол пеш Абушақури Балхӣ истифода кардааст [129, қ. 2, с. 31].

Ҳоло ин калима дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ дар шаклҳои *палмосидан*, *палосидан* гардиш дорад: Шав-да кам-кам *мепалоса*, чъшм-ъш намебина [118, с. 526].

Мазбут. Ин калимаро соҳиби фарҳангномаи мазкур дар вақти шарҳи воҳиди луғавии *дак* мавриди истифода қарор додааст: «Ба маънии тақдирӣ Илоҳӣ; ва ба маънии *гадо*; ва ба маънии *муҳкам* ва *мазбут* (таъкиди мо-Р. А.) ва садма ва сода ва бегиёх...» [қ. 1, с. 339].

Дар баъзе маҳалҳои шимолӣ Тоҷикистон ин калимаро то ҳол истифода мебаранд.

Ҳамун. Ин шакли ҷонишини ишоратии *ҳамонро* муаллифи луғатнома хангоми эзоҳи ибораи *ақли фаъол* ба кор бурдааст: «Ба сифаи муболаға, ақли ошир, ки фириштаи даҳум аст; ва назди ҳукамо ҳама афроди оламро *ҳамун* (таъкиди мо-Р. А.) пайдо кардааст...» [қ. 2, с. 71].

Ҳоло дар лаҳҷаҳои шимолӣ шакли *ҳамун*, вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ гунаҳои *хаму*, *хамун*, *аму* ба кор мераванд: *Хаму* мъло воре бъд. Моли адирӣ-ра *хаму* қолаб дъс намекован [124, с. 794].

Ҳамин тавр, дар забони муаллифи луғатнома ба кор рафтани бархе калимаҳои ба истилоҳ «лаҳҷавӣ» далели он аст, ки доираи корбурди онҳо дар даврони зиндагии Рөмпурӣ аз доираи лаҳҷа берун баромада, на танҳо ҳамчун унсурҳои фаъоли гуфтугӯӣ дар минтақаи Хуросону Мовароуннаҳр, балки дар қаламрави шибҳи қораи Ҳинд низ маъмул шуда буданд.

1.3. Шарҳи воҳидҳои фразеологии лаҳҷавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»

Маълум аст, ки дар омӯзиши сайри таърихӣ, нишон додани зинаҳои рушду такомил, ҳалли масъалаи дараҷаи истеъмол ва устуворӣ, дуруст

муайян кардани паҳлуҳои маъноии ҳар кадом воҳидҳои фразеологӣ дар қатори сарчашмаҳои дигар осори фарҳангшиносии тоинқилобӣ низ дар мақоми аввал меистанд.

Агар хусусияти ҳамаи воҳидҳои фразеологӣ дар чунин луғатномаҳо гирдомада ба гурӯҳҳо ҷудо карда шаванд, онҳоро метавон ба се навъ дастабандӣ кард: 1) Воҳидҳои фразеологӣ адабӣ-китобӣ; 2) воҳидҳои фразеологӣ халқӣ; 3) воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷавӣ. Муҳаққиқон баъзан чунин ҳолатҳоро низ қайд кардаанд, ки дар фарҳангномаҳо миқдори воҳидҳои фразеологӣ халқӣ ва лаҳҷавӣ назар ба хели адабӣ-китобӣ бештар зикр гардидаанд.

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» низ дар қатори дигар воҳидҳои луғавии забон як қатор фразеологизмҳоро низ маънидод кардааст, ки чунин ифодаҳои рехта имрӯз дар забони адабӣ дида намешаванд, аммо мардуми тоҷик онҳоро на танҳо истифода мекунанд, балки баъзеяшон ҳамчун унсури ҷузъҳои лаҳҷавӣ дар аксари лаҳҷаҳои муосири тоҷикӣ ба кор бурда мешаванд. Яке аз чунин ибораҳо *бинии кӯҳ* аст.

*Бинии кӯҳ*ро Ромпурӣ «баромадагии сари кӯҳ» эзоҳ додааст [ҷ.1, с. 156].

Аз таҳлили чунин ибораҳо маълум мегардад, ки дар гузашта ғайр аз ибораи номбурда боз ифодаҳои, мисли *бинии дар*, *бинии чароғ* низ ба кор мерафтаанд [143, ҷ. 3, с. 2601].

Ибораи *бинии чизе* ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба маънии «кунҷ, канори чизе» дар истифода аст. Масалан, дар ин байти мардуми ноҳияи Айнӣ ибораи *бинии мачит* (< *бинии масҷид*) ба назар мерасад:

Аз *бинии мачит* мегирам соғуба об,

Аз ишқи туя дилам шудас мисли кабоб [40, с. 196].

Дил давидан, бино ба қайди Ромпурӣ, маъноҳои «ошиқ шудан ва тамаъ кардан»-ро доштааст [ҷ. 1, с. 340].

Дар «Фарҳанги ибораҳои рехта»-и М. Фозилов агарчи бо калимаи *дил* яқсаду наваду панҷ воҳиди фразеологӣ зикр гардида, ҳамаашон маънидод

карда шудаанд, мо ибораи *дил давиданро* пайдо карда натавонистем [132, ҷ.1, с. 353-406].

Аз як қайди муҳаққиқон А. Зоҳидов ва Б. Осимова бармеояд, ки дар лаҳҷаи Хучанд ибораи *дил давидан* дар ифодаи маънои «майлу рағбат, хоҳиш доштан» истифода мегардидааст: Ҳамин кор-ба *дил-ам давидос*, кун-ам-мӣ, зорин чот-танга оқибатандоз кун-ам [120, с. 103; 128, с. 62].

Рӯ кардан, бино ба қайди Ромпурӣ, маънои «ҳосил шудан ва рӯбарӯ кардан ва тавачҷуҳ кардан; ва зухур кардан»-ро дорад [ҷ.1, с. 381].

Ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ ибораи *рӯ ба рӯ кардан* ба маънои «бо ҳам вохӯрдани ду ё чанд нафар дар ҳалли масъалаи баҳснок» истифода мегардад [132, ҷ.1, с. 926], вале қаринаи дар «Ғиёс-ул-луғот» зикргашта ба назар намерасад.

Мардуми Хучанд ибораи зикрғаро дар шакли *рӯ кадан* дар ифодаи маънои «миннат кардан» истифода менамоянд: Ҳасан-амак-ат ҳар бор ҳамун йордам-и додаги-ш-а *рӯ мекун-ат...* Ҳар бор чуту шуда ҳамун йордам-и додаги-ш-а *рӯ мекунат* [120, с. 237; 128, с. 133].

Рӯ надоштанро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» «беҳаё будан» маънидод кардааст [ҷ.1, с. 381].

Ин ибора, чунон ки М. Фозилов зикр намудааст, дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар шакли *рӯӣ надоштан* ба ҳамон маънои «шарм, ҳаё надоштан» ба кор меравад [132, ҷ.1, с. 934], вале дар шакли *рӯ надоштан* хоси лафзи лаҳҷавист.

Рӯи чизе надоштан низ дорои маънои «аз шармандагӣ маҷоли рӯбарӯи касе надоштан» аст [ҷ.1, с. 381].

Имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ибораи *рӯи чизеро надидан* мавҷуд аст [132, ҷ.1, с. 933], аммо *рӯи чизе надоштан* ба назар намерасад.

Ҳоло дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ибораи фразеологии *руйи дид надоштан* дучор меояд, ки маънои «дӯст надоштан, бад дидан»-ро дорад: Ака-ш мардаки шълақ-ай, ҳишка *руйи дид надора* [124, с. 580].

Сарат гардам маънои «курбонат шавам»-ро дорад [ч.1, с. 421].

Дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ ибораи *аз сараш гардам* ба маънои «курбонаш шавам» вучуд дорад [132, ҷ. 2, с. 80], аммо шакли дар «Ғиёс-ул-луғот» зикргардида дида намешавад.

Дар лаҳҷаи Бухоро ҳоло воҳиди фразеологии мазкур дар шакли ихтисоршуда, яъне *гардам* ба маънои «садқа шавам» мавриди истифода қарор дорад: Меҳмон, бийойан, *гардам!* *Гардам*, меҳмонхона-ба меҳрибон шаветон [122, с. 64]. *Гардам*, бо (боз) ин кас-а а бинде-шон боло гап назанет... [122, с. 47].

Гардам, ба назари мо, шакли ихтисоршудаи воҳиди фразеологии *аз сари касе гаштан* буда, дар байни мардум дар ҳамин шакли тахфифёфта маъмул шудааст. Ифодаи мазкур, ба фикри мо, на танҳо дар байни мардуми Бухоро, балки дар лафзи сокинони дигар минтақаҳои тоҷикнишин ба ҳамон маънои «садқа шудан» маъмул мебошад.

Кори хайро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» чунин эзоҳ додааст: «Ба истилоҳи форсидонони Ҳинд никоҳи духтарро гӯянд» [ҷ. 2, с. 152].

М. Фозилов дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ вучуд доштани ибораи *дар кори хайр ҳоҷати истихора нестро* ба маънои «ба таъхир наандоштани кори муфид» қайд намудааст [132, ҷ.1, с. 560], вале бо сабабҳои бароямон номаълум худ ибораи *кори хайро* зикр накардааст.

Ин ибораи номии фразеологӣ, мувофиқи мушоҳидаҳои мо, дар байни тоҷикони минтақаҳои мухталифи тоҷикнишини имрӯза маъмул аст.

Агарчи баъзеи чунин ибораҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ истифода мешаванд, аммо онҳо аз ҷиҳати маъно аз ҳамин _гуна ибораҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» омада фарқ мекунанд. Масалан, Ромпурӣ ибораи *кори касе шуданро* зикр намуда, онро «мурдани касе» шарҳ додааст [ҷ. 2, с. 158], аммо айни ҳамин ибора дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ дар ифодаи маънои «бемадор шудан, лоғар гардидан, нотавон шудан» мустаъмал аст [132, ҷ.1, с. 564].

Қиёс кардани доираи маъноии ибораи мазкур дар шакли меъёрӣ ва лаҳҷавии забон нишон медиҳад, ки он назар ба забони адабӣ дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ хусусияти сермаъноӣ зоҳир намудааст. Масалан, ин ибора дар лаҳҷаи Хучанд дар ифодаи шаш маъно ба кор меравад: 1) беҳол, лоғар шудан: То чорум эҷад-ба буромадан-а *кор-ам шут*; 2) саҳт ғамгин шудан, аҳвол бад шудан: Писар-аш-а турма шудан-аш-а шунда *кор-аш шут*; 3) саҳт тарсидан: Дад-м-а дида Ҷағбора *кор-ам шут*, ки «чанг қада метиҷан» гуфта; 4) шарм доштан, саҳт хичолат кашидан: Пийола-Ҷа шикастас-у хич кас хиччӣ нагуфта худ-аш-ба худ-аш *кор-аш шут*; 5) ҳалок шудан, мурдан: Ҷамсой-Ҷа приступ-аш гифта Ҷағбора то духтур омадан-а *кор-аш шудас*, пага-ва мебуроран; 6) хунук задан: Имсол-ам бол-и гул-ба хунук шут, дарахт-о-Ҷа *кор-аш шут* [120, с. 151].

Баъзеи ин ибораҳо, агарчи дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ истифода мешаванд, вале аз лиҳози доираи маънояшон фарқ мекунанд, яъне дар гузашта онҳо маҳдудмаъно буда, имрӯз доираи маънояшон фарох шудааст. Чунончи, Ромпурӣ ибораи рехтаи *кори касе сохтанро* ёдовар шуда, онро «касеро куштан» эзоҳ додааст [ҷ. 2, с. 158].

Айни ин ибора ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ ба кор рафта, муродифи ибораи *кори касеро тамом кардан* гардидааст ва дар ифодаи ду маъно: 1) масъалаи касеро ҳал кардан, кори касеро яктарафа намудан; 2) касеро нобуд кардан, куштан мавриди истифода қарор дорад [132, ҷ.1, с. 558], вале дар лаҳҷаҳои алоҳида, мисли гуфтори мардуми Конибодом танҳо ба маънои дуҷум истифода мегардад.

Мӯ баровардани забон аз ҷониби Ромпурӣ чунин шарҳ дода шудааст: «Киноя аз амри муҳол ба зухур овардан» [ҷ. 2, с. 317].

Дар ҷои дигар ибораи ба он монанди *мӯ баровардани забони қалам* оварда шуда, он чунин эзоҳ ёфтааст: «Бекор мондани қалам аз навиштан, чи вақте ки мӯ ё реша ба забони қалам меояд, ҳарф дуруст навишта намешавад» [ҷ. 2, с. 317].

Дар фарҳанги М. Фозилов панҷоҳ ибораи фразеологӣ зикр гардидааст, ки як ҷузъи онҳоро калимаи *забон* ташкил медиҳад, вале ибораи *забон мӯ баровардан* ё *мӯ баровадани забонро* дучор наомадем [132, ҷ.1, с. 443, 456, 667-668].

Ҳамин тавр, дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ бо гурӯҳи муайяни воҳидҳои фразеологие дучор омадан мумкин аст, ки онҳо сарвати бебаҳои забони тоҷикӣ ҳисоб ёфта, бо вучуди гузаштани солҳои зиёд то ҳол дар забони мардуми тоҷик на фақат боқӣ мондаанд, балки баъзеяшон ҳамчун унсури ғаъол дар забони мардуми ҳама минтақаҳо ба кор мераванд, қисми дигар хоси ин ё он лаҳҷаи алоҳида ҳастанд.

Як қисми чунин ибораҳо имрӯз бе тағйир, ҳиссаи дигар бо тағйироти муайяни шаклӣ ё маъноӣ дар забони тоҷикон истифода мегарданд.

Дар луғатномаи мазкур як қатор воҳидҳои фразеологие дучор меоянд, ки онҳо ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ ё вучуд надоранд, ё доираи истифодашон хеле маҳдуд гардидааст, аммо ҳамин ибораву ифодаҳои рехта дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ на танҳо ба кор мераванд, балки ҳамчун унсурҳои рехтаи сермаъно хусусияти нав зоҳир кардаанд.

БОБИ II

МУҚОИСАИ ВОЖАҲОИ ҚАДИМИ ЭРОНИАСЛИ «ҒИЁС-УЛ-ЛУҒОТ» БО МАВОДИ ЛАҲЧАҲОИ ЧАНУБИВУ ШИМОЛИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ

Дар ҳама давру замон бо вучуди ба сари мардуми тоҷик ғурӯ рехтани фалокатҳо, сурат гирифтани ҳучуму ғоратғариҳои аҷнабиён пояи асосии забони тоҷикӣ аз бунёди худ канда нашуд, Баръакс, ҳар қадаре ки зулму истибдоди бодиянишинон афзун мегардид, халқи тоҷик ба ҳамон андоза дар пайи ҳифзи забони модарии худ мешуд. Ин аст, ки дар тӯли ҳазорсолаҳо қисми асосии таркиби луғавии ин забонро калимаҳои эронӣ дар бар мегирифт, ки сарчашмаи онҳо ба ҳамон забон-асоси умумиэронӣ мерасид.

2.1. Муқоисаи вожаҳои эронӣ «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳчаҳои чанубиву шимолии муосири тоҷикӣ.

Ба таври муқоисавӣ омӯхтани таркиби луғавии сарчашмаҳои даврони гузашта бо маводи лаҳчаҳои муосири забони тоҷикӣ дар давраи ҳозира яке аз масъалаҳои муҳими забоншиносии тоҷик ҳисоб мешавад, зеро ба вучуди то ҳол мавриди омӯзиш қарор гирифтани хусусиятҳои фонетикиву грамматикӣ лаҳчаҳои забони тоҷикӣ на танҳо таркиби луғавии осори ниёгон бо забони адабии ҳозира ва лаҳчаҳои муосири тоҷикӣ ба риштаи қиёс кашида нашудааст, балки умуман ба қисми лексикаи он таваччуҳи бояду шояд зоҳир нагардидааст. Президенти кишвар, мухтарам Эмомалӣ Раҳмон солҳои охир диққати забоншиносони тоҷикро ба ин самти масъала равона сохта, зарурати таҳлилу тадқиқи онро таъкид намудаанд. Аз ҷумла, дар яке аз суҳанрониҳояшон бахшида ба Рӯзи забони давлатӣ дар таърихи 22-юми июли соли 2008-ум омӯзиши ин масъаларо яке аз вазифаҳои аввалини забоншиносон шуморида гуфта буданд: «Тавре ки медонем, лаҳчаҳо яке аз муҳимтарин манбаъҳои такмили забон буда, адибони гузашта ва муосири мо ҳамеша бо истифода аз захираҳои ин ганчина луғату истилоҳоти фаровонро ба забони меъёр ворид кардаанд. Аз ин рӯ, забоншиносон ва лаҳчашиносон бояд ин сарчашмаи бебаҳоро мавриди омӯзишу баррасии ҷиддӣ қарор диҳанд

ва забони адабиरो аз ҳисоби дурдонаҳои он такмил диҳанд. Дар лаҳҷаҳо намунаҳои хуби калимоти кӯҳани дорои собиқаи хаттӣ кам нестанд...» [19, с. 51-52].

Воқеан, дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ унсурҳои луғавии нодире вуҷуд доранд, ки онҳоро аз таркиби луғавии забони адабии ҳозираи тоҷикӣ пайдо намудан бисёр душвор аст. Қисме аз ин гуна калимаҳо умри зиёда аз ҳазорсола дошта, дар тӯли чунин даврони дуру дароз қариб бе тағйири шаклу маъно то рӯзгори мо омада расидаанд.

Баъзан дар байни мардум ақидае вуҷуд дорад, ки гӯё дар лаҳҷаҳои ҳозира фарқҳои луғавӣ кам дида мешаванд. Чунин фикр дар натиҷаи ҷиддӣ омӯхта нашудани маводи лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба вуҷуд омадааст. Муҳаққиқони лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ ба ин масъала таваҷҷуҳ карда навиштаанд, ки «умумияти вожаҳои дар қаламрави лаҳҷаи ҷанубӣ густаришёфта маъноӣ якрангии таркиби онро надорад. Дар заминаи ҷудо карда шудани лаҳҷаҳои алоҳида дар лаҳҷаи мазкур дар радифи аломатҳои фарқкунандаи овозиву сарфию нахвӣ боз нишонаҳои тафовуткунандаи луғавӣ низ вуҷуд дорад» [82, с. 287]. Чунин калимаҳо ва таркибу ибораҳо дар луғатҳои даврони гузашта гирдоварӣ шудаанд ва соҳибони фарҳангномаҳо ба онҳо шарҳҳои ҳархела: муфассал ва мухтасар додаанд. Яке аз чунин луғатномаҳои машҳури гузашта «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ аст.

Маводи луғатномаи зикршуда аз он дарак медиҳад, ки муаллифи он баробари он ки луғатдони беназир аст, боз аз ҷумлаи мардони фозилу донишманди замони худ буда, забонҳои тоҷикӣ, арабӣ, урду, туркӣ ва монанди инҳоро хуб медонистааст. Дар ин хусус забоншинос А. Воҳидов бисёр хуб таъкид кардааст, ки «Муҳаммад Ғиёсуддин, ҳақиқатан, луғатдон ва луғатнависи замони худ будааст, ки мо инро аз баёни ҳаматарафаи маъноӣ калимаҳо, шаклу талаффуз, навишти онҳо, ниҳоят аз интиҳоби рӯйхати калимаҳои асосии эзоҳшаванда (словник) мушоҳида карда метавонем» [16, с. 13].

Дар луғатномаи мазкур дар қатори бисёр калимаҳои эзоҳшаванда чунин унсурҳои луғавие низ дучор меоянд, ки ҳам дар замони муаллиф, ҳам дар давраи ҳозира хусусияти лаҳҷавӣ дошта, дар доираи муайяни аъзоёни чамъият ба кор бурда мешаванд.

Вобаста ба он ки калимаҳои лаҳҷавии дар «Ғиёс-ул-луғот» эзоҳёфта ҳоло аз рӯи доираи истифодашон чӣ гуна ҳастанд, онҳо ба гурӯҳҳои гуногун ҷудо мешаванд. Ин ҷо имкони аз хусуси ҳамаи чунин гурӯҳҳо мулоҳизаронӣ кардан нест. Бинобар ин, танҳо дар бораи он вожаҳои сухан хоҳад рафт, ки ҳоло дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии тоҷикӣ ва баъзе лаҳҷаҳои мобайнӣ бо вижагиҳои хоси худ истифода мегарданд. Мо дар назди худ вазифа гузоштем, ки ҳангоми таҳлил кардани ин гуна калимаҳо маводи фактологиро аввал аз «Ғиёс-ул-луғот» оварда, баъд аз лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҷумла ё порчаҳои алоҳидаро зикр намоем.

Вақте ки гурӯҳе аз вожаҳои дар луғатномаи мазкур шарҳёфтаре бо таркиби луғавии лаҳҷаҳои ҳозира муқоиса менамоем, маълум мегардад, ки онҳо дар гуфтори мардуми ҷанубу шимоли Тоҷикистон на танҳо истифода мешаванд, балки илова ба маънои пештара боз тобишҳои нави маъноиро низ соҳиб шудаанд. Ин ҷо ба сифати мисол шарҳи исм / феъли *калқал* (*кардан*)-ро дар «Ғиёс-ул-луғот» ва истифодаашро дар лаҳҷаҳои ҳозира овардан мумкин аст. Ромпурӣ дар эзоҳи ин воҳиди луғавӣ менависад: «*Калқал...-ҳарзагӯй*» [ҷ. 2, с. 174]. Муаллифи луғат вучуд доштани шаклҳои *калқал* ва *калмақали* ин воҳиди луғавиро низ ишора намудааст [ҷ. 2, с. 174].

Ин калима ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ, мисли Хучанд, Конибодом, Исфара маънои «сарзаниши саҳт кардан», «аз чор тараф ба касе дарафтодан»-ро дорад [64, с. 19-20], дар лаҳҷаи Бухоро ба маънои «мағал кардан, ғалоғула намудан» мустаъмал аст [122, с. 120], аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ чор тобиши маъноиро соҳиб гардидааст: 1) мағал, ғавғо кардан: Чӣ *кал-кал дорӣ?*; 2) ғайбат кардан: Фақат одамо-ра да пьшт-ъш *кал-кал мекуна*; 3) мазох (масхара) кардан: Ёа дам-да *малим-а кал-кал кардан*, қаҳр-ъш кард;

4) овоза паҳн кардан: Ика *кал-кал накън* гапи мардъм-а [123, с. 175; 124, с. 309].

Кавтарро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ба маънии «кабӯтар» шарҳ додааст [ҷ. 2, с. 181]. Вобаста ба асли ин вожа ҳаминро илова кардан лозим аст, ки асли он *кабӯтар* буда, бо таъсири забони гуфтугӯӣ шакли *кавтар* \ *кафтарро* гирифтааст. Сарчашмаи вожаи *кабӯтар*, дар навбати худ, калимаи форсии миёнаи *kapōtar* буда, он худ ибтидояшро аз *kapauta-tara*, ё *kapautatari* гирифтааст. Ҷузъи дуюми вожаи зикршуда, бо *tauruna*-и авестой робита дорад. Ҳиссаи *kapauta* дорои маънои «обӣ, кабуд» аст [140, ҷ. 4, с. 2126-2127].

В. И. Абаев дар матнҳои забони порсии қадим дар шакли *kapauta-taka* ба маънои «кабуд» истифода шудани ин унсури луғавиро ишора намуда, робита доштанашро бо вожаи *kapōta*-и забони санскрит таъкид кардааст [134, т. 1, с. 486].

Имрӯз ин калима дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли *кафтар* ба кор меравад: *Кафтари* ҷарӣ да ҷаро ҳича мена [124, с. 323].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ калимаи мазкур ба гунаи *кӯкантар* дучор меояд [76, с. 203].

Ҳамин тавр, гурӯҳи калони воҳидҳои луғавии «Ғиёс-ул-луғот», агарчи дар лаҳҷаҳои гуногуни ҳозираи тоҷикӣ боқӣ мондаанд, онҳо аз лиҳози тарзи истифода, доираи маъноӣ ва мавридҳои қорбурдашон ягона нестанд. Ҳамаи онҳоро аз рӯи хусусиятҳои ба ин зергурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

а) Калимаҳое, ки бе ягон тағйирот дар «Ғиёс-ул-луғот» ва лаҳҷаҳои ҳозира боқӣ мондаанд. Чун намуна ин ҷо вожаи *бехостро* метавон овард. Оид ба ин калима Ромпурӣ навиштааст: «Ба маънии беталош ва бефикр: ва ба маънии ноталабида» [ҷ. 1, с. 152].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима ба маънои «ногоҳ, нохост» ба кор меравад: *Бехост* омаа шиштаги- да [123, с. 61; 124, с. 105].

Вожаи мазкур айнан ба ҳамин маъно дар лаҳҷаҳои шимолӣ низ ҳоло дар истифода аст: Аб-борони мӯл таги девол сахт нам киштас, назарам-ба, йағбора *бехост* ғалтида бурафт.

Ба силсилаи чунин воҳидҳои луғавӣ боз вожаҳои *хала* [123, с. 79], *берӯ* [122, с. 60; 3, ҷ. 1, с. 156], *бенамозӣ* [123, с. 59; 3, ҷ. 1, с. 156], *данг* [123, с. 115; 129, ҷ.1, с. 344; 48, с. 30-31], *дина* [123, с. 130; 3, ҷ.1, с. 353; 64, с. 27-28] ва ғайраҳо мансуб ҳастанд.

Унсури луғавии *хала* аз тарафи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ба таври зерин шарҳ дода шудааст: «Ба маънии сихи сартез ва ҳар чиз, ки халанда бошад мисли дурафш; ва ба маънии чӯби дароз, ки ба он киштиро ронанд; ва ба маънии дарде низ омада, ки чунон маълум шавад, касе дар узв сӯзан мехалонад» [ҷ. 1, с. 313].

Ин вожа аз феъли *халидан* сарчашма гирифтааст. Забоншинос Д. Саймиддинов ин шакли калимаро суғдӣ ба шумор оварда навиштааст, ки «ин вожа аз роҳи табдили г ва л, ки яке аз табаддулоти овоии маъмул дар осори суғдӣ ва лаҳҷаҳои он маҳсуб мешавад, сохта шуда, маънои он дар ташхиси маънои суғдӣ низ муҳим аст» [48, с. 16].

Бино ба ишораи М. Доиюлисом, унсури луғавии мазкур дар шакли *хал* ханӯз дар забони санскрит гардиш доштааст [142, ҷ. 2, с. 594].

Дар айнаи ҳол намояндагони лаҳҷаҳои шимолӣ ин калимаро дар алоҳидагӣ (*хилакӣ*) ё якҷоя бо феъли ёридиҳандаи *кардан* (*хилакӣ* кардан) дар ифодаи маънои «задани ҳайвон, ба хусус ҳар, задан бо чӯби сартез, халидани он» дар истифода аст: Хари *хилакӣ мекарагӣ* бойин ин-а то *хилакӣ накунӣ*, ач-чо-ш намехезад [Конибодом-64, с. 82].

Инчунин дар лаҳҷаҳои шимолӣ вожаи мавриди таҳлилро ба ҳамон шакли куҳан, инчунин ба гунаи *халохут* дар ифодаи маънои «дарди миёни шонаҳо» ҳамроҳи феъли *додан* ба кор мебаранд: Чишм-ам-ба тизе бало даромада *халохут метийад* [Конибодом-64, с. 82].

Ҳоло дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ унсури луғавии мазкур дар шаклҳои *хала / хила* истифода гардида, илова ба аксари маъноҳои зикршуда ба кор рафтаниш боз дар ифодаи маънои «фишор овардан, тазйиқ (танг) кардан» низ истифода мешавад. Барои ифодаи маънои «дарди аз шамолхӯрии саҳт дар шушу паҳлу пайдошуда» ин унсури луғавӣ дар шакли *халадард* ба кор меравад: *Халадард* дорӣ, хӯнӣки залал-ӣм мекӯна [124, с. 744].

Дар лаҳҷаи тоҷикони Андарақи Ҷумҳурии Қирғизистон вожаи номбурда якҷоя бо феъли *шиштан* дар мавриди «миён ва ё шонаи инсонро шамол задан» истифода мегардад: Имшаб боло-м кушода шуда, мийон-ам-ба *хала шшитас* [56, с. 28].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ калимаи мазкур дар алоҳидагӣ истифода намешавад, вале дар таркиби вожаи *хилаҷӯб* дар шакли *хила* ба кор меравад [76, с. 212], ҳамин гуна маъноҳои вожаи *хала* дар гуфтори мардуми Самарқанд низ мушоҳида мегардад [133, с. 111].

Ромпурӣ калимаи *берӯ* ва *берӯй*-ро «бемурувват, бемурувватӣ, бетаваҷҷуҳӣ, беравнақӣ» эзоҳ додааст [ҷ.1, с. 156, 157].

Имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ ин калима барои ифодаи маънои «бешарм, беандеша» истифода мегардад: *Дӯхтари беру* бӯдас, ришсӯфеда шармӯнда кад [124, с. 103].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» воҳиди луғавии *бенамозӣ* ба таври зерин шарҳ дода шудааст: «Киноя аз ҳайз» [ҷ.1, с. 156].

Ин калима ҳоло дар аксари лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *бенамоз*, вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар мувозии *бенъамоз* ба кор рафта, дар таркиби феъли таркибии номии *бенъамоз шидан* маъноҳои: 1. шартӣ намозро ба сабабе шикастан, тану либоси тоза надоштан (мӯн нъамоз намехуниӣм, *бенъамоз-ӣм*); 2. ҳайз дидан, гулдӯман шуданро ифода менамояд [124, с. 102].

Аз қайдӯ ишораҳои Ромпурӣ маълӯм мегардад, ки калимаи *данг* дар қатори маъноҳои дигар дар даврони ӯ барои ифодаи маънои «садои аз барҳам

задани санг ва ғайра бароянда» мавриди истифода қарор доштааст [ҷ. 1, с. 344].

Аз ишораҳои баъзе луғатнависони дигар маълум мешавад, ки калимаи *данг* мусаххафи *вонг* ё *бонг* ё шакли дигаршудаи *ванг* буда, дар асл маънои «зери лаб оҳиста ва номаҳфум адо кардани сухан»-ро доштааст [143, ҷ. 7, с. 9808].

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар ду шакл: ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам дар доираи калимаву таркибҳои алоҳида мавриди истифода қарор дорад, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ фақат дар доираи таркибҳо мустаъмал аст: Бади ҳамун кори нағзи караги-тон *данг*-аш-а ман аз дигаҳоям фамидам; а *дангар-дунгури* фақерат гӯши ҳама кар шуд (Конибодом).

Мардуми ҷануби Тоҷикистон ин калимаро агар дар шакли *дънгър-дънгър* барои ифодаи маънои «овози дойра, табл» ба кор баранд (дойра-рабъги, йак *дънгър-дънгър къ*), пас ҳангоми истифодаи он бо феъли ёридихандаи *кардан* (яъне *дънгър-дънгър кардан*) мафҳуми «ғур-ғур кардан»-ро ифода менамоянд: Ай сьһар *дънгър-дънгър каесай* [124, с. 251].

Намояндагони лаҳҷаи ҳардурӣ калимаи номбурдари дар шакли *данқ* ба кор мебаранд [76, с. 200].

Дар шарҳи калимаи *дина* Ромпурӣ овардааст, ки он «маънии дирӯз, яъне рӯзи гузашта»-ро дорад [ҷ. 1, с. 353]. Муаллифи луғатнома ба гуфтаи соҳиби «Баҳори Ачам» таъя карда, ин калимаро «мансуб ба *дй*, яъне мансуб ба рӯзи гузашта» ҳисобидааст, ки дуруст аст. Ҳоло ҳам мардуми ҷанубу шимоли Тоҷикистон калимаи *динаро* ба ҳамон маънои зикршуда ба кор мебаранд: Калит-а *дина*-нги чо-ба монда рафтагем не [64, с. 28]. Ғайтара *дина* мегъфтӣ, нағз мешид [124, с. 130].

Аз қайди баъзе муҳаққиқон бармеояд, ки дина яке аз унсурҳои қадиме ба шумор меомадааст, ки решааш ба забон-асоси ҳиндуаврупоӣ расида, он дар аксари забонҳои оилаи ҳиндуаврупоӣ, монанди русӣ (день), литвонӣ (*diena*), латишӣ (*diena*), ирландӣ (*denus*), чехӣ (*den*), булғорӣ (денят), сербию

хорватӣ (дан) дар шаклҳои хос ба он забонҳо то ҳол ба кор меравад [64, с. 27].

б) Гурӯҳи дигари ин гуна унсурҳои луғавиро, чунон ки ишора шуд, онҳое ташкил медиҳанд, ки дар «Ғиёс-ул-луғот» ва баъзе лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ ба якҷанд маъно ба кор рафта, дар иддае аз онҳо ба як маъноӣ мушаххас истифода мегарданд. Ҳамчун намуна ин ҷо таҳлил намудани калимаи *калта* ба мақсад мувофиқ аст. Ромпурӣ оид ба маъноҳои ин калима чунин навиштааст: «Ба маънии андак; ва ба маънии думбурида ва касе, ки харф ба махраҷ гуфтан натавонад; ва ҷӯбдасти кӯчак ва ситабр...; ва дар «Сироч» навишта, ки дар асл ба маънии бурида ва мақтуъ аст, лиҳозо *калтадум* ба маънии буридадум ва *калтапар* ба маънии буридапар ва *калтазабон* ба маънии гунг; ва ҳар шайъи ноқисро маҷозан *калта* гӯянд» [ҷ. 2, с. 175-176].

Аз чунин ишораи Ромпурӣ маълум мегардад, ки маънои аслии *калта* «бурида ва мақтуъ» буда, дигар маъноҳо дар заминаи ҳамин маънои асли ба вучуд омадаанд. Ин аст, ки ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ танҳо маънои аслии он ва дар қисми дигари онҳо маъноҳои иловагӣ ё маҷозии ин унсур луғавӣ боқӣ мондааст.

Аз қайди баъзе луғатнигорони дигар равшан мегардад, ки ба маънои «бурида» ё «кӯтоҳ» истифода шудани *калта* дар гузашта танҳо дар лаҳҷаи Мовароуннаҳр дида мешудааст [64, с. 19].

Вожаи мазкур ҳоло дар лаҳҷаҳои Хучанд, Конибодом ба ҳамон маънои «кӯтоҳ» дучор меояд, аммо дар лаҳҷаи Бухоро дорои маъноҳои: 1) кӯтоҳ ва 2) маҷ. ҳезум гардидааст [122, с. 120], дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бошад, ин калима маъноҳои: 1) кӯтоҳ; 2) саги гӯшу думбурда; 3) қадпаст, пакана, хамидақомат; 4) ихтисор [123, с. 175; 124, с. 310]-ро дошта, ба ҷуз дар алоҳидагӣ ба кор рафтаниш боз ҳамчун ҷузъи калимаҳои сохтаву мураккаб низ дар истифода аст [124, с. 310-311].

Дар лаҳҷаи Андарақ ин калима танҳо дар ифодаи маънои «шахси қадпаст, пакана» ба кор меравад [56, с. 100].

Профессор Ш. Исмоилов ба кулли лаҳҷаҳо хос будани бархе унсурҳои луғавиро ишора намуда, дар қатори даҳҳо вожа калимаи *калтара* низ зикр кардааст, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ ба маънои «саги думбурида» ба кор меравад [28, с. 141-142].

Воҳиди луғавии *лосро* муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» «абрешуми фурӯмоя» эзоҳ додааст [ҷ. 2, с. 304]. Соҳибони луғатномаҳои дигари гузаштаву ҳозира истифодаи калимаи мавриди таҳлилро ғайр аз маъноҳои дигараш боз ба маънои «абрешими фурӯмоя, дағал ва нопок» ишора намуда, барои исботи фикрашон аз намояндагони адабиёти классикӣ мисолҳо овардаанд [3, ҷ. 2, с. 204; 141, ҷ. 2, с. 451; 143, ҷ. 12, с. 17231].

Аз байтҳои зиёди дар баъзе луғатномаҳо зикрфта маълум мешавад, ки калимаи *лосро* шоирони асримиёнагӣ бисёр ба кор бурдаанд:

Гаҳ дар қадами боғ кашад фазли ту дебо,

Гаҳ бар сари кӯҳсор ниҳад ҳукми ту лос.

(Бадри Ҷочармӣ)

Печ-печ асту баддаруну дағал,

Рост гӯй калобаи лос аст.

[А. Ахсикатӣ-143, ҷ. 12, с. 17231]

Профессор А. Ҳасанов дар хусуси истифодаи шудани ин калима дар лаҳҷаи Конибодом андешаронӣ карда навиштааст, ки мардуми ин ноҳия «абрешимеро, ки кирми пилла дар рӯи девор паҳн мекунад, *лос* мегӯянд». Ӯ барои исботи фикраш ҷумлаи зеринро овардааст: Кирмак рӯи девор-ба кӯрпача бойин *лос*-аш-а тунук карас [64, с. 21].

Ҳамин тавр, ин калима агар имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ барои ифодаи маъноҳои: 1) қилтиқи (суки) сараки (хӯша) гандум, ҷав ва ғ.; 2) пахол, танаи гандуму канаб [64, с. 22; 123, с. 21-22] ба кор равад, пас дар қисме аз лаҳҷаҳои шимолӣ он дар баёни маъноҳои: 1) чирки рӯи фарши густурданӣ; 2) абрешими кирми пилла, ки дар рӯи девор ё танаи ягон чизи дигар паҳн карда шудааст, мавриди истифода қарор дорад [64, с. 21-22].

Дар лаҳҷаҳои Исфара ва Андарақ калимаи мазкур дар ифодаи мафҳуми «масолеҳи сохтмон» ба кор меравад [34, с. 101, 107; 56, с. 36].

Дар луғатномаи зикрғфта калимаҳои шарҳ дода шудаанд, ки онҳо имрӯз танҳо дар ин ё он лаҳҷаи муайян мавриди истифода қарор доранд. Муроди мо ин ҷо истифодаи вожаҳои *гармак* ва *момак* дар гузаштаву имрӯз аст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» чанд маънои калимаи *гармакро* эзоҳ дода, яке аз онҳоро «бокилои дар об ҷӯшонида» маънидод намудааст [ҷ. 2, с. 190]. Ин ҷо муаллифи луғатномаи мазкур зери унсури луғавии *бокило* сабзаеро мисли лӯбиё дар назар дорад, ки донаашро пухта мехӯранд [129, ҷ. 1, с. 208].

Имрӯз ин калима аз байни лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо хоси лаҳҷаи Хучанд буда, мардум тавассути он нахӯди дар об ҷӯшонидашударо мефаҳманд. Профессор А. Ҳасанов ишора менамояд, ки «гармакфурӯшӣ дар Хучанд аз ҷумлаи пешаҳои маъмул аст» ва ба сифати мисол ҷумлаи зеринро меорад: Ҳозир абед-ба ҳарсемо рафта, як *гармак*-ба сер шуда мебим [64, с. 15].

Агарчи дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ воҳиди луғавии ба *гармак* монанд истифода мешавад, он бо маънои зикрқардаи Ромпурӣ мувофиқ намеояд, балки дар ифодаи маъноҳои: 1) як навъи нони нафис; 2) гармакак, ҷӯшакак мавриди истифода қарор дорад [123, с. 89; 124, с. 149].

Ба гумони мо, *гармаки* дар лаҳҷаи Хучанд мавҷуда бо *гармаки* дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ мустаъмал ягона набуда, унсурҳои луғавии ҳамшакл (омонимӣ) мебошанд.

Дар луғати мавриди таҳлил унсури луғавии *момак* ин тавр эзоҳ дода шудааст: «Тасғири *мом*, ки ба маънии модар аст; ва ин тасғир барои тараҳҳум бошад, на ба маънии тасғири ҳақиқӣ; ва дар мухотабот ба вақти тараҳҳум духтарро низ гӯянд; ва номи бозии атфол ва онро *сармомак* низ номанд» [ҷ. 2, с. 220].

Аз муқоисаи чунин шарҳи Ромпурӣ бо забони осори пешгузаштагони ӯ маълум мешавад, ки ин калима ҳанӯз дар давраи Рӯдакӣ ба ҳамон маънои «модар» бисёр ба кор рафтааст. Масалан, дар ин байти Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ истифодаи онро ба маънои ишорашуда дучор меоем:

Он харпадарат ба дашт хошок задӣ,

Момот дафи дурӯя чолок задӣ. [129, ҷ. 1, с. 700]

Ё ки дар ин байти Саноии Ғазнавӣ низ ин калима ба ҳамин маъно ба кор рафтааст:

Ҳаст *момот* асбу бобо хар,

Ту машав тар, чу хонамат астар. [143, ҷ. 12, с. 17656]

Имрӯз калимаи мавриди таҳлил дар лаҳҷаҳои чанубӣ ба якчанд маъно маҳфуз мондааст [123, с. 245]. Мардуми чануби Тоҷикистон ин воҳиди луғавиро дар шаклҳои *мома*, *мума* истифода намуда, зери он маъноҳои: 1) модаркалон (*мома*-ш ҳодиса нақъло-ра мегува; *мома*-м гуфтаӣ, иқа нон бийоре; йа кал бӯдай, йа *мума* доштаӣ); 2) калимаи мурочиат ба пиразанон; 3) доя, момодоя; 4) модар [124, с. 454]-ро ифода мекунанд.

Бояд таъкид кард, ки агар се маънои аввали ин калима имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои чанубӣ ба кор равад, пас маънои охир, ки истифодаи онро ба ҳамин маъно Ромпурӣ низ ишора намудааст, танҳо дар яке аз ин лаҳҷаҳо боқӣ мондааст.

Дар забони мунҷонӣ таҳти ин калима мафҳуми «модар» фаҳмида мешавад [82, с. 332].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ ин унсури луғавӣ дар шаклҳои *момак* / *мома* дучор меояд [76, с. 204].

Бино ба гуфтаи баъзе муҳаққиқон, «дар лаҳҷаи Конибодом вожаи мавриди таҳлиро бачагон ба гунаи *омомо* ҳангоми мурочиат ба моҳ истифода менамоянд ва онро ҳатто дар таркиби шеъргунаи зерин низ фаровон истифода менамоянд: *Омомо*, кулчача парто [64, с. 84].

Нӯл аз ҷумлаи унсурҳои луғавии дигаре аст, ки Ромпурӣ шарҳи онро ҳангоми баррасии калимаи *навл* зикр намудааст. *Ў* дар хусуси ин воҳиди луғавӣ чунин менависад: «Навл- дар арабӣ ато ва баҳшиш; ва дар форсӣ ба замми нун ва вови маҷҳул (яъне *нӯл*) минқори мурғон ва ноизаи машраба ва кӯза» [ҷ. 2, с. 356].

Ин воҳиди луғавӣ ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли маъноӣ ягона ба кор наарафта, балки он баробари аз ҷиҳати гунаи зоҳирияш фарқ кардан боз аз лиҳози доираи маъно низ тафовут пайдо кардааст. Масалан, агар ин калима дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба ҳамон шакли муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ишоранамуда ба кор рафта, маъноҳои «минқор» ва «фук»-ро ифода кунад, пас дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он ба намуди *нул* истифода гардида, маъноҳои: 1) минқор (ака-ра болой *нулъи* сӯфед); 2) фук (ҳамқайе ай шъмо метарса, агане да *нул*-ту кът мекъна); 3) нӯг [пахта-ра дъ сол ба *нули* даст мекоран-123, с. 273; 124, с. 496]-ро ифода намудааст.

в) Ҳиссаи дигари калимаҳоро онҳое ташкил медиҳанд, ки дар «Ғиёс-ул-луғот» ва аксари лаҳҷаҳои муосири тоҷикӣ танҳо дар як шакл ба кор рафта, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ якҷанд қаринаро соҳиб гардидаанд. Масалан, дар луғатномаи мазкур вожаи *метин* чунин эзоҳ дода шудааст: «Мехест оҳанӣ, ки бад-он дар санг шикоф андозанд» [ҷ. 2, с. 329].

Унсури луғавии мазкур, чунон ки қайд шуд, ҳоло дар аксари лаҳҷаҳои шимолӣ ба ҳамон шакли *метин* ва ба ҳамон маъноӣ қадим истифода мегардад [39, 14], аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар вариантҳои *метинг*, *мети*, *майтин*, *майту*, *майт-ън*, *мъти* мустаъмал аст [123, с. 240].

Бояд гуфт, ки агар мувозии *метин*, *мети*, *майтин*, *майти*, *майтън* дар панҷ-ҳафт лаҳҷаи ҷанубӣ ба кор равад, пас шакли *метинг* ва *мъти* фақат дар се лаҳҷаи он истифода мегардад [124, с. 446-447].

Профессор Ғ. Ҷӯраев дар бораи истифодаи шакли *майтин* дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ мулоҳиза ронда, онро боқимондаи гунаи қадими унсури луғавӣ бо дифтонги «ай» ҳисобидеаст ва навиштааст, ки «ҷараёни ба монофтонг табдил ёфтани дифтонги *ай* қайҳо ба охир расидааст... Бо вучуди ин, мисолҳо гувоҳӣ медиҳанд, ки ин раванд дар лаҳҷаҳои ҷудоғонаи тоҷикӣ ҳоло ҳам давом дорад. Маҳфуз мондани анъанаи қадима, аз як тараф, ба расмият даромадани ҳодисаи нав, аз тарафи дигар, ҳатто боиси он гардидааст, ки дар як лаҳҷа баъзе калимаҳо асосан бо дифтонги *ай* (ё *ей*) кор фармуда шаванд, дар лаҳҷаи дигар бо *е* омехта истифода шудани *ай* ба назар

мерасад...Ин ҳодиса шоҳиди он аст, ки дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ раванди монофтонгшавии дифтонгҳо ҳанӯз батамом қатъ наёфтааст» [82, с. 107].

Муҳаққиқ Ш. Исмоилов қорбурди ин калимаро дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ дар ифодаи номи яке аз асбобҳои таъмири осӣёб таъкид намудааст [28, с. 134].

Дар лаҳҷаи Андарақ таҳти калимаи *метин* баръакси баъзе лаҳҷаҳои дигар асбоби оҳанисохте фаҳмида мешавад, ки барои нарм кардани беҳи ниҳолҳо истифода мегардад: Мо катӯшка-йа *метин* кати каланд мекуним [56, с. 32].

г) Гурӯҳи дигар вожаҳоеро дар бар мегиранд, ки дар «Ғиёс-ул-луғот» ва лаҳҷаҳои ҷанубии ҳозира дар шаклҳои гуногун ба қор рафта, дар лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо дар як қарина дучор меоянд. Чунончи, дар луғатномаи ёдшуда се шакли айни як унсури луғавӣ: *зурфин*, *зирфин* ва *зулфин* зикр гардидаанд: «*Зурфин // Зирфин*-ба маънии ҳалқай дар ва занҷир» [ҷ. 1, с. 393]. «Ва Хони Орзу дар «Сироч-ул-луғот» навишта, ки зоҳиран лафзи *зулф* муҳаффафи *зулфин* бошад, ки (ба замми аввал ва касри фо) ба маънии занҷир аст» [ҷ. 1, с. 395].

Дар лаҳҷаҳои шимолӣ ин воҳиди луғавӣ ба як шакли мушаххас дар ифодаи маъноии «ҳалқай дар» мустаъмал аст [88, с. 183], вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он дар вариантҳои *зълфайн*, *зълфак*, *зулфайн* ба қор рафта, маъноии «ҳалқай дар ё сандук»-ро дорад [135, с. 157]: *Зълфайну* занҷир овард.

Лух низ аз ҷумлаи ҳамин гуна унсурҳои луғавист. Дар хусуси ин калима Ромпурӣ андешаронӣ карда навиштааст: «Ғиёҳест, ки бад-он бўрӯ бофанд; ва он бар қанораи обҳо рӯяд» [ҷ. 2, с. 209]. Дар ҷои дигар низ ӯ ҳамин матлабро зикр кардааст [ҷ. 2, с. 214].

Аз як қайди Ромпурӣ маълум мешавад, ки соҳибони осори хаттӣ дар гузашта ин унсури луғавиро дар шакли *рух* низ ба қор бурдаанд. Бино ба гуфтаи муаллифи луғатномаи мазкур, *рух* «ғиёҳест дарози холӣ аз барг ва бор, ки бад-он бўрӯ бофанд» [ҷ. 2, с. 379].

Ин калима имрӯз дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *лух*, дар лаҳҷаи Мастчоҳ ба намуди *лӯх* [109, с. 175], вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гунаҳои *лух*, *лӀх* истифода мешавад: *Лух* қамишборин-ай-у мулоим-ай; минайи *лӀхо*-да ба шикам задъм [124, с. 423].

ғ) Гурӯҳи дигари калимаҳои дар луғатномаи мазкур омадаро онҳое ташкил медиҳанд, ки имрӯз танҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ё ҷанубӣ-шарқӣ ба кор мераванд. *Ховандро* Ромпурӣ шакли таҳфифёфтаи *худованд* ҳисобида, бо таъя ба «Сироч-ул-луғот» қайд менамояд, ки «*хо* муҳаффафи *хона* ва *ванд* ба маънии соҳиб, лекин *хованд* ба маънии мутлақи соҳиб мустаъмал аст» [ҷ. 1, с. 290].

Ин ҷо лозим меояд, ки ба чунин шарҳи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» равшанӣ андохта шавад. Бояд гуфт, ки шакли *хованд* бо калимаи *хона* алоқа надошта, балки сарчашмаи он ҳамон варианти аслияш, яъне *худованд* ҳисоб мешавад, ки аз ҷузъҳои *худо* ва пасванди *-ванд* иборат аст ва дар гузашта маънои «соҳиб»-ро дошта, бо гузашти айём илова ба чунин маъно боз ҳамчун муродифи калимаи *Худо* ба кор рафтааст.

Ин калима имрӯз дар лаҳҷаҳои мардуми ҷануби Тоҷикистон дар шаклҳои *хованд* ва *хован* ба ҳамон маънои «соҳиби хона, сардор» ба кор меравад: *У хуна хованд дора? И кишлоқ ҳичи хованд дора? И бача дараве карда умад, дидум, ки ховандойи хуна намеғрезан. Ховани ҳамин хуна дар гичо-ай* [124, с. 758].

Хусурро Ромпурӣ «падари зан» маънидод кардааст [ҷ. 1, с. 304]. Унсури луғавии номбурда ҳоло аз забони мардуми ҷануби Тоҷикистон дар шаклҳои *хъсър* / *хъсур* барои ифодаи ду маъно: 1) падарарӯс, падаршӯй; 2) бародари завҷа [124, с. 778] бисёр шунида мешавад: *Хъсър*-м-а имруз хуна-да металбем. ҷонун *хъсур*-м-ай.

Р. Л. Неменова ва Ғ. Ҷӯраев дар тамоми лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шаклҳои *хъсър* / *хъсур* ба маъноҳои фавқ истифода шудани вожаи мавриди таҳлилро қайд намудаанд [43, с. 196].

Намояндагони лаҳҷаи ҳардурӣ калимаи мазкурро ба гунаи *хусур* ба маънои «падаршӯй» истифода мебаранд [76, с. 212].

Овро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» чунин шарҳ додааст: «Ба маънии об, ба табдили бои муваҳхада ба вов» [ҷ.1, с. 29].

Ин калима имрӯз дар ҳамин шакл дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ на танҳо маъмул аст, балки он ҳамчун ҷузъи вожаҳои зиёди сохтаву мураккаб (мисли *овбандӣ, овбарак, овбирён, овбоз, овгардун, овгирак* ва м. инҳо) дар калимасозӣ фаъолона иштирок мекунад [124, с. 503-507]: Говҷушо шир-ъша *ови* мекънан. Ба (баъд) *овдав* (ғусл-Р. А.) қадан-у зан-у шу хов шидан. Бача ба дъруни *овмури* дърмада ба дъръни чорбоғ рафт. ҳар як *овнар*-ай ки ваҳм мекъне.

Рихро Ромпурӣ «пехоли мурғ» шарҳ додааст [ҷ.1, с. 384].

Вожаи мазкур асли худро аз решаи *ri-и эронии бостон гирифта, бо унсурҳои луғавии *rin, rim, rima* ба маънои «ифлосӣ» ва феъли *ridan* «қазои ҳоҷат» робита дорад [134, т. 2, с. 54].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳоло ин калимаро дар шаклҳои *рих / рихин* ҳамчун истилоҳи тиббӣ барои ифодаи мафҳуми дарунрав, шикамдард, касе ё ҳайвоне, ки бемории исҳол дорад, ба қор мебаранд: Гови *рихин* пода-ра рихин мекъна [124, с. 577].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ воҳиди луғавии мазкурро ба гунаи *рихин* ба маънои «дарунрав» истифода менамоянд [76, с. 208].

Шах аз тарафи Ромпурӣ чунин эзоҳ дода шудааст: «Кӯҳ ва замини домани кӯҳ ва замини саҳт ва ҳар чиз, ки муҳкам ва саҳт бошад, мисли камон ва ғайра; ва муҳаффафи *шоҳ* хоҳ дарахт, хоҳ шоҳи гов ва ғайра...; магар *шах* ба маънии «саҳт» туркист» [ҷ.1, с. 458].

Ин калима ҳамчун унсури луғавии эронисл дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба маънои «кӯҳпора, саҳра», аммо ҳамчун вожаи туркӣ дар ифодаи се маъно: 1) шах, саҳт; 2) саҳт, ғафс; 3) баланд; 4) қарахт; 5) ниҳоят қарин ба қор меравад. Мураттибони «Фарҳанги лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» чунин вожаҳои

хамшакро ба *шах-1* ва *шах-2* чудо кардаанд: *шах-1*: а) шах, сахт: Лойи *шах* бьдай. Шъмо дар-а *шах* бькьне; б) сахт, ғафс: Отала-т *шах* умадай; в) карахт: Ича хънъки-ра *шах* мешай; г) баланд: Радийо *шах* мега, гуш-а кар кад; ғ) хеле, ниҳоят: Мо Содиқуф қати бьсйо *шах* чура-йем-да; *шах-2*: кӯхпора, сахра: Да и *шахо* нахчър воре мебъромадем [124, с. 909-910].

Дар зерлаҳчаи поёни Мастчоҳ калимаи мазкур дар ифодаи маъноҳои зерин истифода мешавад: 1) мустаҳкам, бақувват (нисбат ба инсон): И бача ба гуштингирӣ ҳамиқа *шахай*-ки; 2) сахт, чизи обаш гурехта, қоқ: Нун-о путун *шах шуди-йан*; 3) кӯҳ. кӯхпора: Қариб а боло-йи *шах* ғиндир гирифта будам [55, с. 111].

Дар лаҳчаҳои шимолӣ бошад, он дар ифодаи маъноҳои «сахт, сахтшуда» ва «карахтгардида» мавриди истифода қарор дорад: Ҷои корд бурдагӣ-ва қанди сафед-а кӯфта рехтам, хун-аш-а *шах кард*; а тарс-а яғбора чо-ш-ба *шах шуда монд*.

Шаҳ / шаҳӣ, тибқи ишораи Ромпурӣ, якчанд маъно дошта, яке аз онҳо дар ифодаи мафҳуми «домод» ба кор рафтани он аст [ҷ.1, с. 477].

Ин калима имрӯз ғайр аз маънои маъмулияш, яъне «подшоҳ» дар лаҳчаҳои чанубӣ боз дар ифодаи маънои «навдомод, домодшаванда» ба кор меравад: Вахти қадим ёа езор қати чан *ша* мебърдан. *Шаҳ*-а да йаг руйи курпача-нда мешъ-нундан [124, с. 910].

Намояндагони лаҳчаи ҳардурӣ ҳангоми мурочиат ба зан калимаи *шаҳбозро* истифода менамоянд: *Шаҳбоз*, ире бийо (яъне: «занак, ин сӯ биё») [76, с. 213].

Гилем дар гузашта якчанд маъно дошт. Яке аз чунин маъноҳо дар ифодаи мафҳуми «ҷомаи пашмини маъруфи аз пашми меш бофташаванда» ба кор рафтани он аст [ҷ. 2, с. 196].

Калимаи мазкур маҳз ба ҳамин маъно ҳоло дар лаҳчаи Хуф ба кор меравад [36, с. 179].

Шанг аз чониби Ромпурӣ ба таври зерин эзоҳ дода шудааст: «Дар асл ба маънии дузд ва роҳзан аст; ва ба маҷоз ба маъшуқ итлоқ кунанд; ва ба маънии шӯҳ ва зебо...» [ҷ.1, с. 474].

Калимаи зикргардида низ яке аз унсурҳои луғавии куҳани эрониасл ҳисоб ёфта, маънои аслияш «зариф, хуб, зебо»-ст ва то имрӯз ба ҷуз забони тоҷикӣ дар дигар забону лаҳҷаҳои эронӣ, монанди зозо ба гунаи *šanik* ба маънои «беқарор, ноором» вучуд дорад [140, ҷ. 3, с. 1913].

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шакли *қашанг* барои ифодаи маънои «чиркин, ифлос» ба кор меравад: Ай хокбози-ра тана-ш *қашанг* шида бӯдай [124, с. 386].

Аз як қайди А. З. Розенфелд маълум мешавад, ки унсури луғавии мазкур дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ-ғарбӣ ҳамчун калимаи азод ба кор рафта, ду маънои муқобил: 1) зебо, хушқомат; 2) хеле ифлос, беэбро ифода мекардааст [135, с. 162].

Тибқи навиштаи А. Л. Хромов, мардуми Мастҷоҳ ин унсури луғавиро дар ифодаи маънои «зӯр, устувор» ба кор мебаранд [109, с. 197].

Профессор Ш. Исмоилов дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ ҳамчун диалектизми лексии нопурра ба маънои «ифлос, чиркин» истифода гардидани *қашангро* ишора кардааст [27, с. 55, 315].

Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ, мисли гуфтори мардуми Бухоро унсури луғавии мавриди таҳлилро мардум ба гунаи *қашшанг* ба маънои «якрав, гапнодаро, якраҳа, гарданшах» бисёр истифода менамоянд [122, с. 259].

Шояд ин калима шакли таҳаввулёфтаи ҳамон *шанги* классикӣ бошад. Муҳаққиқ Д. Саймиддинов истифодаи ин калимаро дар забони суғдӣ дар якҷанд шакл ишора карда тахмин намудааст, ки он шояд минбаъд дар намуди туркӣ ривоч ёфта бошад [48, с. 16].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ унсури луғавии *қашшанг* дар ифодаи ду маъно: 1) лоғар, саркаш; 2) пӯстпораи қоқ ва партав ба кор меравад [76, с. 215].

Линг дар «Ғиёс-ул-луғот» «ба маънии соқ ва аз беҳи рон то ноҳуни пой» шарҳ дода шудааст [ҷ. 2, с. 213].

Дар луғати номбурда ин калима дар шакли *лигна* низ ба ҳамон маънои зикршуда дучор меояд ва Ромпурӣ онро «қалби *линга*» ҳисоб кардааст [ҷ. 2, с. 212].

Ҳоло дар лаҳҷаҳои чанубиву шимолӣ ин вожа дар ифодаи маънои «ҳар кадоми аз пойҳо аз сарпанча то қадкашак» [122, с. 139], «пой» истифода мегардад: Ёрдак қити нулборик-у *линго*-ш дароз-дароз (122, с. 139). *Линго*-т-а чъхт мекъни-ву лика ай тай по мезанӣ [124, с. 416].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» се қаринаи як калима: *босгуна*, *ворун* ва *вожун* дучор меоянд: «Босгуна-ба маънии вожгуна» [ҷ. 1, с. 116]. «*Вожун*-нигун ва номуборак; ва дар «Хиёбон» навишта, ки муҳаффафи *вожун* аст» [ҷ. 2, с. 365]. «*Ворун*-дар «Бурҳон» ва «Қаҳонгирӣ» ба маънии божгуна ва нигун ва маъкус; ва дар «Баҳори Аҷам» ба маънии номуборак» [ҷ. 2, с. 365].

Бояд гуфт, ки чунин шаклҳо дар замони муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» пайдо нашуда, онҳо дар давоми чандин садсола дар истифода қарор доштаанд. Бино ба таъкиди профессор А. Ҳасанов, дар осори классикон ғайр аз шаклҳои зикргардида калимаи *вожун* боз дар мувозиҳои *бошгуна*, *вожуна*, *вожгуна*, *воруна*, *божгуна*, *бошгуна*, *бозгуна*, *пошгуна*, *посгуна*, *бошгун* низ ба қор рафтааст. Маълум мешавад, ки қариб ҳамаи шаклҳои ин унсури луғавӣ ҳанӯз аз давраи Рӯдакиву Фирдавсӣ оғоз гардида, дар осори шоиру нависандагон вучуд доштааст. Масалан, танҳо дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ чор шакли ин калима: *воруна*, *вожгуна*, *божгуна* ва *вожуна* мавриди истифода қарор гирифтааст [64, с. 154, 155].

Ҳоло ин калима дар як гурӯҳ лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли *поскуно* дар истифода аст: Мошин-аш ағби Шаристон-анда чари-ва *поскуно* шуда бурафтас.

Ҳамин тавр, унсурҳои луғавии дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ бақорраванда таърихи хеле қадим дошта, истифодаи баъзеи онҳоро дар маъхазҳои кӯҳани забони порсии дарӣ ва ҳатто даврони пешазисломӣ дучор омадан мумкин аст.

Чунин калимаҳоро ҳоло дар таркиби луғавии забони форсии муосир дучор омадан ғайриимкон аст, чунки ҷои онҳоро имрӯз дар ин забон калимаҳои дигар (бештар иқтибосӣ) гирифтаанд ё худ онҳо дар забони номбурда хеле кам ба кор мераванд.

Дар забони осори гузаштагон низ иддае аз чунин вожаҳо фақат хоси забони як сарчашмаи муайян буда, онҳоро аз сарчашмаҳои дигар ёфтан мушкил буд. Маҳз чунин ҳолатро дар назар дошта, муҳаққиқи эронӣ М. Баҳор ишора кард буд, ки дар баъзе осори асримиёнагӣ «... луғоте аз мусталаҳоту талаффузоти авом... дида мешавад, ки дар адабиёти форсӣ назари онҳоро наёфтем ва аз қазо имрӯз ҳамон алфоз ҳанӯз забонзади авом аст ва дар лафзи қалам ворид нашудааст» [110, ҷ.1, с. 132].

Азбаски чунин унсурҳои луғавӣ дар забони адабии форсӣ ва лаҳҷаҳои он маъмул набуданд, чунин ҳолат тасҳеҳгарони маъхазҳои қадимро ба он водор сохт, ки ин гуна калимаҳоро дар луғатнома ё повараки асар эзоҳ диҳанд.

Бояд гуфт, ки қисме аз чунин вожаҳо то ҳол дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ шаклу маънои қадими худро нигоҳ дошта, аз ҷиҳати доираи паҳншавияшон ба якдигар монанд нестанд: баъзеи онҳоро дар ҳамаи лаҳҷаҳо дучор омадан мумкин аст, гурӯҳи дигарашонро аз забони намояндагони чанд лаҳҷа метавон шунид ва қисми сеюмашонро танҳо мардуми ин ё он маҳал истифода мекунанд.

Аз ҷиҳати маъно ин гуна унсурҳои луғавӣ гуногун буда, онҳо дар ифодаи номи асбобҳои рӯзгор, хӯрокворӣ, аломату хусусият, ранг, мафҳумҳои ҳешутаборӣ ва монанди инҳо ба кор рафтаанд. Як қисми чунин калимаҳо дар ифодаи номи хӯрданиҳо, асбобҳои рӯзгор, лавозимоти ҳайвоноти хонагӣ ва мафҳумҳои ба он вобаста омадаанд.

Чапотӣ. Дар «Ғиёс-ул-луғот» оид ба маънои *чапотӣ* чунин шарҳ ба назар мерасад: «Нони тунуки ғатирӣ, мансуб ба чапот, ки дар форсӣ тапончаро гӯянд. Чун зарби даст ба нисбати кулича зиёда мехоҳад, лиҳозо чапотӣ гуфтанд» [ҷ. 1, с. 257].

Доир ба асли ин унсури луғавӣ бояд гуфт, ки он бо калимаи *чапот* «тапонча» робита дошта, ҳар ду сарчашмаи худро аз феъли *шапидан* «зарба задан бо даст» гирифтааст [143, ҷ. 5, с. 7068]. Азбаски чапотиро бо зарби даст ба танӯр мечаспонанд, аз ин рӯ, он бо чунин ном машҳур шудааст. Дар забони тоҷикӣ табдили ҳамсадои «ш» ба «ч» дар мисоли вожаҳое, мисли *шубон* ва *чӯпон* вучуд дорад.

Ин калима имрӯз дар лаҳҷаҳои чанубӣ ба кор рафта, баробари ифодаи маънои «нони тунук (нафис)» [82, с. 314; 28, с. 101] боз дар ифодаи мафҳуми «пора, лахт, порча» мавриди истифода қарор дорад. Ёяк *чапот* гушт-а да пеш-мун мундан [124, с. 826].

Шоира Гулрухсор, ки намояндаи лаҳҷаи чанубӣ-шарқӣ аст, аз рӯи қайди профессор Ш. Исмоилов [27, с. 93], ин калимаро дар байтҳои зер мавриди истифода қарор додааст:

Нони *чапотӣ* мепазад,
Дар тӯйхона Гулпарӣ...

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ унсури луғавии мазкур ба гунаи *чапнотӣ* ба ҳамон маънои зикршуда истифода мегардад [76, с. 212].

Шӯла. Аз таҳлилу муқоисаи калимаи мазкур равшан мешавад, ки аз байни фарҳангшиногон гузашта фақат Ромпурӣ дар хусуси калимаи *шӯла* мулоҳизаронӣ кардааст. ӯ ҳангоми шарҳи ин унсури луғавӣ навиштааст, ки *шӯла* «навъе аз таом, ки биринҷро дар обу гӯшт ба таври ҳариса мепазанд; ва новоқифони ин диёр онро шӯла гӯянд, ба вои маҷҳул. Фақир муаллиф баъзе сиқотро дида, ки биззам ва ташдиди лом (яъне шулла) гӯянд. Ва он барои маънии мазкур пурмакруҳ ва маҳзи хато...» [ҷ.1, с. 470].

Аз байни муаллифони фарҳангномаҳои ҳозира Деххудо чунин қайди Ромпуриро такрор намудааст, аммо барои исботи фикраш аз осори ниёгон шоҳидеро зикр накардааст [143, ҷ. 9, с. 12738].

Имрӯз ин калимаро мардуми шимоли Тоҷикистон дар ифодаи номи навъи хӯроке, ки чун оши палав пухта шуда, вале аз он каме мулоим аст, ба

кор мебаранд. Сокинони Исфара унсури луғавии мазкурро дар шакли *шулла*, вале мардуми Конибодому Хучанд ва ғайраҳо ба гунаи *шӯла* истифода менамоянд: Ман-ба камакак *шулла* кашед, шуд (Исфара). Имрӯз мо а ордани шумо беҳавар *шӯла* пухтим [Хучанд-64, с. 16].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ калимаи *шулоба* ба маънои «хӯроки камсифати сероб» дучор меояд [76, с. 214], ки шояд бо *шӯла* алоқае дошта бошад.

Як силсила вожаҳои мавриди таҳлил дар ифодаи номи рангҳо, аломату хусусият, хислату табиат омадаанд.

Навча. Аз ҷониби муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ин унсури луғавӣ «ҷавони навхоста» эзоҳ дода шудааст [ҷ. 2, с. 358]. Ин матлаб дар «Чароғи ҳидоят» низ такрор шудааст [127, с. 210] ва фарқ байни шарҳи ҳар ду фарҳангнома танҳо ин аст, ки муаллифи фарҳанги дуюм барои исботи фикраш байти зеринро зикр намудааст:

Навча гар Ҷисмир меояд ба гулзори бихишт,

Аз назокат ҷой ҳар ду дидаи абҳар кунад. [127, с. 210]

Аз ҷустуҷӯҳо маълум мешавад, ки ин унсури луғавиро ҳанӯз Фирдавсӣ дар ифодаи маънои «ҷавони варзишгари куштигир» ба кор бурдааст:

Ба дил гуфт он гаҳ ки кӯҳзод,

Надорам чунин *навча* ҳаргиз ба ёд. [143, ҷ. 14, с. 20162]

Таҳлили чараёни истифодаи калимаи мазкур нишон медиҳад, ки муаллифони осори дар асрҳои баъдина таълифшуда низ онро гоҳ ба ҳамин шакл, гоҳ ба гунаи *нав* [5, с. 503] истифода намудаанд.

Нав /*навча* низ яке аз вожаҳои кӯҳани эронисл ба шумор омада, сарчашмааш ба *navaka*-и эронии бостон ба маънои «нав, тоза, ҷавон» мерасад [140, ҷ. 4, с. 2787].

Калимаи мазкур имрӯз дар ҳар ду гурӯҳи лаҳҷаҳо: ҷанубӣ ва шимолӣ дучор меояд. Танҳо фарқ дар ин аст, ки он агар дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ дар алоҳидагӣ ба ҳамон шаклу маънои қадим боқӣ монда бошад [56, с. 68], пас дар иддае аз ин лаҳҷаҳо дар таркиби калимаи омехтасохти *қанавча* /

қаднавча дучор меояд [34, с. 24]: Бӯво-т одами чудо *навча* будан-ба вайо-йа одамо «Абдуллонавча» мугуфтан.

Дар лаҳчаҳои чанубӣ бошад, имрӯз ду калимаи ҳамшакли *навча* ба назар мерасанд, ки яке гунаи дигари вожаи *навда* буда, дигаре ба маънои «одами қадбаланд» ба кор меравад [124, с. 475].

Калпатра. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ин унсури луғавиро ба чанд фарҳангномаи дигар такя карда, ба маънии «нодуруст» эзоҳ додааст. Ромпурӣ дар ҷои дигар «Бурҳони қотей» ва «Сироч-ул-луғот»-ро ба сифати асос қабул намуда, маънояшро «беҳуда, бемаънӣ» шарҳ додааст [ҷ. 2, с. 176].

Дар асоси шохидҳои дар баъзе фарҳангномаҳои ҳозира зикршуда ба чунин хулоса омадан мумкин аст, ки ин унсури луғавиро шоирону нависандагон ҳанӯз дар асри XI ба кор бурдаанд [143, ҷ. 11, с. 16292].

Баъзе муҳаққиқон дар натиҷаи таҳлили ҳудуди истифодаи калимаи мазкур ба чунин хулоса омада гуфтаанд, ки «аз он ҷо, ки вожаи мазкур дар «Дастурнома»-и Низории Қаҳистонӣ, «Дастур-ул-вузаро» ва осори адибоне чун Мучириддини Байлақонӣ, Пури Баҳои Ҷомӣ ва монанди инҳо дучор меояд, ... кас ба андешае мерасад, ки *калпатра* дар гузашта муддати тӯлонӣ дар кулли қаламрави забони тоҷикӣ густариш доштааст» [64, с. 20].

Калимаи мазкур имрӯз фақат дар лаҳчаҳои шимолӣ боқӣ монда, мардум онро дар шаклҳои *калпатра* / *калапатра* ба кор мебаранд [56, с. 35].

Бино ба гуфтаи лаҳчашинос М.Эшнӣёзов, калимаи мазкур дар баъзе лаҳчаҳои шимолӣ бо феъли ёридиҳандаи *шудан* феъли таркибии номии *калапатра шудан* сохта, маънои «саросема шудан, сари калобаро гум кардан»-ро ифода намудааст [77, қ. 2, с. 77].

Баъзе унсуриҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот» дучороянда ҳоло дар лаҳчаҳои тоҷикӣ дар қаринаҳои гуногун ба назар мерасанд. Яке аз ин гуна вожаҳо *нефа* ба шумор меравад. Ромпурӣ дар бораи ин калима навиштааст, ки «*нефа* ба маънии бандкаши изор имолаи *нофа* бошад, яъне чизе, ки нисбат ба *ноф* дорад, чи ҳарфи *ҳо* дар *нофа* барои нисбат аст, ба ҳамин ҷиҳат нофаи мушкро *нофа* гӯянд, ки аз нофи оҳу мебарояд...» [ҷ. 2, с. 363]. Ин мазмун

дар баъзе фарҳангномаҳои дигари асримиёнагӣ низ ба назар мерасад [141, ҷ. 2, с. 2353; 145, ҷ. 2, с. 1439].

Бино ба ишораи баъзе фарҳангшиносон, унсури луғавии номбурда дар асл форсӣ будааст [142, ҷ. 5, с. 408].

Вобаста ба шакли имола ҳисоб ёфтани ин вожа як нуктаро қайд кардан мехоҳем. Маълум аст, ки ҳодисаи имола ба калимаҳои арабӣ хос аст, вале дар таърихи забони тоҷикӣ ҳолатҳои ба ин ҳодиса дучор омадани унсурҳои луғавии эронӣ низ ба назар мерасад, ки мисоли равшани он вожаи *нефа* ҳисоб мешавад.

Як нуктаи диққатҷалбкунанда дар қайдҳои муаллифони луғатномаҳои гузашта, аз ҷумла «Ғиёс-ул-луғот» дар хусуси *нефа* ин аст, ки ҳамаи онҳо сермаъно будани ин калимаро ишора намудаанд. Бояд гуфт, ки байни ҳамаи чунин маъноҳо (яъне бандкаши эзор, пӯстин ва м. инҳо) алоқамандӣ дида мешавад. Чунин робитаро муаллифи «Луғатнома» ёдовар шуда таъкид намудааст, ки «...нефа ба маънии мутлақи пӯстин нест, балки ба маънии пӯсте аст, ки аз ҳаволии нофи рӯбоҳ ва ҷуз он мегиранд ва нармтар аз пӯстҳои дигар аст» [143, ҷ. 14, с. 20294].

Ромпурӣ дар чараёни шарҳаш ба маънои «бандкаши эзор» маъруф будани унсури луғавии мазкурро махсус таъкид намудааст [ҷ. 2, с. 363].

Чунон ки ишора гардид, *нефа* ё *нифа* имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар мувозиҳои гуногун дучор меояд: дар лаҳҷаҳои шимолӣ он дар шакли *нефа* / *нифа* ба назар мерасад [64, с. 206], дар лаҳҷаи Мастҷоҳ дар шакли *нифа* ба кор меравад [109, с. 177], дар лаҳҷаи Воруҳи ноҳияи Исфара ва ҷануби Тоҷикистон мардум онро ба гунаҳои *лифа* истифода мебаранд [34, с. 107; 124, с. 417], аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ дар ду шакл: *лифа* ва *нифа* маъмул аст [28, с. 115, 123]: Пъло-ра гирифтаӣ, *лифай* эзор-ъш-да кадаӣ.

Бино ба таъкиди муҳаққиқ А. Ҳасанов, калимаи мазкур «на танҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ густариш пайдо кардааст, балки боз дар бархе аз забонҳои шарқиэронии кунунӣ ва лаҳҷаи Қойини Эрон низ аз ҷумлаи воҳидҳои луғавии маъмул ба шумор меояд» [64, с. 23].

Дар хусуси мансубияти забони баъзеи чунин унсурҳои луғавӣ дар байни муҳаққиқон ва муаллифони фарҳангномаҳои асримиёнагиву ҳозира гуногунии ақида ба назар мерасад: як қисм онро сирф эронӣасл ҳисоб мекунанд, гурӯҳи дигар ба забонҳои туркӣ мансуб медонанд. Яке аз ин гуна унсурҳои луғавӣ калимаи *тӯш* аст. Аз қайдҳои соҳибони луғатномаҳо маълум мешавад, ки дар гузашта он дорой якҷанд маъно, амсоли «тоқат, тану бадан, қувват ва кут» будааст [141, ҷ. 2, с. 1953-1954; 139, ҷ. 1, с. 341].

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ин калимаро “сина” маънидод карда, сарчашмаи маълумотастро луғоти туркӣ нишон додааст [122, ҷ.1, с. 214]. Аз чунин ишораи ӯ метавон хулоса кард, ки Ромпурӣ тарафдори туркиасл будани калимаи мазкур аст.

Муаллифи «Луғатнома» воҳиди луғавии мавриди таҳлилро фақат ба маънои “зӯру қуввату қудрат” эронӣасл ҳисоб намуда, дар ин маъно дучор омаданастро дар забонҳои қадими эронӣ, мисли авестой (*tevishi*, аз *tav*), хиндӣи куҳан (*tavisi*) ишора менамояд, вале ба гуфтаи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» тақя карда, ба маънои «сина» решаи туркӣ доштанро таъкид менамояд [143, ҷ. 5, с. 6253-6254].

Соҳибони бархе дигар фарҳангҳои муътабари гузаштаву ҳозира ба хамаи маъно асли эронӣ доштани калимаи *тӯш*ро қайд намуда, шакли авестоии онро –*tevisi* донистаанд [142, ҷ. 2, с. 333].

Муҳаққиқ А. Ҳасанов дар натиҷаи таҳлили гузаштаи дури калимаи мазкур ба хулосае омада чунин навиштааст: «Аз он ҷо, ки ин вожа ба маънои «тану бадан» ҳанӯз дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ бисёр ба қор рафтааст ва дар ин давра таъсири туркӣ ба порсии дарӣ басо кам буд, метавон хулоса кард, ки ба маънои зикршуда низ калимаи *тӯш* бунёди эронӣ дорад... Далели дигари решаи эронӣ доштани ин вожа маводи лаҳҷаҳои тоҷикӣ аст. Аз ҷумла, дар лаҳҷаи шимолӣ нисбат ба одами тануманд ибораи «одами тану тӯшдор»-ро истифода менамоянд, ки ин таркиб низ аз замони Рӯдакӣву Фирдавсӣ инҷониб дар забони тоҷикӣ истифодаи пурвусъат дорад [64, с. 24]. Сипас ӯ барои исботи фикраш байти зерини Фирдавсиро зикр менамояд:

Пароканда шуд донишу хуши ман,
Ба хок андар омад *тану тӯши* ман.

Ба чунин далелҳои овардаи муҳаққиқи номбурда ҳаминро илова кардан лозим аст, ки имрӯз ғайр аз сокинони шимоли Тоҷикистон боз мардуми чануби ин кишвар, ки дар он минтақа таъсири забонҳои туркӣ кам ба назар мерасад, *тӯширо* дар шакли *туш* ба ҳамон маънои зикрѐфта, яъне «сари сина» истифода менамоянд [124, с. 703]: Нав бозорча-ба йаг йигит-а бенам, қад-у комат-аш, афт-у башара-ш, *тан-у тӯш*-аш беайниҳи писарчи аскарӣ-ба рафтагим бойин [118, с. 85].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ феъли таркибии номии *тӯшбатӯш гаштан* дар ифодаи маънои «сӯй ба сӯй гаштан» истифода мегардад [76, с. 211].

Гурӯҳи дигари калимаҳоро онҳое ташкил медиҳанд, ки ҳам дар гузашта, ҳам ҳозир дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ дар ифодаи чанд маъно ба кор мераванд. Масалан, калимаи *зӣ* дар осори гузаштагон дар ифодаи маъноҳои: 1) сӯй, тараф, ҷониб; 2) ба, назд; 3) ба ақидаи ба кор мерафт [143, ҷ. 8, с. 11495-11497].

Баъзе муҳаққиқон аз таҳлили гузаштаи дури ин унсури луғавӣ ба чунин хулоса омадаанд, ки ин вожа ба маъноҳои «сӯй ва назд» дар осори давраи сосонӣ дучор намеояд ва аз вижагиҳои забони порсии дарӣ аст [64, с. 33]. Баъзе муҳаққиқони хориҷӣ низ эҷоди давраи нави инкишофи забони форсӣ маҳсуб шудани ин вожаро ба маъноҳои «сӯй ва назд» таъкид кардааст [110, ҷ.1, с. 423].

Истифодаи калимаи мазкурро ба маънои «сӯй, назд» ҳанӯз дар қасидаи машҳури «Бӯи Ҷӯи Мӯлиён»-и Рӯдакӣ дучор омадан мумкин аст:

Эй Бухоро, шод бошу дер зӣ,
Мир *зӣ* ту шодмон ояд ҳаме. [129, с. 364]

Чунон ки аён аст, «зӣ»-и мисраи аввал асоси замони ҳозираи феъли зистан буда, «зӣ»-и дувум маънои «сӯй, назд»-ро дорад.

Аз муқоисаи истифодаи ин калима дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ

маълум мешавад, ки маънои “назди, буни” – ро ифода кардани вожаи *зи* ҳоло дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ боқӣ мондааст: Шаб-ба полҷчак *зи*-йи девол катӣ ра нарав, ки газандаҳо ра мерат [64, с. 33]. Шътър дар гичоёе зиндъғони къна буталоқъш дар *зи*-йъш [124, с. 273].

Мураттибони «Фарҳанги лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» боз як маънои дигари ин калимаро дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ зикр намудаанд, ки он «зех, ресмони камон, тори камон, чиллаи камон» аст [124, с. 273]. Ба назари мо, ин ҷо ду калимаи гуногунреша бояд мавҷуд бошад, ки дар адабиёти классикӣ яке дар шакли *зех* ва дигаре ба гунаи *зи* истифода мегардид [129, ҷ.1, с. 449].

Як қисми унсурҳои луғавиро онҳое ташкил медиҳанд, ки дар гузашта танҳо дар як шакл ба кор рафта бошанд ҳам, имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар якҷанд қарина истифода мешаванд. Ба сифати далел ин ҷо калимаи *ониро* зикр намудан бамаврид аст. Ромпурӣ дар эзоҳи ин калима овардааст, ки «...дар форсӣ ба маънии мулкият, ҷунончи гӯянд фалон чиз аз *они ман* (таъкиди мо-Р. А.) аст, яъне аз молу мулкияти ман аст. Ва ҳарфи ишора ба чизи дур ва ба маънии тавр ва андоз ва адову кайфияте, ки дар хусни маъшук мебошад» [ҷ. 1, с. 28].

Бархе муҳаққиқони тоҷик дар хусуси таърихи ин воҳиди луғавӣ андеша ронда навиштаанд, ки *они* «...эҷоди давраи миёнаи инкишофи забони тоҷикӣ буда, аз ҷумлаи воситаҳои алоқаи байни калимаҳоест, ки ба ҷои ҷунин унсурҳои иртиботдиҳандаи давраи қадим пайдо гардид... Тавассути унсури *они* ҳанӯз дар забони порсии миёна... муносибати поссессивӣ ифода мешуд, ки он дар порсии қадим ҳангоми дар падежи генитив омадани калима сурат мегардид: *tan ud gyān ud ruvān i man ān i tō būd*-тан ва ҷон ва равони ман аз *они ту буд*» [64, с. 60-61].

Таҳлили истифодаи унсури луғавии мазкур нишон додааст, ки вожаи *они* дар давраҳои гуногуни инкишофи забони тоҷикӣ серистеъмол будааст [1, ҷ. 2, с. 881; 4, ҷ.1, с. 396; 5, с. 668; 6, с. 170].

Калимаи мазкур имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шаклҳои *айни* ва *ани* ва дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гунаҳои *айни* / *ъайни* мавриди истифода қарор

дорад [124, с. 50; 91, с. 165-176]. Варианти *айни* бештар хоси лаҳҷаҳои Истаравшану Исфара, вале *ани* аз ҷумлаи хусусиятҳои забони мардуми Хучанд, Конибодом ва монанди инҳо ба шумор меравад: *Айни* Қобилҷон-ба зийофат-ба гуфта бут, нарафтам [118, с. 27]. *Айни* моҳо қатик қатӣ мешӯян [93, в. 4, с. 185]. *Ани* вай –а бачаш яг-ам шӯх гӯйд, замин-ба занид, осмон-ба хес мукунат [64, с. 60]. Амғотӣ *айни* умадан шидаст. *Айни* пешин даҳан-нда мегирӣ, чени йах ворӣ. *Айни* вегайӣ мерам [124, с. 50].

Дар муддати дуру дарози мавҷудияти худ аксари калимаҳои эроннасли қадим ҳоло дар лаҳҷаҳои гуногуни тоҷикӣ бо таъсири ҳодисаҳои мухталифи овозӣ ба дигаргуниҳои муайян дучор шудаанд. Масалан, чунин тағйироти шаклиро дар мисоли унсури луғавии *кадбону* мушоҳида намудан мумкин аст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» хусусияти муродифӣ доштани ин калимаро бо *кадхудо* ишора намуда, онро «худованди хона ва бибии хона» маънидод кардааст ва баъд андешаашро давом дода навиштааст, ки «ба истилоҳи мунаҷҷимон ду аслест, ки истихроҷи умри мавлуд аз он кунанд» [ҷ. 2, с. 163].

Ба назари мо, сабаби *кадбону* ва *кадхудо*ро муродиф ҳисоб кардани Ромпурӣ ба ҳиссаи дуҷуми ин калимаҳо вобаста аст, яъне *бону* ва *худо* ба маънои «соҳиб» боис шудаанд, ки онҳо бо ҳамдигар хусусияти ҳаммаъноӣ пайдо намоянд.

Имрӯз дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ аз байни ҳар ду унсури луғавӣ: *кадхудо* ва *кадбону* дуҷумӣ бо таҳаввули шаклӣ истифода мегардад. Ҳоло *кадбонуро* мардуми Истаравшан дар шакли *кайвону* ба қор мебаранд [24, с. 106]: *Кайвону* гуфтагӣ, дойим ап пушти рӯзғори хона, саришта қарани вайҳо мешад-дийа.

Чунин шакли истифодаи ин калима дар лаҳҷаи ҳардурӣ низ ба назар мерасад [76, с. 202].

Мувофиқи гуфтаи профессор Р. Ҳодизода, вожаи мазкур дар лаҳҷаи Самарқанд дар шаклҳои *кайвону*, *кайвонӣ* ба қор рафта, танҳо маънои «пешхидматзан»-ро мефаҳмондааст [146, с. 165].

Ҳамин муҳаққиқ «кайвонӣ»-ро шакли вайроншудаи калимаи *кадбону*

ҳисоб намудааст [133, с. 68], ки шояд дуруст бошад.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин унсури луғавӣ ба гунаҳои *кайбону*, *кайвону*, *кайвони*, *кайбуну*, *кайвона* дар ифодаи маъноҳои зерин ба кор меравад: 1) пазандаи касбӣ, зани пазандаву созанда; 2) шахсоне, ки дар бурдани арӯс (ба хонаи навдомод) ҳамроҳӣ мекунанд: *Кайвонийо* омадийан, поандози шоҳӣ андозе; 3) катбону, бонуи хона [124, с. 304].

Дар лафзи соҳибони лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ ба гунаҳои *кадбону* ва *кайбону* мустаъмал будани вожаи мазкур низ ба қайд омадааст [28, с. 62, 99],

Аз мушоҳидаҳо чунин натиҷа ба даст меояд, ки дар тағйирёбии шакли калимаҳо ба якдигар табдил ёфтани садоноку ҳамсадоҳои таркиби онҳо нақши калон доранд. Чунончи, дар осори шоиру нависандагони гузашта барои ифодаи маънои «шарар» калимаи *лахша* мавриди истифода қарор дошт. Ромпурӣ унсури луғавии мазкурро бо таъя ба фарҳангномаи «Бурҳони қотей» «шуълаи оташ ва аҳгар» маънидод намудааст [ҷ. 2, с. 209]. Муаллифони луғатномаҳои дигари асримиёнагӣ ва ҳозира барои ин калима танҳо як шоҳидро аз шоир Урмуздӣ овардаанд [145, ҷ. 3, с. 3574-3575; 143, ҷ. 12, с. 17339] Чунин ҳолат аз он дарак медиҳад, ки калимаи мазкур дар гузашта хеле маҳдудистеъмол будааст ё дар минтақаи алоҳида ба кор мерафтааст.

Имрӯз, агарчи ин унсури луғавӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ истифода мегардад, аммо онҳо аз ҷиҳати доираи маънояшон аз якдигар фарқ мекунанд. Дар лаҳҷаҳои шимолӣ *лахча* танҳо маънои “оташпора, аҳгар, пораи оташи афрӯхта”-ро дорад: Чайник-а *лахча*-ш-ба мон, чой тез меҷӯшат (Хучанд). *Лахчи* ғӯзапайа тез адо мешат, *лахчи* зандолу-йу тут ҷудо зӯр-де (Конибодом). *Лахча*ҳоро ба як тараф гирид, барои кабоб даркор мешад [Самарқанд- 133, с. 77].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин вожа имрӯз хусусияти сермаъноӣ пайдо карда, ба се маъно ба кор меравад: 1) аҳгар, оташпора, манқали сӯхта: Алови сьпсърхи гърифтаги-ра *лахча* меган; 2) манқали сиёҳшудаи ангишти маҳаллӣ:

Ру-ш-а ба *лахча* қатӣ сийо каан; 3) лаққӣ, серчоғ, пургӯй: Ака-ш *лахча*-ай, одамо-ра пакар мена [124, с. 413].

Овозҳои алоҳида метавонанд дар мавқеъҳои гуногуни калима дучори тағйирот шаванд. Масалан, калимаи *нард* дар лаҳчаҳои шимолӣ имрӯз дар шакли *нарт* истифода мегардад. Аз маълумоти муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» маълум мешавад, ки ин калима да гузашта ба чуз дар ифодаи номи навъи бозӣ ба кор рафтани инчунин «...ба маънии тани дарахт...» низ истифода шудааст [ҷ. 2, с. 340].

Маълумотҳои дар даст мавҷуда далели он мебошанд, ки калимаи номбурда яке аз унсурҳои луғавии қадиме буда, он дар тамоми давраҳои инкишофи забони адабии тоҷикӣ дар истифода будааст. Воҳиди луғавии мазкур дар ашъори Фирдавсиву Саноиву Сӯзанӣ зиёд истифода гардидааст, онро Анварӣ, Масъуди Саъди Салмон, Мухтории Ғазнавӣ, Фахриддини Гургонӣ низ мавриди истифода қарор додаанд [143, ҷ. 13, с. 19810].

Имрӯз доираи истифодаи калимаи мазкур маҳдуд буда, он танҳо дар баъзе лаҳчаҳои шимолӣ, монанди Хучанд, Исфара, Конибодом дар шакли *нарт* ба маънои “шоҳҳои наврустаи рустанӣ” ба кор меравад.

Аз таҳлили чанд калимаи ғавқ маълум мегардад, ки унсурҳои луғавӣ ҳар қадар умри дароз дошта бошанд, ба ҳамон андоза таҳаввулоти шаклиро аз сар мегузаронанд. Маҳз ҳамин қадим будани онҳо боис гардидааст, ки имрӯз қариб ҳамаи чунин унсурҳои луғавӣ дар лаҳчаҳои тоҷикӣ бо тағйироти муайяни овозӣ истифода мешаванд. Масалан, воҳиди луғавии *обдастон* мисли садҳо калимаи дигар чунин таҳаввулотро паси сар кардааст. Аз ҷониби Ромпурӣ ин калима «офтобае, ки бад-он вузуъ кунанд» маънидод гардида, баъдан гуфта шудааст, ки «обдаст ба маънии вузуъ ва алифу нун (он) барои нисбат» аст [ҷ.1, с. 18].

Аз баъзе қайдҳое, ки соҳибони фарҳангномаҳо зикр намудаанд, чунин хулоса мебарояд, ки истифодаи ин калима таърихи қариб ҳазорсола дорад [129, ҷ. 1, с. 850]. Дар чунин фарҳангномаҳо аз Ҳоконӣ байти зерин оварда шудааст:

Осмон оварда заррин *обдастон* з-офтоб,
Пушт хам пеши сарон чун *обдастон* омада.

Имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолӣ унсури луғавии мазкур дар шакли *обдаста*, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гунаи *овдаста* [124, с. 504] ба ҳамон маънои зикргардида ба кор меравад: *Обдаста* офтоб-ба истода об-аш қарип чӯшидас-а. *Обдаста*-йа фақеро кати бийор, ҳамма-ш-а об-ба пур мукуним.

Порина дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин шарҳ дода шудааст: «Ба маънии кӯҳна ва чизе, ки соли тамом бар ӯ гузашта бошад» [ҷ. 1, с. 160].

Ба назар чунин мерасад, ки асли калимаи мазкур *пор* буда, ҷузъи *-ина* ба он баъдтар илова шудааст. Унсури луғавии номбурда сарчашмаи худро аз *per*-и хиндуаврупой гирифта, шояд бо пешванди *пере*-и забони русӣ ҳамреша бошад [137, т. 3, с. 236]. Имрӯз он дар аксари забонҳои эронӣ: пашту, балучӣ, вахӣ, парочӣ, сангличӣ, ӣидға ва ғайраҳо дар шаклҳои ба худ хос ба кор меравад.

Имрӯз калимаи номбурда дар қисме аз лаҳҷаҳои шимолӣ ба гунаи *порна*, дар лаҳҷаи Бухоро ба гунаи *порина* [122, с. 188] истифода мегардад: *Порна* ҳамин рӯз мо ҳамсойаҳо-мо кати ку-ва рафтагӣ будим (Хучанд). Ӯод-атон-ба ҳай-мӣ, *порна* ҳамин вахт сели калон омада, ҳамми пахтаҳо-йа рӯфта бурафтуд (Конибодом).

Ромпурӣ аз хусуси вожаи *оташигира* мулоҳизаронӣ карда навиштааст, ки «чизе, ки оташ аз манқал ва дегдон ба он бардоранд» [ҷ. 1, с. 20].

Калимаи мазкур аз се ҷузъ: исми *оташ*, асоси замони ҳозираи феъли *гирифтани-гир* ва пасванди *-а* иборат буда, ба гурӯҳи калимаҳои омехтасохт мансуб аст, зеро дар ин ҷо дар калимасозӣ ғайр аз ду вожаи сода боз унсури калимасози *-а* иштирок кардааст.

Ҳоло дар лаҳҷаҳои шимолӣ ин воҳиди луғавӣ дар шаклҳои *отишигирак* ё *оташигирак*, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бидуни истифодаи пасванди *-а* ё *-ак* ба гунаи *оташгир* ба ҳамон маънои зикрефта мавриди истифода қарор дорад [124, с. 516].

Таҳамтанро Ромпурӣ лақаби Рустам эзоҳ дода, сонӣ дар бораи асли пайдоиши он овардааст, ки «мураккаб аз *таҳам*, ки ба маънии диловар аст ва ҳам ба маънии бузург ва қавӣ; ва *тан* ба маънии ҷусса» [ҷ.1, с. 217]. Чунин мулоҳизаронии Ромпурӣ дар бораи этимологияи унсури луғавии зикршуда дуруст ба назар мерасад. Дар ҳақиқат, чунон ки муҳаққиқ А. Ҳасанов бо таъя ба гуфтаи эроншиносони дигар ишора намудааст, ин вожа аз ҷузъҳои *таҳам*-ва *тан*- бунёд гардидааст. Ҷузъи аввал аз эронии бостон * *taxma* - < *tak-ma «қавӣ, шучоъ», (порсии бостон *taxma*, авестой *taxma*-) сарчашма гирифта, решаи ҳиссаи дувум ба *tani* «ҷусса, тан»-и эронии бостон (порсии қадим *tani*, санскрит *tani*) мерасад [64, с. 77].

Аз чунин қайдҳо маълум мешавад, ки ҳар ду ҷузъи ин унсури луғавӣ дар забонҳои қадими эронӣ ба сифати калимаҳои алоҳидаи мустақилмаъно мавриди истифода қарор дошта, бо мурури замон (шояд пас аз давраи Сомониён) чунин хусусияташ аз байн рафтааст. Истифодаи ҷузъи *таҳам* дар алоҳидагӣ дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ метавонад далели чунин гуфтаҳо бошад:

Варо ҳуш дар Зовулистон буд,

Ба дасти *таҳам* пури Дастон буд. [143, с. 6289]

Минбаъд ин калима, чунон ки ишора гардид, мустақилияти худро аз даст дода, танҳо дар таркиби чанд унсури луғавӣ, мисли *Таҳмурас*, *Таҳмосб* ва монанди инҳо ҳамчун овози таркибии онҳо боқӣ монд.

Истифодаи воҳиди луғавии мазкурро имрӯз дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ мушоҳида қардан мумкин аст. Он ҳоло дар шакли *тамтам* ба ҳамон маънои пешин дар истифода аст. Мувофиқи таъкиди С. Айнӣ, *тамтам* варианти сабукшудаи *таҳамтан* будааст [119, с. 436]: Эм-мулло Сангинбойи *тамтам*, кай омадит, шумо мерид-мӣ ? [Истаравшан- 118, с. 151]; Э, ино вахт-аш-анда як одами *тамтам* будан ки, акун пир шуда худ-ашон-а гиронда мондан [Конибодом-64, с. 78].

Аз қиёси маводи «Ғиёс-ул-луғот» бо калимаву ибораҳои дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ истифодашаванда маълум мегардад, ки як қисми онҳо бо таъсири омилҳои гуногуни забонӣ ва ғайризабонӣ аз шакли пешинаи худ маҳрум шуда, бо талаффузи соқинони минтақаҳои мухталифи Тоҷикистон мувофиқ гардидаанд. Сабаби чунин тағйирёбии гунаи қадими онҳоро бархе олимони ба «мувофиқу созгор шудани истифодаи вожаҳо ба нутқи шифоҳӣ ё гарон гардидани талаффуз ба соҳибони забон дар гурӯҳе аз воҳидҳои луғавӣ» ҳисоб намуда таъкид кардаанд, ки дар таҳаввулоти ин гуна калимаҳо нақши ходисаи фонетикии афзоиш назаррас аст. Ҳамчунин ишора шудааст, ки «дар бархе аз вожаҳо овозҳои замимагардида дар чараёни истифода ва дар тӯли замони дуру дарози таърихӣ шакли хаттӣ пайдо карда, чун меъёри имлои замони пазируфта мешаванд, вале дастаи калони онҳо дар нутқи шифоҳӣ, ба вижа гӯишҳо боқӣ мемонанд» [64, с. 79-80].

Чунин хулосаро шаклҳои дар фарҳангномаи Ромпурӣ ва лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ дучороянда тасдиқ мекунанд. Ин гуна ҳолатро дар мисоли унсури луғавии *қазз* дидан мумкин аст.

*Қазз*ро соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» «навъе аз абрешуми... камбаҳо» шарҳ додааст ва баъд илова намудааст, ки «...лафзи *қаз* муарраби *қаж* аст (ба фатҳи кофи арабӣ ва сукуни зои форсӣ)...» [ҷ. 2, с. 134]. Ӯ унсури луғавии *қазогандро* низ, ки аз чузъҳои *қаз* ва феъли *огандан* иборат аст, эзоҳ дода навиштааст, ки «чомае, ки аз абрешуми хом оганда кунанд; дар рӯзи чанг мепӯшанд, теғ бар он кор намекунад; чи қаз ба маънии абрешуми хом аст» [ҷ. 2, с. 134].

Аз муқоисаи маводи «Ғиёс-ул-луғот» бо забони осори пешгузаштагони ӯ маълум мегардад, ки таърихи дар ин шакл ба кор рафтани калимаи мавриди таҳлил хеле қадим буда, онро ханӯз муаллифони осори давраи Сомониён мавриди истифода қарор додаанд: Ва бештари хостаи эшон *қаз* (*з*) аст [8, с. 62]. [ ].

Зи каттону *з*-абрешуму мӯю *қаз*,

Қасаб кард пурмоя дебову хаз. [Фирдавсӣ- 129, с. 667]

Сикандар чу овози чинӣ шунид,

Қабои қазоган ба чин даркашид. [Низомӣ-129, с.667]

Бояд қайд намуд, ки оид ба асли унсури луғавии *қаз* муҳаққикону фарҳангнависон дар як ақида нестанд, баъзе олимон онро калимаи арабиасл ҳисоб кардаанд, бархе дигар сарчашмаи эронӣ доштанастро ишора намудаанд. Дар яке аз фарҳангномаҳои этимологӣ дар ҷараёни шарҳи вожаи *газ* омадааст, ки “*газ* матоъ..., маъхуз аз калимаи фаронсавии *qaze* ба маънои “газ, пардаи тӯрин”. Пеш иддае аз олимон решаи онро аз номи яке аз шаҳрҳои Фаластин-*Газ* ҳисобиданд, вале солҳои охир сарчашмаи воҳиди луғавии мазкурро аз калимаи *kazz*-и арабӣ ба маънои “абрешими хом” медонанд...” [137, т. 1, с. 362].

Далелҳои зиёди дар даст мавҷуда собит мекунанд, ки решаи унсури луғавии номбурда на ба *kazz*-и арабӣ, балки ба *каж* рафта расида, он дар матнҳои забони порсии миёна дар шакли *каҷ* ба қор рафтааст [143, ҷ. 2, с. 2671; ҷ. 3, с. 2964]. Асли ин воҳиди луғавӣ *каҷа* буда, минбаъд таҳти таъсири баъзе забонҳои дигари эронӣ (эҳтимол, забони портӣ) гунаи «каж»-ро қабул намудааст. Бино ба қайди М. Ҳасандӯст, вожаи мазкур бо шаклҳои таҳаввулфҳои *қазз*, *қизз*, *хаз* ба якҷанд забони аврупоӣ, мисли португалӣ, испанӣ, франсавӣ, олмонӣ, руминӣ ва монанди инҳо дар шаклҳои ба худ хос роҳ ёфтааст [140, ҷ. 4, с. 2182].

Имрӯз агар дар забони адабӣ шакли *газ* ё *каш* дар таркиби унсурҳои луғавии *газвор* ва *кашбофӣ* боқӣ монда бошад, пас дар лаҳҷаи Исфара ба варианти *қаз*-и қадим пасванди *-ина* ҳамроҳ шуда, он ба гунаи *қазина* дар ифодаи маънои “абрешими пастсифати аз пиллаи боқимонда тайёршуда” ба қор меравад [34, с. 18].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ин калима дар шакли *қазин* дар ифодаи як навъи карбоси абрешимӣ мавриди истифода қарор дорад [124, с. 372].

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар катори маъноҳои дигар дар баёни “кушода, сардодашуда; озод, раҳо” ба кор рафтани вожаи *яларо* ишора намудааст [ҷ. 2, с. 415].

Дар лаҳҷаҳои шимолӣ *яла* ба гунаҳои *яланг* / *ялангӣ* ба маънои «ҷои кушод» истифода мегардад: Чан касо катӣ маслийат кунам, «Не писар-атон холи йош-у *йала*-йу шаройи мусафорӣ-ба фирсонда чо мекунид?»-гуфта ман-а рай-ам-а гардондан [Истаравшан-118, с. 171].

Яғнобизабонҳо низ ин унсури луғавиро дар шакли *яланг* истифода менамоянд [125, с. 86].

Профессор Р. Ҳодизода дар хусуси асли калимаи *ялангӣ* навиштааст, ки он аз ҳиссаҳои *яла* ва пасванди *-ангӣ* иборат аст. Барои исботи фикраш ӯ унсурҳои луғавии *хонангӣ*, *динангӣ*, *дастангӣ*-ро зикр карда гуфтааст, ки ин пасванд (яъне *-ангӣ*) дар таркиби номи шоири машҳури Сайфи Исфрангӣ низ боқӣ мондааст [146, с. 192].

Ҳамин муҳаққиқ дар асари дигараш «*ялангӣ*»-ро «ҷои кушод, майдони васеи одатан бедарахту беғиёҳ» шарҳ дода, вожаи мазкур аз ҷузъи *яла* ба маънии «кушода, боз, кушод» ва адоти *-ангӣ* иборат аст ва «ин адот дар Самарқанд бисёр мустаъмал аст ва ба маънии замону макон меояд. «Ҳамон гилеми хонангиро биёр», яъне гилеми дар хона буда; «гапи динангӣ аз хотир набаромадааст», яъне гапе, ки дирӯз, дина гуфта будем. «Одами ҳозирангӣ кӣ буд?», яъне «одаме, ки ҳозир омада рафт». Бо ин шаклу маънӣ калимаҳо дар гузашта ҳам будаанд» [133, с. 131]. Мо ҷонибдори чунин шарҳи муҳаққиқи номбурда ҳастем.

Дар лаҳҷаи Бухоро истифодаи унсури луғавии мазкур ба се маъно мушоҳида мешавад: 1) во, кушода, раҳо; нобаста, озод (масалан, ҳайвони бересмон, бенӯхта): Кучук да чӣ *йала*; 2) васеъ, фарох: Рӯйи замин *йала* не; 3) во, боз, кушода: Дидам, ки магазин *йала* [122, с. 113].

Намояндагони лаҳҷаи ҳардурӣ таҳти калимаи мазкур ду маъно: 1) мавзеи кушод; 2) яқтаги занонро мефаҳманд [64, с. 201].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ [43, с. 291], гуфтори мардуми Дарғи ноҳияи Айнӣ [39, с. 39; 40, с. 180], зерлаҳҷаи поёни Мастҷоҳ [55, с. 46] унсурҳои луғавии мазкур дар шакли *йала* барои ифодаи маънои «яла, кушода, во, боз; мавзеи кушоду хушҳаво» ба кор меравад: Хона-м-а дар-ъш *йала*-йай [124, с. 291].

Дар лаҳҷаҳои номбурда ин калима якҷоя бо феъли ёридихандаи *кардан* дорои се маъно гардидааст: 1) оғоз кардан: Митинг *йала каан*; 2) озод кардан. сабуқдӯш намудан: Ҳолӣ гаштаесоаст, *йала*-ш каан бъргадир-а; 3) во, боз кардан, кушодан: Хуб гуфта даро-ра *ела кардъм* [124, с. 291].

Намояндагони лаҳҷаҳои ҷанубӣ низ мисли мардуми шимоли Тоҷикистон шаклҳои *йаланг* ва *йаланги*ро ба кор мебаранд.

Яларо форсизабонони Эрон низ ба ҳамон шаклу маънои пешин истифода мекунанд [114, с. 203].

Бохаро Ромпурӣ ба таври зерин эзоҳ додааст: «Ҷонвари обист, ки ба хиндӣ *каҷва* гӯянд» [ҷ. 1, с. 115].

Ба назари мо, муаллифи луғатномаи мазкур зерин ин воҳиди луғавӣ сангпушти обиро дар назар дорад, чунки дар фарҳангномаҳои дигар ин калима танҳо сангпушт шарҳ дода шудааст.

Калимаи мазкур яке аз унсурҳои луғавии қадими эронӣ буда, он аз решаи *вак* ва пасванди *-а* иборат аст [47, с. 17]. Дар осори гузаштагон ин калима боз дар шаклҳои *пак*, *вак* низ истифода шуда, дар забони паҳлавӣ ба гунаи *vak*, санскрит *bheka*, *bhakabhakaya*, табарӣ *vak* дучор меояд. Имрӯз дар забони мардуми Гунободи Эрон низ ин калима дар шакли *бак* истифода мегардад [143, ҷ. 2, с. 4260].

Шакли *бак* дар адабиёти классикӣ дар ифодаи маънои «ғук, вазағ» мавриди истифода қарор дошт:

Аз мурғ то ба моҳиву аз мӯр то малах,

Аз мор то ба акрабу аз акка то ба *бак*. [Ҷамоли Ғиёс-143, с. 4260]

Дар чараёни истифодааш дар тӯли таърих калимаи номбурда бо таъсири забонҳои туркӣ ба шакли *бақа* / *баққа* мубаддал гардидааст [129, ҷ.1, с. 207].

Мардуми Мастчоҳ ин унсури луғавиро дар шакли *бақ(қ)а* дар ифодаи мафҳуми «қурбоққа» истифода менамоянд [109, с. 161].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ калимаи *буқул* дар ифодаи маъноҳои: 1) буғӯзақ; 2) варам [76, с. 199] ба кор меравад, ки ба гумони мо, шояд бо вожаҳои *бақа* / *баққа* алоқа дошта бошад.

Вобаста ба масъалаи шакли туркӣ гирифтани калимаву ибораҳои тоҷикӣ ҳаминро гуфтан лозим аст, ки чунин ҳодиса танҳо дар як ё ду унсури луғавӣ рӯй надода, дар гурӯҳи калони онҳо ба назар мерасад. Муҳаккиқ Р. Ҳодизода дар бораи истифодаи ибораи *дунёи қоригардон* дар лаҳҷаи Самарқанд таваққуф намуда чунин навиштааст: «*Dunyo'i qorigardon* ба он маъно истеъмол мешавад, ки дар ин дунё мукофоти амал сурат мегирад... Ин таъбир (яъне *қоригардон-Р. А.*) ҳамонро «*коргардон*» будааст, ки баъдҳо таҳриф шуда, ба «*қоригардон*» бадал ёфтааст ва ҳамчун вожаи ҷудогона маънӣ надорад. Мақсуд он аст, ки дунё «*коргардон*», яъне «*амалгардон*» аст ва ҳар кор мукофоти худро дорад [146, с. 133].

Калимаи *боха* дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ дар таркиби унсури луғавии *санбақа*, *сангбақа* ва аксари лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гунаҳои *самбақа*, *санбақа*, *сангбақа* дучор меояд: Мо ад-даруни агарод як *санбаққи* калон ёфтим [64, с. 83]. Дунё ба дасти нокасо розӣ шид, қурбақа марду *самбақа* қозӣ шид.

Ин калима дар таркиби номи як навъи растанӣ, ки дар зери баргу гули он сангпушт зиндагӣ мекунад, яъне *самбақагъл*, *самбақагъл*ак низ дида мешавад [124, с. 596].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ вожаи *самбақа* дар ифодаи номи буттаалаф низ ба кор меравад, ки дар шоҳаҳояш кирмак парвариш карда мешавад [28, с. 129]. Ғайр аз ин, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ барои ифодаи мафҳуми номи қисми таркибии осие, ки дар сари меҳвари он меистад, калимаи *бақа* ба кор меравад: *Бақа* санг-а фър мегардона [124, с. 82].

Ҳамчунин вожаи мавриди таҳлилро дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ, мисли Муъминобод, Ховалинг [124, с. 119] дар шакли *буз* дар таркиби калимаи *дамбуз* ба маънои «шикамкалон, фарбеҳ» ва лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ ба гунаи *боха* дар таркиби *дамбоха* ба маънои «фарбеҳ» истифода менамоянд.

Мувофиқи шарҳи Ромпурӣ, асли калимаи *кат* ҳиндӣ буда, маънои «чорпой»-ро доштааст [ҷ. 2, с. 161]. Агарчи «чорпой» эзоҳёбии калимаи номбурда дуруст аст, аммо ҳиндӣ шуморидани сарчашмаи унсури луғавии номбурда баҳснок аст. *Кат* дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ дорои маъноҳои зиёд буда, он метавонист тахт, хона, деҳа, шаҳр, чорпоя, корезро ифода намояд [24, с. 107]. Аз ҷониби муҳаққикон кайҳо исбот гардидааст, ки калимаи мазкур дар асл ба суғдӣ тааллуқ дорад [95, с. 344]. Дар осори ҷуғрофиву таърихӣ асримиёнагӣ муаллифони он «ҳангоми тасвиру тавсифи Туркистон номҳои зиёди ҷуғрофино зикр кардаанд, ки дар таркибашон ҷузъҳои *-кат* ва *-кас* доранд» [42, 87].

Дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ нишастгоҳи чорпояи мураббаъ бо унсурҳои луғавии *карт / кат* ифода карда мешавад [56, с. 81]: Атушбозор-ба *катто*-ӣ ҳархелак-а барои фурӯхтан ҷудо мӯл буроварди-ян (Хучанд).

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ се калимаи ҳамшакли *кат* мавҷуд аст, ки аввалӣ барои ифодаи маънои «кат, манча» (*кати* чуви-ра да чойхона бар), дувумӣ ба маънои «тобут» ва сеюмӣ ба маънои «хавоза, воичи ангур» истифода мегардад [124, с. 321].

Мувофиқи гуфтаи профессор Ш. Исмоилов, калимаи *кате*, ки ҳоло ба маънои «чорпояи калони сербари ҷӯбин» истифода мегардад, бо ҳамон вожаи суғдӣ *кат* робита дорад [27, с. 88]. Ба гуфтаи ин муҳаққик, *кат* ба ҷуз дар алоҳидагӣ ба қор рафтани инчунин дар таркиби калимаи *кадхудо* дар шакли *кад* ҳамчун ҷузъи вожаи мураккаб маҳфуз мондааст [28, с. 85, 99].

Профессор Р. Ҳодизода дар бораи калимаи *катак* мулоҳиза ронда, ҷузъи «кат»-и онро дар асл аз *када* ҳисобидааст ва маънояшро «чойгоҳ, хона» шарҳ додааст [133, с. 70; 146, с. 162].

Унсури луғавии охир дар лаҳҷаи Бухоро низ мавҷуд буда, ғайр аз

маънои «чойгоҳ, хона» боз дар ифодаи маънои «кунчак, бурчак» истифода мегардад: Тўй-ба, ки рафтӣ, йа (к) *катак*-а гир-у арақ-а хўрда шин-да [122, с. 123].

Ҳамин тавр, дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ гурӯҳи калони калимаҳои қадими эронӣ ба назар мерасанд, ки сарфи назар аз таъсири омилҳои гуногуни айниву зехнӣ бо ҳамон шакли пешина, ё бо дигаргуниҳои ҷузъии шакливу маъноӣ дучор меоянд.

Ин гуна воҳидҳои луғавӣ ҳоло берун аз доираи забони адабии тоҷикӣ қарор доранд, вале дар забони мардуми маҳалҳои тоҷикнишин ҳамон асолати пешинаи худро ҳифз намудаанд.

Баъзеи чунин воҳидҳои луғавиро на фақат намоёндоғони лаҳҷаҳои тоҷикӣ, балки баъзан сокинони минтақаҳои алоҳидаи Эронӣ кунунӣ низ то ҳол ба қор мебаранд.

2.2. Муқоисаи маъноҳои қадими вожаҳои эронӣ ба «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ

Маълум аст, ки дар ҳама гуна забон таркиби луғавияш назар ба хусусиятҳои сарфию нахвияш ба дигаргунӣ тезтару бештар дучор шуда, боиси он мегардад, ки калимаҳои алоҳидашон аз истифода хориҷ мегарданд, қисми дигарашон тағйироти маъноиро аз сар мегузаронанд ва шакли гурӯҳи сеюмашон пурра ё қисман дучори таҳаввулот мешаванд. Чунин ҳам мешавад, ки дар доираи худ маъноҳо низ тағйирот ба амал меояд. Дар ин хусус забоншинос А. Ҳасанов навишта буд, ки «таҳти таъсири омилҳои мухталиф...гурӯҳе аз вожаҳо аз сермаъноӣ ба маҳдудмаъноӣ, силсилаи дигар, баръакс, аз маҳдудмаъноӣ ба сермаъноӣ майл мекунад. Албатта, барои ба вуқӯъ пайвастанӣ чунин ҳолат ба ҷузъи омилҳои забонӣ авомили ғайризабонӣ, ба вижа дигаргуниҳои ҷамъиятӣ нақши муҳим доранд» [64, с. 89]. Ҳамчун намуна ин ҷо зикр намудани унсурҳои луғавии *ҷомаро* мисол овардан мумкин аст. *Ҷома* яке аз қадимтарин унсурҳои луғавӣ ҳисоб ёфта, дар забони ҳиндӣ қуҳан дар шакли *уат*, порсӣ қадим *уаһта*, юнонӣ *зота*,

забони паҳлавӣ *yatak* ва *jatak* истифода шудааст. Аввал ин унсури луғавӣ дар забони авестой ба маъноҳои «бом, сақфи хона, чатр» ба кор рафта, сонӣ дар натиҷаи рӯй додани таҳаввулоти маъноӣ дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ дар ифодаи маъноӣ «порчаи бофтаи нодӯхта» (чи *ҷома* бурида, чи аз нобурид-Фирдавсӣ), «қабои пӯшиданӣ» (мӯйи сар чағбуту *ҷома* римнок-Рӯдакӣ), «фарш, маводи густурданӣ» (ҳамебофт он *ҷома*ро ҳафт сол-Фирдавсӣ), «пиёла, обҷома» (аз *ҷомаи* шаробат як ним ҳазор дарё-Бадр) ва монанди инҳо истифода гардид [143, ҷ. 5, с. 6499-6500]. Чунин дигаргуниро садҳо калимаҳои аслии тоҷикӣ аз сар гузаронидаанд, ки воҳидҳои луғавии *хунук* (дар гузашта ба маъноӣ «хушбахт»: *Хунук* шох, ки чун ту дорад писар-Фирдавсӣ), *ифлос* (ба маъноӣ «бенавоӣ»: Аз *ифлос* бо лаби хушк ва дида тар бимонд-Авфӣ), *тапонча* (ба маъноӣ «шапотӣ»: Мушту лагаду *тапонча* то чанд зананд-Хайём), *варзиш* (ба маъноӣ «кишт»: Ба ҳангоми *варзиш* набудӣ ба чой-Фирдавсӣ), *оҳанг* (ба маъноӣ «қасд»: Хуфта будам, ин чавон *оҳанги* чомаи ман кард-тарҷумаи «Тафсири Табарӣ»), *ҷалаб* (ба маъноӣ «ғавғо, фарёд»: Хурӯши *ҷалаб* омад аз пеши дашт-Фирдавсӣ) ва монанди инҳо мисоли чунин дигаргунии маъноӣ шуда метавонанд.

Агар таркиби луғавии забони осори асримиёнагӣ бо забони асарҳои шоиру нависандагони муосир муқоиса карда шавад, бемуболиға, гурӯҳи калони унсурҳои луғавиро пайдо кардан мумкин аст, ки дар гузашта дорои маъноҳои зиёд буданд, вале ҳоло танҳо як ё ду маъноӣ онҳо боқӣ мондааст. Ё баръакс, баъзе калимаҳо дар гузашта танҳо як-ду маъно дошта, имрӯз ба маъноҳои бисёре соҳиб шудаанд, қисме ҳатто ҳоло маъноҳоеро доранд, ки хилофи маъноҳои пештарашон аст. Муҳаққиқони баъзе фарҳангномаҳо чунин ҳодисаро дар мисоли маводи луғатномаҳои алоҳида бо забони адабии ҳозираи тоҷикӣ омӯхта, дараҷаи ба ин гуна таҳаввулот дучоршавии онҳоро нишон додаанд [22, с. 89]. Вале хеле аҷиб аст, ки бар хилофи забони адабии тоҷикӣ яке аз маъноҳои қадими қисми зиёди калимаҳои собиқ сермаъно дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ боқӣ мондаанд [70, с. 46].

Муҳаққиқони тоҷик вобаста ба тақозои муҳтавои асару мақолашон вақти таҳлили унсурҳои луғавии алоҳида доир ба боқимонии баъзеи ин гуна вожаҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ баҳсҳо кардаанд. Дар чунин асару мақолаҳо аз хусуси фаромӯш шудани бархе маъноҳои вожаҳои алоҳида [30, с. 107], дар шакли таҳфифёфта истифода гардидани иддае аз чунин калимаҳо дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ [66, с. 45], роҷеъ бакуллӣ мавриди таҳлил қарор нагирифтани ин гурӯҳи воҳидҳои луғавӣ [77, с. 32], боқимонии яке аз маъноҳои унсурҳои луғавии қадим дар лаҳҷаҳо ё умуман забони тоҷикӣ ишора шудааст [118, с. 33; 26, с. 107; 131, с. 45].

Аз ҷустуҷӯҳо иддае аз муҳаққиқон ба чунин хулосаи дуруст омадаанд, ки дар давраи асримиёнагӣ низ як қисми чунин унсурҳои луғавӣ танҳо дар навъҳои алоҳидаи наср ба маъноҳои хосса истифода гардидаанд. Дар яке аз ин гуна таҳқиқоти ба насри ривоятӣ бахшидашуда ишора мешавад, ки калимаи *заиф* дар забони осори насри ривоятӣ бар хилофи маънои луғавияш «зан»-ро ифода менамояд [50, с. 128].

Агар ин ҳодисаро дар мисоли забонҳои тоҷикӣ ва форсӣ аз назари таҳлил гузаронем, маълум мешавад, ки дар форсии муосир ин қабил калимаҳо аз он маънои пештараи худ маҳрум шуда, дорои тобишу ҷилоҳои нав гардидаанд [112, с. 75].

Муқоисаи маводи «Ғиёс-ул-луғот» бо лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ нишон медиҳад, ки ин ҳодиса дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ баробар боқӣ намондааст, балки дар яке бештар, дар дигаре камтар мушоҳида мешавад. Яке аз унсурҳои луғавии ба ин ҳодиса дучоргардида *дору* аст. Ромпурӣ ҳангоми шарҳи ибораи *доруи беҳушӣ* навиштааст, ки «давоест, ки дар шароб андохта, барои имтиҳони касу нокас бинӯшонанд, ки лоиқи мусохабати салотин ҳаст ё не» [ҷ.1, с. 326].

Муаллифони баъзе фарҳангномаҳои дигар низ дар қатори чанд маънои калимаи мазкур дар гузашта ба маънои маҷозии «шароб, май» истифода гардиданаширо таъкид намудаанд [129, ҷ. 1, с. 391; 127, с. 97].

Унсури луғавии мазкур қадимтарин вожаи забони тоҷикӣ буда, дар забони порсии қадим дар шакли *dāruka*, дар забони порсии миёна ба гунаи *dāruk* дучор меояд.

Таҳлили маводи лаҳҷаҳои шимоливу ҷанубӣ далели он аст, ки маънои «шароб»-ро ифода намудани калимаи мазкур имрӯз низ дар забони сокинони шимоли Тоҷикистон боқӣ мондааст. Дар лаҳҷаҳои алоҳидаи номбурда калимаи мазкур дар шакли *дори* ба кор меравад: Чор кас йакта шуда, аҳ-хамин *дори* йакта харим-мӣ? [64, с. 92].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима ғайр аз маънои маъмулаш боз дар ифодаи маънои «нурӣ, поруи маъданӣ» истифода мегардад [124, с. 240].

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» сермаъноии баъзеи чунин калимаро мисли *даст*, ки сарчашмаи он ба эронии бостон *zasta*, порсии бостон *dasta* мерасад [64, с. 92], махсус таъкид намуда овардааст, ки он «нӯҳ маънӣ дорад» ва баъд дар хусуси ду маънои дигари он чунин навиштааст: «Ҳафтум, як чизи тамом, чун як *даст* ҷома ва як *даст* силоҳ; ҳаштум, карат, мартаба, чун як *даст* бозӣ ва як *даст* сафар...»

Бояд гуфт, ки ба ҳар ду маънои таъкидшуда ин калима аз замони Сомониён сар карда истифода гардидааст:

1) Ба маънои «ҷониб, тараф»:

Бад-ӯ андарун коху майдону боғ,

Ба як *даст* рӯду ба як *даст* роғ. [Фирдавсӣ-143, ҷ. 7, с. 9509]

Ҳама номдорон шуданд анчуман,

Ба як *даст* Тӯсу дигар пилтан. [Фирдавсӣ-143, ҷ. 7, с. 9509]

2) Ба маънои «дафъа, бор, карат»:

Бикӯшем як *даст* фардо дигар,

Дихад бахтам ин бор ёрӣ магар. [Асадӣ-143, ҷ. 7, с. 9512]

Дар баёни маънои дувум вожаи *дастро* шоирони баъдӣ низ истифода кардаанд:

Бо содиру ворид наоям,

Бода ду-се *даст* карда қоим. [Низомӣ-143, ҷ. 7, с. 9512]

Лозим ба таъкид аст, ки ҳар ду маънои зикрғфтаи вожаи *даст* ҳоло дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ маъмул ҳастанд: Бозори «Пайшанбе»-я *дасти* чап-аш-анда қатори гӯштфурӯшо ҳай (Хучанд). Битон, бачаҳо, *як даст* картабозӣ куним [Конибодом-64, с. 93].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ин калима дар шакли *дъст* ба кор рафта, ғайр аз маънои «бор, дафъа, маротиба» (да *дъст* соз каан бо (боз) вайрон шид пъл), боз дар ифодаи маъноҳои «як вақт, чанде пеш» (*йаг дъст* китобхона-ра рост мекардан), «як муддат, чанд вақт» (*йа дъст* чъгорӣ хърдем), «фавран, дарҳол» (мир чаҳт кад, қозӣ *дъст* ҳозир шид), «нафар, гурӯҳ, ҷуфт, сар» (чанд *дъст* гов, чанд *дъст* бъз мебърора) мавриди истифода қарор дорад [124, с. 256].

Ромпурӣ сермаъно будани унсури луғавии *марз*ро ишора карда чунин навиштааст: «Замин; ва баъзе гуфта, ки замини ободон ва қобили зироат; ва ба маънии сарҳад...» [ҷ. 2, с. 250].

Ёдовар шудан бамаврид аст, ки *марз* низ яке аз унсурҳои луғавии қуҳани эрониясл ба шумор рафта, истифодаи онро мо дар эронии қадим (*marza*), матнҳои авестой (*marəza*), паҳлавӣ (*marzrān*), портӣ (*marz*), инчунин дар забонҳои муосири эронӣ мисли осетинӣ (*mæsk'*), гилакӣ (*mārz*) ва ғайраҳо мушоҳида карда метавонем. Ба чуз ин *марз*, ки сарчашмааш ба вожаи *merg \ mereg*-и забон-асоси ҳиндуаврупоӣ ба маънои «хошия, канор, марз» мерасад, дар якҷанд забони дигари олам монанди гурҷӣ (*marzra'ni*), арманӣ (*marz*), сурёнӣ (*marzā*), олмонии қуҳан (*marca*), олмонии нав (*Mark*), лотинӣ (*marginis*), ирландӣ (*mraig*), англисӣ (*margin*) ва м. инҳо дар шаклҳои ба худ хос ба ҳамон маънои зикрғардида истифода мешавад [140, ҷ. 4, с. 2595-2596].

Аз далелҳои дар таърихи забони тоҷикӣ зикрғардида маълум мешавад, ки оғози ба маънои мазкур ба кор рафтани унсури луғавии мазкур давраи Рӯдакӣ будааст. Аз ҳамзамонони Рӯдакӣ ба чунин маъно истифода гардидани калимаи номбурдари дар ашъори Дақиқӣ, Фирдавсӣ пайдо карда метавонем:

Биёед яксар ба даргоҳи ман,

Ки бар *марз* бигзашт бадҳоҳи ман. [Дақиқӣ-143, ҷ. 12, 18238]

Бад-ӯ гуфт: «То *марзи* эрониён,

Ниғаҳ дору макшой банд аз миён». [Фирдавсӣ-143, ҷ. 12, 18238]

Аз шоирони баъдӣ унсури луғавии мазкурро Асадӣ, Манучехрӣ, Носири Хусрав, Низомӣ ва дигарон низ ба кор бурдаанд.

Имрӯз истифодаи ин калима дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба назар расад ҳам, вале онҳо аз ҷиҳати доираи маъно аз ҳамдигар фарқ мекунанд, яъне дар лаҳҷаҳои шимолӣ унсури луғавии мазкур дар шаклҳои *марз* / *марза* омада, дар ифодаи танҳо як маъно, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ фақат дар шакли *марза* ба кор рафта, дар ифодаи панҷ маъно ба кор меравад: 1) марза, сарҳад; роши замини кишт; 2) деворчаҳои ноаи бом; 3) гирди нон (нун-а марза-ш-а мехъра); 4) зехтахтаи роғҳои байни фарш ва девори хона; 5) болори кӯндаланги байни шифт ва девори хона [124, с. 440].

Вобаста ба мансуб будани чунин унсурҳои луғавӣ ба ҳиссаҳои нутқ ҳаминро бояд қайд кард, ки онҳо ягона набуда, баъзеяшон исм, дигаре сифат, сеюмӣ феъл ва чаҳорумӣ зарфҳо мебошанд. Масалан, калимаи *нок* аз ҷумлаи калимаҳое ҳаст, ки дар матн вобаста ба ҷои истифодааш дар таркиби ибораву ҷумла ҳамчун сифату зарф истифода мегардад. Ин унсури луғавӣ низ аз ҷумлаи калимаҳои қадими эронӣасл ҳисоб шуда, дар забон-асоси эронӣ дар шакли *navāka*, *rāvaka*, забони порсии миёна *rāk* истифода мегардид [97, с. 105].

Аз рӯи ишораи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот», вожаи мазкур дар гузашта ба ҷуз дигар маъноҳояш боз дар ифодаи мафҳумҳои «ҳама», «тамом» низ ба кор рафтааст [ҷ.1, с. 158].

Аз ҷустуҷӯҳо маълум гардидааст, ки ба ин маъно ба кор рафтани калимаи мазкур ҳанӯз аз давраи Сомониён оғоз шудааст.

Ба чунин маъно истифода гардидани унсури луғавии мазкурро дар лаҳҷаҳои шимолӣ муҳаққиқон ишора намудаанд [34, с. 27]: Набошад кори им

бечора-йа, *нок* расво шуда монда буд, ако. Бади ҳамун хийоло карам, ки дунйо назар-ам-ба рӯшан шуд, набошад, *нок* мурда монда будам [Истаравшан-118, с. 47, 89]. Гов пеш-аш-анги алаф-а *нок* хурда тамом карас [Исфара-64, с. 94].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ вожаи мазкур дар ифодаи маънои «қариб, наздик» ба кор меравад: Дина мошин-мон *нок* чапа шида бӯд-куйа. Дина бикин-ъм-да мъшт зад, *нок* мурдудум [124, с. 551].

Ромпурӣ дар осори гузаштагон ба маъноҳои «тоза», «обдор», «соф», «покиза» ба кор рафтани калимаи «тар»-ро ишора намуда афзудааст, ки «лафзи *тар* ба маънии нодим ва шарманда низ омада...» [ҷ. 1, с. 187-188].

Ҳадафи мо ин ҷо аз ишораи маъноҳои унсури луғавии *тар* истифодаи он ба маънои «мардуми мулавлас, нопок, фосиқ» аст. Аз далелҳои дар луғатномаҳо қайдгардида маълум мешавад, ки истифодаи ин калима ба маънои мазкур дар ашъори Саноиву Низомӣ низ мавҷуд будааст:

Дар хидмати ту *тар* натвон омадан аз он-к,

Гардад сиёҳ рӯй, чу гардад *тар* ойина. [Саной-143, ҷ.4, 5749]

Ин ду-се ёре, ки ту дорӣ, *таранд*,

Хушктар аз ҳалқаи дар бар даранд. [Низомӣ-143, ҷ.4, 5749]

Дар хусуси истифодаи ин унсури луғавӣ дар лаҳҷаҳои шимолӣ таваққуф намуда, забоншинос А. Ҳасанов навишта буд, ки «ифодаҳои, амсоли «тар будан», «таги касе тар» ва монанди инҳо дар баёни маънои «шошидан», «дар сияҳкорие даст доштан» мавриди истифода қарор дорад: Чува ҳолӣ боз йаг мост гира кадос гӯй-ам бача-тон таг-аш-а *тар* кадас-де (Хучанд). *Таг-аш*, ки *тар*, аҳ-ҳама хоф кишта мегардад [Конибодом-64, с. 95].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ин калима танҳо дар ифодаи маънои «шошидан» ба кор меравад: Дъ-се руз мён ворӣ бӯгардӣ, да ҷо-т *тар* мекайӣ [124, с. 662].

Дар хусуси маънои калимаи *кӯса* муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ин тавр навиштааст: «Касе, ки баъд аз вақти баромадани риш мӯи риши ӯ набаромада бошад» [ҷ. 2, с. 183].

Дар фарҳангномаҳои дигар ба чанд маънои дигар, аз ҷумла: 1) касе, ки дар чона ва занах беш аз чанд мӯй надошта бошад; 2) касе, ки дар даҳонаш бисту панҷ дандон бошад; 3) шакли панҷум аз ашколи рамл [143, ҷ. 11, с. 16507-16508].

Фактҳои таърихи забони адабии тоҷикӣ бар он гувоҳӣ медиҳанд, ки истифодаи нахусти ин калима аз устод Рӯдакӣ шуруъ шудааст. Ӯ унсури луғавии мазкурро дар шакли *кӯсач* дар ифодаи маънои «касе, ки баъд аз вақти баромадани риш мӯи риши ӯ набаромада бошад» ба кор бурдааст:

Бувад аъвару *кӯсачу* лангу бас ман-

Нишаста бар-ӯ ман кулоғу бар аъвар. [143, ҷ. 11, с. 16506]

Адабиётшинос Р. Ҳодизода ҳангоми таҳлили таркиби *каму кӯс* қайд кардааст, ки ҷузъи дуюми он, яъне *кӯс* шакли таҳрифшудаи вожаи *кост* ба маънии «кам» аст [146, с. 164].

Имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолӣ калимаи номбурда дар шаклҳои *кӯс* ва *кӯсакӣ* истифода шуда, маъноҳои зеринро дорад: 1) камбудӣ, норасоӣ, номукамалӣ; 2) замини ғайримураббаъ: Ҳар одам-а Худо ёк тараф-аш-а *кӯс кара* мемонат (Конибодом). Ин хати пахта *кӯсакӣ* будас, ман дига-ш-а мигирам [Конибодом-64, с. 132-133].

Ромпурӣ дар хусуси калимаи *хурой* мулоҳизаронӣ намуда, онро «лоик» маънидод кардааст [ҷ.1, с. 318]. Аз ҷустуҷӯҳо маълум мегардад, ки унсури луғавии мазкур, эҳтимол, ҳанӯз аз замони Саъдии Шерозӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ба маънои зикргардида истифода шудааст:

Ман чӣ дар пой ту резам, ки *хурои* ту бувад,

Сар на чизест, ки шоистаи пой ту бувад. [143, ҷ. 6, с. 8839].

Калимаи мазкурро ҳоло намояндагони баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *хуро* барои ифодаи маънои “хӯранда, сериштиҳо, шахс ё ҳайвони ба

хӯрок майли зиёддошта” ба кор мебаранд [64, с. 119]: Яшамиш карани хайвон якум *хуроги-ш-у* бо (боз) чои салқин-ба будан-аш-ба вобаста.

Чунонки пештар ишора гардид, «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ аз чумлаи муътабаргарин фарҳангномаҳои даврони гузашта ҳисоб ёфта, тамоми боигарии луғавии ниёгонамон дар он гирд омадааст. Ин гуна воҳидҳои луғавӣ аз ҷиҳати мансуб буданашон ба ҳиссаҳои нутқ, тавре ки ишора гардид, гуногун буда, қисми зиёди онҳоро исму сифату феълҳо ва ҳиссаи боқимондашонро вожаҳои мансуб ба дигар ҳиссаҳои нутқи мустақилмаъно ва ёридиҳанда ташкил медиҳанд. Дар байни ин силсила воҳидҳои луғавӣ калимаву ибораҳои дар баёни ҳаракату ҳолат истифодашаванда мавқеи махсусро ишғол менамоянд. Бояд гуфт, ки аксари чунин унсурҳои луғавӣ имрӯз низ дар забони адабии тоҷикӣ мавҷуданд, вале як қисми онҳо аз доираи забони адабӣ берун шуда, танҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳфуз мондаанд.

Бояд гуфт, ки унсурҳои луғавии ҳаракату ҳолатро ифодакунандаи «Ғиёс-ул-луғот» аз ҷиҳати боқимонии шаклу маънояшон ба ҳамдигар монанд набуда, як қисмашон ба ҳамон шаклу маъноӣ қадим, гурӯҳи дигарашон бо дигаргунии шаклӣ то имрӯз дар забони мардуми минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ва маҳалҳои тоҷикнишини ҷумҳуриҳои дигар истифода мешаванд. Дар «Ғиёс-ул-луғот» чунин феълҳои сермаъное низ ба назар мерасанд, ки имрӯз дар шеваю лаҳҷаҳои тоҷикӣ яке аз маъноҳояшон боқӣ мондаанд. Ба силсилаи чунин калимаҳо воҳидҳои луғавии *мангидан / мунгидан, гажидан, расидан, задан* дохил мешаванд. Ромпурӣ феъли *мангидан*ро чунин эзоҳ додааст: «Оҳиста зерӣ лаб суҳан гуфтан» [ҷ. 2, с. 310]. М. Муин низ дар «Фарҳанги форсӣ» *мангидан*ро «оҳиста ва зерӣ лаб суҳан гуфтан» эзоҳ дода, шарҳи боқии онро ба феъли *ланҷидан* ҳавола кардааст. *Ланҷидан* дорои чанд маъно буда, яке аз онҳо «берун бурдан чизеро аз ҷое ба ҷое» ҳисоб ёфтааст [145, ҷ. 3, с. 3629; ҷ. 4, с. 4409].

Таҳлили корбурди баъдии *мангидан* нишон медиҳад, ки дар даврони минбаъдаи инкишофи забони тоҷикӣ, аз ҷумла имрӯз ин воҳиди луғавӣ

хамчун калимаи тақлиди овозӣ ба сифати чузъи номии феъли таркиби номии *минг-минг кардан* дар баъзе лаҳҷаҳои шимоливу марказии тоҷикӣ боқӣ мондааст. Аз ҷумла Ф. Убайдов навиштааст, ки «дар Мастҷоҳ паст – паст, ношунаво сухан гуфтанро *минг-минг кардан* ва шахсеро, ки зери лаб худ ба худ сухан мекунад, *мунга* ном мебаранд» [55, с. 54].

Дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ, мисли Конибодом воҳиди луғавии *манқа* дучор меояд, ки он, ба эҳтимоли қавӣ, бо *мунгидан* ва *мунга* шояд робита дошта бошад. Дар забони тоҷикӣ ҳодисаи ба якдигар табдилёбии ҳамсадоҳои *г* ба *қ*, *к* ба *қ* бисёр дида мешавад: *деҳгон-деҳқон*, *лойкаҳ- лойқа*...Аз ин рӯ, тахмин кардан мумкин аст, ки *манқа* шакли арабишуда ё туркишудаи *манга* ё *мунга* шояд бошад.

Намояндагони лаҳҷаи ҳардурӣ дар ифодаи маънои «тобеъ шудан» калимаи *мунг шуданро* ба қор мебаранд, ки шояд бо *мунгидан* робита дошта бошад: Аку да ҳавайам *мунг мешан-мӣ* (акнун ба ҳамон ҳам тобеъ мешаванд-мӣ)? [76, с. 205].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» баъзе феълҳои низ шарҳ дода шудаанд, ки, ба гумони мо, дар онҳо нишонаҳои овозии ким-қадом забонҳои эронии даврони қухан маҳфуз мондаанд. Феъли *ғажидан* аз ҷумлаи ҳамин гуна воҳидҳои луғавӣ аст. Ромпурӣ онро «нишаста ба суриш роҳ рафтани ба зери бозуи ва даст» эзоҳ додааст [ҷ. 2, с. 88]. Гумони боварнок ин аст, ки феъли мазкур аз ҷиҳати таърихи баромад бо воҳиди луғавии *хазидан* ягона аст. Муаллифи «Фарҳанги форсӣ» ҳангоми шарҳи феъли *ғажидан* гунаҳои *ғажидан* ва *хазиданро* низ зикр карда овардааст, ки варианти *хазидан* дар забони паҳлавӣ дар шакли *xazidan* мавҷуд аст [145, ҷ. 1, с. 1418; ҷ. 2, с. 2414]. М. Ҳасандӯст роҷеъ ба асли ин калима овардааст, ки сарчашмаи он вожаи эронии бостон **hiza* буда, он ибтидои худро аз решаи **haiz-*: **hiz-* ба маънои «хазидан» гирифтааст [140, ҷ. 2, с. 1140]. Ба гумони мо, бо таъсири забонҳои дигари эронӣ (шояд забони портӣ ё суғдӣ) бар ивази ҳамсадои *х*-и оғози калима ҳамсадои *ғ* ва ба ҷои ҳамсадои *з*-и байни ин воҳиди луғавӣ ҳамсадои *ж* истифода шуда, вожаи мазкур комилан шакли портӣ ё суғдиро гирифтааст.

Ба ҳамсадои ж бадалшавии ҳамсадои з дар мавқеъҳои гуногуни овозӣ дар мисоли чанд калимаи дигар, амсоли *зӯбин-жӯбин*, *корзор-коржор*, *гавазн-гаважн*, *сазовор-сажовор* ва ғайраҳо дида мешавад [112, с. 37]. Ба ин тариқ, аз решаи *хаз* минбаъд шаклҳои номии ин калима, мисли *хазанд* «навъи гиёҳ», *хазан* «хазандаи кӯчак», *хаза* «гиёҳи кӯчаки дар рӯи санг ва ҷои намнок рӯянда» арзи вучуд кардааст.

Бояд қайд кард, ки феъли мазкур дар осори пешиниён дорои се маъно: 1) нишаста роҳ рафтани кӯдакон ва ашхоси шал; 2) ба ҳамдигар часпидани ду чиз; 3) табақа-табақа рӯи ҳам гузоштан будааст [145, ҷ. 2, с. 2414]. Чӣ тавре ки дида мешавад, Ромпурӣ аз байни се маънои ин калима, ба андешаи мо, маънои маъмулбудаашро эзоҳ додааст.

Имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолии Тоҷикистон феъли мазкур дар шакли *гечидан* ба маънои «ҳаракат кардан, охиста пеш рафтан» серистеъмол аст [52, с. 180]. Дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳоло феъли *гачидан* (ба маънои «хоидан») ба қор меравад, ки шояд бо *гачидан* ҳамреша бошад. Дар лаҳҷаҳои қаротегинӣ бошад, ин калима дар таркиби унсурҳои луғавии *гечоруник*, *гечоруник қаҳан* (ба маънои «яхмолакбозӣ кардан»), *гечоруникбозӣ* (ба маънои «яхмолакбозӣ») маҳфуз мондааст [124, с. 187, 188].

Гоҳо аз тарафи Ромпурӣ баъзе феълҳои ба истилоҳ вулгарӣ низ шарҳу эзоҳ дода шудаанд. Воҳиди луғавии *ридан* аз ҷумлаи ҳамин гуна калимаҳост, ки Ромпурӣ онро ба таври зерин эзоҳ додааст: «Ғоиз кардан, ай суфли ғизо аз роҳи муайян берун омадан» [ҷ.1, с. 385].

Бояд гуфт, ки асоси замони ҳозираи ин феъл дар забони эронии қадим *riya* ва шакли сифати феълии замони гузаштааш *rita* буда, ҳар ду аз решаи *ray* «хориҷ шудан, равон гаштан» сарчашма гирифтаанд. Худи решаи *ray* бошад, муштак аз *rei* –и забон-асоси ҳиндуаврупой аст.

Аз баъзе қайдҳои ишораҳои Я. Мансурӣ ва Ҷ. Ҳасанзода маълум мешавад, ки феъли мазкур бо вожаи *рим* бунёди ягона дорад [147, с. 160].

Дар асрҳои миёна феъли мазкурро як қатор шоирон, мисли Тайёни Марвазӣ, Асчадӣ, Муҳсинӣ, Анварӣ, Яғмои Чандакӣ борҳо истифода бурдаанд [143, ҷ. 8, с. 10984].

Имрӯз калимаи мазкур дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ ва гузашта аз он дар забони умумихалқӣ васеъ истифода мегардад. Дар тӯли дуру дарози истифода бисёр воҳидҳои луғавии сермаъно аз баъзе маъноҳои худ маҳрум шуда, танҳо як ё ду маъношон боқӣ мондаанд. Вале аксари маъноҳои дигарашон дар шеваю лаҳҷаҳо маҳфуз монда, то дер гоҳ ба кор мераванд. Ба ин ҷиҳати масъала иддае аз муҳаққиқон тавачҷуҳ карда навиштаанд, ки «...дар натиҷаи сустшавӣ ё зудуда гардидани яке аз аломату нишонаҳо вожаҳо тағйири маъно мекунанд, аз чанде тобиши маъноии қаблии худ маҳрум мешаванд..., вале... дар лаҳҷаи шимолӣ аксари яке аз маъноҳои қуҳани вожаҳои собиқ сермаъно боқӣ мондаанд» [64, с. 90]. Дар «Ғиёс-ул-луғот» -и Ромпурӣ низ феълҳои сермаъное эзоҳ ёфтаанд, ки ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ танҳо баъзеи чунин маъноҳо боқӣ мондаанд. Ба силсилаи чунин калимаҳо феълҳои *задан* ва *расидан* дохил мешаванд. Масалан, Ромпурӣ дар луғатномааш бисту панҷ маънои зерини феъли *заданро* овардааст: кардан, мушобех будан, кушодан, афкандан, гардонидан, уфтодан, сӯхтан, афрӯхтан, гардонидан, молидан, насб кардан, навиштан, ниҳодан, густурдан, бастан, навохтан, гирифтан, ғорат кардан, гуфтан, баровардан, пошидан, рехтан, қатъ кардан, тохт кардан, расонидан, дидан, рондан, андохтан, дохил шудан ва монанди инҳо [ҷ.1, 390-391]. Дар қатори дигар маъноҳо ӯ дар ифодаи мафҳуми «хӯрдан, нӯшидан» низ ба кор рафтани феъли мазкурро ишора намудааст. Дар вожаномаҳои дигар низ муаллифон ҳангоми зикри дигар маъноҳо аз хусуси маънои «хӯрдан, нӯшидан»-ро ифода кардани феъли *задан* ишора намудаанд. Дарвоқеъ, аҳли адаби гузашта феъли номбурдаро ба маъноҳои зиёде, мисли хӯрдан, нӯшидан; монанд будан мавриди истифода қарор додаанд [64, с. 98-100; 141, ҷ. 2, с. 231; 143, ҷ. 8, с. 11259-11270; ҷ. 26, с. 305; ҷ. 45, с. 293]. Масалан, дар байтҳои зерини

Абулқосим Фирдавсӣ ва Фаррухии Систонӣ феъли номбурда ба ҳамин маъно ба кор рафтааст:

Бизад кафшгар з-он май ҳафт-ҳашт,

Ҳамоно паю пӯсташ сахт гашт. [143, ҷ. 8, с. 11259]

Ту бар канораи дарёи шӯр хайма зада,

Шаҳон шароб *зада* бар канорҳои шамар. [143, ҷ. 8, с. 11270]

Муҳаққиқон М. Маҳмудов ва Ғ. Ҷӯраев дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба бисту чор [123, с. 147-148] ё бисту панҷ [124, с. 263-264] маъно ба кор рафтани феъли номбурдаро қайд кардаанд, ки яке аз онҳо «хӯрдан, нӯшидан» аст: Чил гъндъшк –а парсуз каум–у *заан гирифтъм* [Муъминобод-124, с. 264]. Пеш ай хъд-му арақ-а *зада бъдай* (Шулукту). Гушто-ра *задем*, шъкамбо-ра търанг кардем [Майдонтерак -123, с. 147-148].

Маънои мазкури ин феълро баъзан дар ашъори шоирони муосир дучор омадан мумкин аст:

Гоҳ то ширин шавад талхии умр,

Аз хуми меросие май *мезанам*. (Лоик)

Бино ба ишораи профессор Ш. Исмоилов, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ *задан* инчунин дар ифодаи маънои «ба киса андохтан» истифода мешавад [28, с. 57].

Дар лаҳҷаҳои номбурдаи тоҷикӣ иддае аз феълҳои дар собиқ сермаъно на фақат бо яке аз маъноҳои қадими худ боқӣ мондаанд, балки боз бо баъзе маъноҳои маҷозияшон, ки забони тоҷикӣ маҳз бо ҷунин хусусияташ аз дигар забонҳо фарқ мекунад [75, с. 150], низ маҳфуз мондаанд. Ин ҷо мо боз ҳамон феъли *заданро* дар назар дорем. Калимаи мазкур дар осори асримиёнагӣ ва лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ инчунин ба маънои «мушобеҳ будан» мавриди истифода қарор гирифтааст [ҷ. 1, с. 391]. Ба ҷунин маъно маъмул будани ин унсури луғавиро дар сарчашмаҳои асримиёнагӣ аз ҳамин ҳам фаҳмидан мумкин аст, ки соҳибони баъзе луғатномаҳо, мисли фарҳанги Фаҳри Қаввос вақти эзоҳи дигар воҳидҳои луғавӣ калимаи мазкурро бисёр истифода

кардааст. Масалан: Чамаст чавҳарест фурӯмоя, кабудӣ, ки ба сурхӣ *занад* [131, с. 165].

Ба маънои зикргардида ин унсури луғавӣ дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ имрӯз низ ба кор меравад [64, с. 99].

Дар фарҳангномаҳои асримиёнагӣ боз як маънои дигари калимаи *задан*, яъне «буридан», «даравидан» ишора шудааст [141, ҷ. 1, с. 777].

Дар бораи ба чунин маъно истифода гардидани ин феъл дар давраи гузашта баъзе муҳаққикон навиштаанд, ки «аз таҳлили маводи осори пешиниён бармеояд, ки ин маъно низ дар гузашта аз ҷумлаи маъноҳои маъмули вожаи *задан* ба шумор меомадааст» [64, с. 99]. Баъд барои исботи фикр аз осори классикон байтҳои зеринро зикр карда шудаанд:

Чунки беҳи бад бувад, зудаи *бизан*,

То нарӯяд зишт хоре дар чаман.

Хутабро агар теша бар пай зананд,

Дарахти барӯмандро кай *зананд*?

Феъли номбурдари имрӯз низ соҳибони лаҳҷаҳои чанубиву шимолӣ бисёр ба кор мебаранд: Ҳамун беҳа-ш-ангӣ навдаҷаҳо-йа анча *зада* партофтанд даркор, дарахт-а ўсмиш каран-ба намомонад [64, с. 100]. Бегайи меша чил сатри қаҳ *мезанъм* то торик шидан-а [124, с. 264].

Дар лаҳҷаи Андарақ ин калима дар ифодаи шаш маъно мавриди истифода қарор дорад [56, с. 98].

Феъли *расиданро*, ки аз ҷумлаи калимаҳои дигари қадими эронӣ хисоб шуда, дар забони порсии миёна дар шакли *rasitan* мавриди истифода қарор гирифтааст, муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ба таври зер шарҳ додааст: «Маъруф; ва ба маънии пухта шудани мева ва нузҷ ёфтани ва ба камол расидан; ва ин ҳама маонӣ маҷоз аст» [ҷ. 1, с. 370]. Муҳаммад Ғиёсуддин дар ҷои дигар низ ҳангоми шарҳи калимаи *норасида* ба маъноҳои «нопухта ва хом ва ноболиғ» ба кор рафтани онро қайд кардааст [ҷ. 2, с. 334]. Ҳамин муаллиф ҳангоми эзоҳи муродифи вожаи арабии *булуғ* аз хусуси феъли

расидан мулоҳизаронӣ намуда таъкид кардааст: «...*расидан*... ба маънии комил шудан бисёр меояд, чунончи гӯянд, ки: Ин мева расидааст, ай пухта ва комил шудааст...» [ҷ. 2, с. 224].

Чунон ки аён мегардад, Ромпурӣ дар чанд маврид ба маъноҳои: 1) пухтан; 2) балоғат ёфтани омадани феъли номбурдари ёдовар шудааст. Дар луғатномаҳои дигар низ маъноҳои гуногуни ин феъл, мисли: 1) омадан, даромадан; 2) пайвастанӣ чизе ба чизи дигар; 3) пайвастанӣ шахсе ба шахси дигар; 4) воқеъ шудан; 5) пухтани мева; 6) ҳадди булуғ ёфтани; 7) камол ёфтани; 8) мувофиқат кардан; 9) фурсат кардан ишора гардидааст [143, ҷ. 2, с. 1655]. Бино ба таъкиди баъзе муҳаққиқони шинохтаи таърихи забонҳои эронӣ, маънои аслии феъли *расидан* «ҳадди булуғ ёфтани, ба камол расидан» буда, чунон маъно «... то дере дар назму наср истифода мешудааст ва имрӯз танҳо дар мавриди расидани мева ин маъно боқӣ мондааст» [110, ҷ. 1, с. 433].

Дар натиҷаи таҳлили гузаштаи дури феъли мазкур муҳаққиқ А. Ҳасанов ба чунон хулоса омадааст, ки ҳар ду маънои зикршудаи воҳиди луғавии номбурда ҳанӯз дар осори давраи Сомониён ба назар мерасад [64, с. 101].

Имрӯз дар як қисм лаҳҷаҳои тоҷикӣ ин феъл ба маънои «омода шудан, тайёр шудани хамир барои пухтани нон» васеъ истифода мегардад. Масалан, дар лаҳҷаи Истаравшан ба чунон маъно ба кор рафтани он бисёр дида мешавад [64, с. 102].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар катори шаш маънои ифодакунандаш дар баёни маъноҳои: 1) пухтан (анор, ки *расид*, мекафа; хамича-да ангур чавзо-нда *мерасидагис*); 2) тайёр шудан, ба қиём омадан (нун *расидас*, акъ алов мун-Ховалинг); 3) болиғ шудан, ба балоғат, воя расидан (писар-уш *раса*, туй-ъш-а мекъна) ба кор меравад [124, с. 571].

Намояндагони лаҳҷаи Андарақи Ҷумҳурии Қирғизистон феъли *расиданро* ба ҷаҳор маъно истифода мебаранд, ки баъзеи онҳо дар гузашта низ вуҷуд доштанд [56, с. 98].

Ромпурӣ дар хусуси маънои феъли *кашидан* изҳори назар карда,

навиштааст, ки «ба маънии чимоъ низ омада» [ч. 2, с. 170]. Аз чунин эзоҳи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» маълум мегардад, ки унсури луғавии мазкур дар гузашта боз маъноҳои дигаре низ доштааст, ки: 1) дароз кардан; 2) ба сӯи худ овардан; 3) чазб кардан; 4) ҳамл кардан; 5) ҷафо кашидан; 6) сабт кардан; 7) наққошӣ кардан; 8) вазн кардан; 9) нӯшидан; 10) баровардан; 11) тақдим кардан; 12) ҳаракат додан; 13) рехтан; 14) густурдан; 15) дуд кардан, қалён кашидан; 16) ҳаракат кардан [143, ч. 11, с. 16206-16216] аз ҷумлаи онҳост.

Дар ифодаи маънои «бадтар аз чимоъ кардан» феъли мазкур ҳоло низ дар лаҳҷаи Хучанд мавриди қорбаст қарор дорад: Қилиқо-ӣи мӯл-аш гӯш-ам-ба расидагӣ буд, ҳамун-ба дирӯз чо-ш омад, як *кашида* сад(д) додам, ки худ-аш ҳайрон монд.

Бино ба қайди Ромпурӣ, феъли *таконидан* маънои «афшондан»-ро дорад [ч. 1, с. 205].

Аз шакли калима аён аст, ки он гунаи бавоситаи феъли *такидан* аст, ки дар гузашта маънои «давидан, тохтан»-ро дошт [143, ч. 4, с. 6061]. Ромпурӣ шакли муқаррарии ин унсури луғавиро зикр накардааст, дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» низ фақат шакли болоӣ ишора шуда, он «ҳаракат додан, чунбондан, ба ҳаракат овардан» эзоҳ дода шудааст [129, ч. 2, с. 309].

Имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ шакли бевосита ва бавоситаи ин феъл ба қор рафта, гунаи аввали он барои ифодаи маъноҳои: 1) афшондан, тақон додан (ҷанор хъд-ш-а *такид*, барг-гъш ӣа вачаб рехт; шолча-ра *бътак*, ки ғажд-ай); 2) задан (ҳоле се қарат *такидем*, товба намеқъна) мавриди истифода қарор дорад [124, с. 653].

Шакли бавоситаи ин калимаро мардуми ҷануби Тоҷикистон танҳо дар ифодаи маънои «чунбондан, афшондан» истифода менамоянд: Чормағ-а *бътакони*-ш, мереза [124, с. 653].

Ҳамин тавр, дар қатори дигар гурӯҳи унсури луғавӣ аксари феълҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» шарҳёфта дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубӣ ва шимолии тоҷикӣ ба ҳамон шакли дар даврони Ромпурӣ маъмул ӯ гунаҳои

тағйирёфта боқӣ монда, имрӯз низ аз ҷумлаи унсурҳои луғавии серистеъмом ҳисоб мешаванд.

Дигар ин, ки чунин воҳидҳои луғавӣ агар дар як лаҳҷаи тоҷикӣ ба шакли ба асл наздикашон мавриди истифода қарор дошта бошанд, пас айна ҳамин воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои дигар таҳти таъсири забонҳои ғайр ба гунаҳои арабишуда ё туркигашта ба таври васеъ ба кор мераванд.

Дар чунин лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳфуз мондани маъноҳои алоҳидаи ҳиссае аз феълҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» дучороянда низ ба мушоҳида мерасад. Агар бархе аз чунин вожаҳо дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ дучор оянд, пас ҳиссаи дигарашон дар як ё якчанд лаҳҷа истифода мегарданд. Чунин ҳолат аз алоқаи наздики лексикаи луғатномаи мазкур бо лаҳҷаҳои муосири тоҷикӣ дарак медиҳад.

2.3. Муқоисаи вожаҳои эронисли тағйири шакл кардаи «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ

Бино ба маълумоти забоншиносон, дар нахустасрҳои миёна ба мӯҷиби робитаи дучонибаи унсурҳои луғавии лаҳҷавӣ бо забони паҳлавӣ, аз як тараф, ва дар натиҷаи бо ҳамдигар омезиш ёфтани воҳидҳои луғавии лаҳҷаҳои гуногун боиси ба вуҷуд омадани забоне гардид, ки забоншиносон онро бо истилоҳи «қойнэ» ё «забони омм» ифода намудаанд. Дар бораи забони омм муҳаққиқон мулоҳизаронӣ карда, хусусияти онро чунин нишон додаанд: «Забони омм дорои ин хусусиятанд, ки ҳадди васатии миёни тамоми забонҳову лаҳҷаҳои қасонеанд, ки онро барои тафҳиму тафохум ба кор мебаранд. Ҳар чӣ густариши ҷуғрофӣи забони омм бештар бошад, аносире, ки аз лаҳҷаҳои мухталиф мегирад, бештар аст...» [115, с. 40].

Дар натиҷаи ба забони адабӣ аз лаҳҷаҳои гуногун интиҳоб карда шудани унсурҳои зарури шоиста он боз ҳам ғаноманд гардида, доираи таркиби луғавияш вусъат меёбад. Дараҷаи роҳбӣи унсурҳои луғавии лаҳҷавӣ ба вусъат пайдо кардани забони омм вобастагӣ дорад.

Забони дарӣ дорои лаҳҷаҳои гуногун буда [110, ҷ. 1, с. 17], як ҳиссаи муайяни таркиби луғавии онро унсурҳои лаҳҷавие ташкил додаанд, ки дар

асрҳои минбаъдаи инкишофи забони тоҷикӣ хусусияти умумиистеъмолиро соҳиб шудаанд, аммо доираи истифодаи гурӯҳи дигарашон маҳдуд гардида, танҳо дар лаҳҷаҳои алоҳида боқӣ мондаанд.

Таърихи забон чунин ҳодисаҳоеро низ медонад, ки бо таъсири омилҳои айниву зехнӣ калимаву ибораҳои ба истилоҳ классикӣ дар тӯли дуру дарози мавҷудияташон шакли ибтидоии худро ба дарачае тағйир додаанд, ки муайян намудани он ба таҳлилу тадқиқи доманадори забоншиносӣ ниёз пайдо мекунад. Бино ба андешаи муҳаққиқони таърихи забони тоҷикӣ, бо вучуди чунин тағйироти шаклиро аз сар гузаронидани калимаҳое, ки умри зиёда аз ҳазорсола доранд, онҳо маъноӣ қадими худро то имрӯз нигоҳ дошта меоянд.

Бояд гуфт, ки барои дигаршавии шакли калимаву ибораҳо дар тӯли мавҷудияташон ҳодисаҳои гуногуни фонетикӣ нақши яқумдараҷа доранд, ки табдил, афзоиш, коҳиш, ҷойивазкунӣ аз ҷумлаи онҳо ба ҳисоб меравад.

Агарчи табдил ба шароити мухталифи фонетикӣ вобастагӣ дорад, вале чунин вобастагӣ тадричан барҳам хӯрда, он аз рӯи қоидаву қонунҳои дохилии забон ҳамчун ҳодисаи фонетикӣ мустақил ҷараён мегирад. Муҳаққиқони қисми овошиносӣ боз аз хусуси дар забон ҷой доштани навъҳои табдиле низ мулоҳизаронӣ карда, ҳанӯз дар забон зинда будани ҳодисаҳои фонетикӣ барангезандаи онҳоро ишора намудаанд. Бо назардошти чунин хусусияти ҳодисаи номбурда бархе аз муҳаққиқон ду навъи он: табдили анъанавӣ ё таърихӣ ва муосирро ҷудо намуда, фарқҳои дар байни онҳо мавҷударо бо овардани далелҳои мушаххас нишон додаанд [57, с. 108-109]. Яке аз тафовутҳои дар байни ин ду навъи табдил мавҷуда ин будааст, ки бадалшавии таърихӣ сабти хаттӣ дошта, «бадалшавии фонетикӣ аз ин ҳуқуқ маҳрум аст» [57, с. 109].

Муқоисаи маводи «Ғиёс-ул-луғот» бо далелҳои аз лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ гирдомада нишон медиҳанд, ки табдили овозӣ дар ҳама калимаҳо ба тарзи ягона сурат нагирифтааст, балки дар яке дар натиҷаи бадалшавии садонокҳо, дар дигаре бо роҳи ивази ҳамсадоҳо аз шакли аслии худ дур рафтаанд. Чунин дигаргуниро дар мисоли калимаҳои навъи *чангалук*

нишон додан мумкин аст. Ромпурӣ доир ба маънои ин калима навиштааст, ки «касе, ки дасту пой ӯ қач ва норост шуда бошад» [ҷ.1, с. 263].

Аз байту мисраъҳое, ки соҳибони луғатномаҳои дигар овардаанд, маълум мешавад, ки ин унсури луғавӣ дар таърихи забони тоҷикӣ хеле пеш аз даврони зиндагии Ромпурӣ мавриди истифода қарор доштааст. Дигар ин ки доираи истифодаи калимаи мазкур дар гузашта мисли чанд воҳиди луғавии дигар маҳдуд будааст, ки аксари соҳибони фарҳангномаҳо фақат аз Лабибӣ, Унсурӣ ва Мавлавӣ байтҳои шоҳид зикр намудаанд. Масалан, Лабибӣ дар ин байташ калимаи номбурдари ба кор бурдааст:

Эй ғуки *чангалук*, чу пажмурда барги кук,

Хохӣ, ки чун чакук бипарӣ сӯйи ҳаво. [143, ҷ. 5, с. 7276]

Дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ калимаи номбурда дар шакли *чангалак* нисбат ба дасту пой каҷи одамӣ ва анбуҳиву печдарпечии дарахту гиёҳ, мисли тугу хор ба кор меравад. Инчунин дар лаҳҷаҳои навоҳие монанди Конибодом калимаи мураккаби *хорчангал* дида мешавад: Заминаи пойини забур-а бутун *хорчангал* зер карагӣ [64, с. 63].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ вожаи мазкур имрӯз дар шакли *чангала* дар ифодаи ду маъно ба кор меравад: 1. қоматхамида: Ҳар руз мебинум-ъш, кампири *чангала*-ай охи; 2. қач: Ҳаму чуви *чангала*-ра бай мён-а бӯти [124, с. 821].

Ромпурӣ ба асли пайдоиши унсури луғавии *ғунча* дахл карда навиштааст, ки «*ғунча* ...дар асл *ғунча* буд, маъхуз аз *ғунҷидан*, чаро ки...барги ғунча дар андарун бо ҳам мучтамеъ ва ғунҷон мебошад» [ҷ. 2, с. 92].

Ба назар чунин мерасад, ки истифодаи калимаи номбурда ҳанӯз дар осори аҳли адаби асри XI шуруъ гардида, онро шоирон Унсурӣ, Манучехрӣ, Анварӣ, Хоқонӣ ва дигарон ба кор бурдаанд:

Чу сар кӯфта шуд *ғунҷаи* сурхгул,

Ҷаҳон ҷома пӯшид ҳамранги гул. [Унсурӣ-143, ҷ. 10, 14837]

Дар пирахани *гунча* намегунчад гул,

Аз шодии он ки ранги рӯят дорад. [Анварӣ-143, ҷ. 10, 14837]

Рӯзе даҳане ба ханда бикшод

Гунча, даҳани ту гуфт: «Хомӯш». [Саъдӣ-143, ҷ. 10, 14837]

Имрӯз калимаи *гунча* дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шаклҳои *гуч* \ *гуч-гуч*, *гучча* истифода мешавад: Дирӯза коштагӣ кашничо-мо *гуч-гуч* буромадас (Хуҷанд). Ҳама-мо *гучча* шуда шиним, хона хунук бошад-ам, гарм мешим [64, с. 70].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ бошад, танҳо истифодаи шакли *гъч* ба назар мерасад: Сев *гъч* бастай [124, с. 198].

Ҳамин тавр, дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ калимаҳои эронӣ дар шакли гуногун боқӣ монда, ҳар кадоме бо хусусиятҳои истифодашон аз якдигар фарқ мекунад: баъзеи онҳо ҳам дар «Ғиёс-ул-луғот», ҳам дар чунин лаҳҷаҳо дар алоҳидагӣ маҳфуз мондаанд, қисми дигарашон асосан дар таркиби калимаҳои сохтаву мураккаб ҳамчун ҷузъи чунин вожаҳо ба назар мерасанд.

Аз муқоисаи калимаҳои эронӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» тазаккурёфта бо лаҳҷаҳои ҳозираи ҷанубиву шимолии тоҷикӣ метавон ба чунин хулоса омад, ки як қиссаи онҳо дар луғатномаи мазкур танҳо дар як мувозӣ истифода шуда, ҳоло дар забони мардуми минтақаҳои ҷанубиву шимолӣ бо чандин гуна ба кор мераванд. Чунин хусусият бештар дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба назар мерасад.

Баъзан ҳолатҳои акс низ ба назар мерасад, яъне дар «Ғиёс-ул-луғот» якчанд варианти унсурҳои луғавӣ зикр шудаанд, имрӯз бошад, дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ фақат яке аз чунин мувозиҳо маҳфуз мондаанд.

Бо вучуди дар давраи ҳозира аз нигоҳи шакл ба таҳаввулот дучор шудани чунин калимаҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» дарҷшуда маънои кӯҳани онҳо то ҳол побарҷо мондаанд.

БОБИ Ш

МУҚОИСАИ ВОЖАҲОИ ИҚТИБОСИИ «ҒИЁС-УЛ-ЛУҒОТ» БО МАВОДИ ЛАҲЦАҲОИ ЧАНУБИВУ ШИМОЛИИ МУОСИРИ ТОЧИКӢ

Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ чун дигар фарҳангномаҳои даврони гузашта яке аз беҳтарин маъхазҳои ҳифзкунандаи таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳисоб мешавад, зеро танҳо ба туфайли ин гуна луғатномаҳо калимаҳои зиёди эронияслу иқтибосии дар давраҳои гуногуни таърихӣ дар таркиби луғавии забонамон мавҷуда то имрӯз омада расидаанд. Дигар ин ки хонандаи имрӯза маҳз ба туфайли чунин фарҳангномаҳо аз ҳолати таркиби луғавии забони ниёгонамон дар гузаштаи дур огоҳӣ пайдо менамояд.

Аз назари таҳлил гузаронидани калимаҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда нишон медиҳад, ки дар ҳамон рӯзгори куҳан баробари дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ вучуд доштани унсурҳои луғавии зиёди аслии тоҷикӣ боз калима ва таркибу ибораҳои фаровон ба забонамон ворид гашта будаанд. Хонандаи имрӯза аз луғатномаи мазкур метавонад дар қатори калимаҳои зиёди эрониясл боз воҳидҳои луғавии иқтибосиро аз забонҳои арабӣ, ҳиндӣ, ҷунонӣ, туркӣ ва ғайраҳо пайдо намояд. Албатта, имрӯз на ҳамаи он унсурҳои луғавии дар ин луғатнома зикргардида боқӣ мондаанд. Як ҳиссаи калони онҳо ҳоло аз истифода хориҷ шудаанд, гурӯҳи дигар агарчи имрӯз низ ба қор мераванд, вале маънои ҳозирашон аз гузашта фарқ мекунад, гунаи қисми сеюмашон то андозае аз шакли дар «Ғиёс-ул-луғот» омада тафовут доранд, ки бе таҳлили дақиқ шинохтани шакли ибтидоияшон душвор аст. Дар қатори чунин унсурҳои луғавӣ дар ин фарҳангнома як силсила воҳидҳои луғавии иқтибосие ба назар мерасанд, ки имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ вучуд надоранд, онҳо танҳо дар забони мардуми минтақаи гуногуни Ҷумҳурии Тоҷикистон дар вариантҳои мухталиф мавриди истифода қарор доранд. Иқтибосҳои дар ин луғатнома вучуддошта гувоҳи он аст, ки ҳама гуна забон ҳамеша дар ҳар даври замон ба гирифтани вожаҳо аз забонҳои дигар ниёз дорад. Аз ҷониби халқи дигар пазируфта шудани чунин калимаҳо далели раднашавандаи мавҷуд будани робитаҳои сиёсӣ, иқтисодӣ ва фарҳангии

халқи тоҷик бо тоифаҳои дигари эрониву ғайриэронӣ дар гузаштаи дур аст. Аз рӯи маводи ин гуна луғатномаҳо хонанда метавонад то андозае аз замони иқтибосшавии чунин калимаҳо огоҳ гардад. Муҳаққиқон маҳз дар асоси чунин сарчашмаҳо давраи ба вучуд омадани робитаро байни қавму қабилаҳои гуногун нишон додаанд. Забоншинос Д. Саймиддинов оғози чунин алоқаро давраҳои хеле қадими забонҳои эронӣ ҳисоб намуда қайд кардааст, ки «равобити байниҳамдигарии забонҳои эронӣ ва ҳамчунин забонҳои эронӣ бо забонҳои ғайриэронӣ ба чандин давраҳои таърихӣ мансуб буда, собиқа ва суннати кӯҳани хаттӣ дорад. Ин робита, бинобар осори хаттӣ, байни забонҳои форсии бостону мидӣ ва форсии бостон бо дигар забонҳои ғайриэронӣ (эламӣ, аккадӣ, оромӣ, юнонӣ) аз замони Ҳахоманишиён оғоз мегардад. Робитаи мазкур дар замони Сосониён тавсиаи бештар пайдо карда, соҳаи гуногуни луғоту истилоҳотро фаро мегирад... Бархе аз луғоту истилоҳот аз роҳи суннати гуфторӣ ва гурӯҳи дигар тавассути суннати навишторӣ иқтибос шудаанд» [46, с. 251].

Масъалаи истифодаи калимаҳои иқтибосӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ қайҳо диққати олимони тоҷикро ба худ ҷалб намудааст. Бархе аз онҳо маҳз дар асоси зиёд истифода гардидан ё нагардидани онҳо лаҳҷаҳои тоҷикиро фарқ карда, дар бархе лаҳҷаҳо зиёд ба назар расидани гурӯҳи муайяни иқтибосот, дар дигаре хеле кам мушоҳида гардиданашон қайдҳои ҷолиберо изҳор кардаанд. Масалан, мувофиқи ишораи лаҳҷашинос М. Эшнӣёзов, дар шеваҳои тоҷикӣ имрӯз калимаҳои иқтибосии арабӣ, афғонӣ, ҳиндӣ, суғдӣ, русӣ-байналмилалӣ, ўзбекӣ, қирғизӣ, қазоқӣ ва монанди инҳоро метавон дучор омад [77, с. 32-35].

Муҳаққиқони таърихи забон ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ қайҳо исбот намудаанд, ки бо вучуди пас аз як давраи муайян аз забони адабӣ хориҷ гардидани калимаҳои иқтибосӣ онҳо дар лаҳҷаҳо дар муддати дароз боқӣ мемонанд. Чунин хулосаи олимони дар заминаи таҳлили таркиби луғавии як ё ду забони ҷаҳон сурат нагирифта, балки дар асоси маводу мадракҳои забонҳои бисёри олам ба амал омадааст [84, с. 56-60; 116, с. 257, 258].

Дар шеваҳои тоҷикӣ имрӯз дар қатори калимаҳои эронӣ зиёд инчунин вожаҳои иқтибосие боқӣ мондаанд, ки як қисми онҳо ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар аҳди қаблазисломӣ, ҳиссаи дигарашон дар давраи исломӣ бо хусусиятҳои хоссашон дохил гардидаанд.

3.1. Муқоисаи вожаҳои иқтибосии забонҳои дигари эронӣ «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ

Маълум аст, ки забони тоҷикӣ ба шохаи забонҳои эронӣ оилаи калони забонҳои ҳиндуаврупоӣ дохил мешавад. Аз ин рӯ, дар ин забон бо калимаҳои зиёде дучор омадан мумкин аст, ки онҳо дар шаклҳои дигар дар забонҳои дигари ба он хеш низ истифода мегарданд. Дар баъзеи чунин забонҳо ин гуна фарқҳо ночиз ҳастанд, байни гурӯҳи дигарашон тафовут бештар ба назар мерасад. Аз ин нуқтаи назар қисме аз онҳо бо якдигар аз баъзе ҷиҳати овозӣ хусусиятҳои умумӣ доранд, вале аз гурӯҳи дигар дорои тафовутҳои ҷиддӣ ҳастанд. Бинобар ин, ҳар кадоми чунин забонҳо боз ба гурӯҳу гурӯҳчаҳо мансуб мебошанд.

Аз таснифоте, ки эроншиносон онро кайҳо анҷом додаанд, маълум мешавад, ки ҳамаи забонҳои эронӣ ба гурӯҳҳои шарқӣ-эронӣ ва ғарбӣ-эронӣ ҷудо гардида, дар байни онҳо дар давраҳои мухталифи таърихӣ робитаҳои гоҳ қавӣ ва гоҳ суст мавҷуд буд [46, с. 253-255] ва ин гуна алоқа, бешубҳа, осори худро дар ин забонҳо гузоштааст. Чунин таъсир дар гузариши калимаҳои алоҳида аз як забони эронӣ ба дигар бо хусусиятҳои муайяни овозӣ дида мешавад [97, с. 234].

Агарчи чунин унсурҳои луғавӣ аз ҷиҳати баромад ягонаанд, фарқи онҳо дар хусусиятҳои овозӣ дида мешавад [46, с. 253-255].

Агар аз ин нуқтаи назар таркиби овозии як қатор калимаҳои дар забони тоҷикӣ истифодашаванда таҳлил карда шавад, маълум мегардад, ки баъзеи онҳо унсурҳои луғавии шаклан ба яке аз забонҳои қадими шимолӣ-ғарбии эронӣ-модӣ [8, с. 58, 69, 72; 20, с. 234], қисми дигарашон ба яке аз забонҳои миёнаи шимолӣ-ғарбии эронӣ-портӣ мутобиқгардида ҳисоб меёбанд [97, с. 40, 43, 35, 29, 45].

Торафт зиёд гардидани миқдори калимаҳо аз забонҳои шимолӣ-ғарбии эронӣ ва шарқиэронӣ боиси тафовут кардани забони тоҷикӣ дар минтақаҳои гуногуни Эронзамини таърихӣ шуда, сабаби бартарият пайдо кардани шакли ба ин забонҳо хоси воҳидҳои луғавӣ ва танг карда бароварда шудани гунаи хоси унсурҳои луғавӣ ба забонҳои ҷанубӣ-ғарбии эронӣ гардид [85, с. 79].

Бо ҳамин сабабҳо минбаъд дар забони тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он унсурҳои луғавие боқӣ монданд, ки дар онҳо нишонаҳои овозии ба забонҳои дигари эронӣ хос ба назар мерасанд. Баъзе муҳаққиқон ба ҳамин ҷиҳати иқтибоси воҳидҳои луғавӣ ишора намуда навиштаанд, ки «ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ теъдоди зиёди калимаҳои роҳ ёфтаанд, ки гурӯҳе аз онҳо аз забони арабӣ, силсилаи дувум аз забонҳои дигари эронӣ, амсоли портиву суғдӣ ё лаҳҷаҳои Хуросону Мовароуннаҳр ё мавзеҳои дигар ворид гардиданд» [64, с. 49].

Аксари муҳаққиқон дар бораи истифодаи калимаҳои портиву суғдӣ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ, маълум будани сарчашмаи иддае аз онҳо, номаълум мондани маншаи бақияи чунин калимаҳо, дар давраҳои сосониву исломӣ ба забони ниёгонамон роҳ ёфтани онҳо, танҳо дар осори давраи аввали инкишофи забони ниёгонамон истифода шуданашон, мақоми чунин воҳидҳои луғавӣ дар бойшавии таркиби луғавии забони порсии дарӣ, дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ кам набудани унсурҳои луғавии аз забонҳои шарқиэронӣ дохилгардида, торафт маҳдуд шудани истифодаи баъзеи ин гуна калимаҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ андешаронӣ намудаанд.

Зикр гардидани чунин унсурҳои луғавии забонҳои дигари эрониро дар фарҳангномаҳои тоинқилобӣ баъзе муҳаққиқон ишора намудаанд. Масалан, профессор А. Насриддин дар бораи истифодаи баъзеи чунин калимаҳо дар «Шамс-ул-луғот» чунин навиштааст: «Ҳарчанд дар муқаддимаи «Шамс-ул-луғот» чамъоварӣ шудан ва шарҳ ёфтани калимаҳои паҳлавӣ низ қайд шудааст, бо роҳи бевосита ҳамчун моддаи луғавӣ (бо аломати п) ва ҳамчун муродифи паҳлавии моддаи шарҳёбанда ҳамагӣ якчанд калима муаррифӣ

шудаанд, ки инҳоянд: арожанд, арванд, барин, арғада, офранд ва хир» [42, с. 465-466].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» якчанд воҳиди луғавие шарҳу эзоҳ ёфтаанд, ки шакли зоҳирии онҳо ба забони портӣ, ё ба суғдӣ, ё ки ба забонҳои дигари ғарбӣ / шарқиэронӣ мансуб ҳастанд ва яке аз онҳо *захра* аст. Чунончи, Ромпурӣ *захраро* ба тариқи зайл эзоҳ додааст: «... дар форсӣ ба маънии пўсте бошад монанди киса, ки дар он оби зарду талх пур бошад ва он ба чигари ҳар ҳайвон часпида мебошад; ва ба маънии далерӣ ва шуҷоат ва қуввату қудрат» [ҷ. 1, с. 401].

Ин маъноҳои вожаи *захра* аз ҷониби муаллифони фарҳангномаҳои дигар низ такрор шудааст [130, ҷ.1, с. 659; 143, ҷ. 8, с. 11484-11486].

Соҳиби «Фарҳанги Низом» ба мансубияти забонии ин калима дахл намуда, форсӣ будани *захраро* ишора кардааст [142, ҷ. 2, с. 267].

Забоншинос А. Ҳасанов ба шакли зоҳирии ин калима тавачҷух намуда, бо таъя ба гуфтаи муҳаққиқони дигар навиштааст, ки «*захра* вожаи сохта буда, аз ҷузъҳои *захр* ва пасванди – *a* иборат аст. Ҷузъи аввал калимаест, ки дар он нишонаҳои забонҳои ҷанубӣ-ғарбӣ ва шимолӣ-ғарбии эронӣ омехта гардидааст. Калимаи *jadra*-и умумиэронӣ тибқи қонуни инкишофи забонҳои ҷанубӣ-ғарбӣ минбаъд ба *z* бадал гардида, гурӯҳи овозҳои *dra* алайҳи қонуни инкишофи ин гурӯҳи забонҳо таҳти таъсири забонҳои шимолӣ – ғарбии эронӣ, ба хусус портӣ ба *hr* табдил ёфтааст» [64, с. 25].

Аз таҳлилу баррасиҳои матнҳои манзуму мансури асримиёнагии тоҷику форс маълум мешавад, ки калимаи *захра* ба маънои «чуръат» дар давраи аввали инкишофи забони адабии тоҷикӣ яке аз унсурҳои фаъоли луғавӣ ба шумор рафтааст.

Аз байни намояндагони лаҳҷаҳои шимолӣ имрӯз ин калимаро мардуми Исфара дар шакли *зарра* ба қор мебаранд: Ин қор ҳазил қор не, одам – ба *зарри* қалон будан-аш дарқор.

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ин калима агарчи алоҳида истифода намешавад, вале дар таркиби унсури луғавии мураккаби *зарадор* дар ифодаи маънои «часур, нотарс, бебок, далер, диловар» ба кор меравад [124, с. 271].

Дар лаҳҷаи Бухоро низ агарчи ин унсури луғавӣ ба таври алоҳида мавриди истифода қарор надорад, вале дар таркиби калимаи мураккаби *за(ҳ)радон* дар ифодаи маънои «халтачаи зарда (талха), ки дар паҳлуи чигар меистад» ба назар мерасад: *За(ҳ)радон* шамол кашидаги-да [122, с. 102].

Баъзе калимаҳои шарҳбандаро соҳиби луғатномаи мазкур дар ду вариант зикр намуда, ҳар кадоми онҳоро алоҳида-алоҳида эзоҳ додааст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар як маврид унсури луғавии *тосоро* оварда, онро «андуҳ ва малол ва изтироб ва беқарорӣ» маънидод мекунад [ҷ.1, с. 175]. Дар мавриди дигар низ *ӯ* ин унсури луғавиро «ба маънии андуҳ ва малол; ва ба маънии изтироб ва беқарорӣ» шарҳ додааст [ҷ. 1, с. 177].

Аз чунин тарзи зикри вожаи номбурда маълум мешавад, ки дар гузашта дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ду шакли он маъмул буда, *тоса* ё *тосо* яке аз калимаҳои сермаъноии забони тоҷикӣ ба ҳисоб мерафтааст.

Аз таҳлилу муқоиса маълум мегардад, ки гузаштагон хеле барвақт аз замони Ромпурӣ шаклҳои *тоса* ва *тосоро*, ки аз асоси замони ҳозираи феъли *тосидан* бо илова карда шудани пасвандҳои *-о* ва *-а* сохта шудааст, мавриди истифода қарор додаанд. Ин шакли ба кор рафтани калимаи мазкурро мо ханӯз дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ дучор меоем:

Агар *тоса* ҳаст мар туро 3-ин сахун,

На сар ҳаст пайдо турову на бун. [143, ҷ. 4, с. 5482].

Муқоисаи дараҷаи истифодаи чунин шаклҳо нишон медиҳад, ки дар гузашта варианти *тоса* серистеъмол буда, баръакс гунаи *тосо* кам ба кор рафтааст. Ин аст, ки дар фарҳангномаҳо мисолҳо бо шакли *тоса* бештар, аммо бо гунаи *тосо* камтар зикр гардидаанд. Масалан, дар «Луғатнома»-и Деҳхудо оид ба шакли *тосо* фақат аз Пури Баҳои Ҷомӣ мисол оварда шудааст:

Хоҷа Қомӣ, ки аз раҳи ёсо,

Хӯрад чӯб, андар омадаш *тосо* [143, ҷ. 4, с. 5482].

Вале доир ба гунаи *тоса* соҳиби фарҳангномаи мазкур мисолҳоро аз Бобо Тоҳир, Анварӣ, Саной, Сӯзанӣ, «Захираи Хоразмшоҳӣ»-и Исмоили Қузҷонӣ зикр намудааст [143, ҷ. 4, с. 5483]: Аломати вай он аст, ки *тосаву* ғамӣ андар он кас падида ояд (Қузҷонӣ).

Вита талвоса дирам, бира бубин,

Ҳазорон *тоса* дирам, бира бубин. (Бобо Тоҳир)

Ту бо ман насозӣ, ки аз суҳбати ман,

Малолат физояд шуморову *тоса*. (Анварӣ)

Дар ин ҷаҳон, ки сарои ғам асту *тосаву* тоб,

Чу коса бар сари обему тира аз сари об. (Сӯзанӣ)

Саноиҳои Ғазнавӣ дар натиҷаи ба калимаи *тоса* ҳамроҳ намудани пешванди исмсози *ҳам-* унсури луғавии *ҳамтоса* сохтааст:

Ёри ҳамкоса ҳаст бисёре,

Лек *ҳамтоса* кам бувад ёре. [143, ҷ. 4, с. 5483]

Сарчашмаи ҳар ду шакли зикргардида: *тосо* ва *тоса*, чунон ки ишора шуд, феъли *тосидан* буда, дар гузашта он маъноҳои зерин дошт: 1) ғамнок шудан, дилгир шудан, андуҳнок гаштан; 2) изтироб ёфтан; 3) эҳсоси иштиёқ ба шахру кишвар ё шахсе ба ҳангоми мусофират кардан; 4) майл ёфтан ба хӯрданӣ ва хоҳиши чизе (бештар дар замони обистан); 5) нафас задани паёпаи инсонро ҳайвон аз касрати гармо [143, ҷ. 4, с. 5483].

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар як маврид шакли тасрифии феъли *битосонидро* қайд намуда, онро «битарсонид» маънидод кардааст [ҷ.1, с. 117].

Бархе муҳаққиқон асли унсури луғавии мазкурро дарӣ ҳисоб намудаанд [113, с. 196], баъзеи дигар бо назардошти мавҷуд будани ҳамсадои *с* дар байни ду садонок, ки ҳосил забонҳои шимолӣ-ғарбии эронӣ (портӣ) аст, онро мансуб ба забони портӣ донистаанд [85, с. 135].

Дар осори манзуму мансури асримиёнагӣ феъли *тосидан* дар ифодаи маъноҳои зикршуда дар чанд маврид ба кор рафта, гоҳ-гоҳ истифодаи шакли каузативи он низ ба назар мерасад [143, ҷ. 13, с. 207; 5, с. 319].

Калимаи номбурда дар забони форсии муосир истифода намешавад. Ҳанӯз хеле барвақт муҳаққиқи эронӣ П. Н. Хонларӣ унсури луғавии мазкурро дар қатори чанд калимаи ғайримаъмул зикр намуда навишта буд, ки «... бисёре аз феълҳои соддаи дигар ... матрук шуда ва ҷои онҳоро феъли мураккаб ё иборати феълӣ гирифтааст, монанди туфидан... *тосидан*...» [111, с. 96].

Муқоисаи гузаштаву ҳозираи ин феъл нишон дод, ки он тадриҷан аз сермаъноӣ ба маҳдудмаъноӣ майл кардааст. Ин аст, ки имрӯз дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ феъли номбурдаро барои ифодаи маънои «пӯсидани даруни мева, пӯла ва мулоим гаштани мағзи он» ба кор мебаранд. Ҳанӯз эроншиноси машҳур В. С. Расторгуева дар «Очерк...»-ҳояш маводи фактологiero аз лаҳҷаи Конибодом зикр намуда буд, ки дар онҳо ин феъл дучор меояд: Ангур мӯл андохту сонӣ борон борит, сали *тосит* [Хучанд-93, в. 4, с. 190; в. 5, с. 195]. Харбузаҳо истода-истода ҳамма-ш *тостас*.

Баъзе олимони дигар низ дар лаҳҷаи мазкур истифода гардидани ин калимаро ба маънои маҷозии «андухгин будан» низ кайд кардаанд: Чува экада *тоссоди*? [64, с. 124]

Дар бархе лаҳҷаҳои шимолӣ калимаи мазкур на фақат ҳамчун феъли мустақил ба кор меравад, балки он ба сифати яке аз ҷузъҳои таркибии воҳидҳои фразеологӣ низ истифода мешавад [34, с. 130; 77, қ. 2, с. 47]. Масалан, дар лаҳҷаи Истаравшан мо истифодаи ин феълро барои ифодаи маънои «бадгап ва бадхӯй будан», «ҳамеша ғамгин будан» дар таркиби ибораи фразеологӣ *каси ад-дарун тосидагӣ* мушоҳида менамоем: Эв вай-а исту бист-аш ҳамин -хел, бутун *ад-дарун-аш тосидагӣ*и беандеша [118, с. 59].

Доираи гардиши ин феъл фақат дар лаҳҷаҳои шимолӣ маҳдуд намонда, балки он дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва ҷанубӣ-шарқӣ низ дар шаклҳои *тосидан*,

тосийан дар ифодаи маъноҳои зерин мушоҳида карда мешавад: 1) саҳт ташна шудан; 2) мондани нафас дар гулӯ; 3) фасух додан [117, с. 68].

Ғайр аз ин, дар лаҳҷаҳои номбурда калимаҳои *тоса* [28, с. 125, 126] ва *тосак-1* (ба маънои «гулӯзиндонак, хуннок»), *тосак-2* (ба маънои «як навъи зуруфот») дар истифода аст [124, с. 695].

Аз ишораҳои алоҳидаи баъзе олимон маълум мешавад, ки каламрави истифодаи ин калима аз ҳудуди Ҷумҳурии Тоҷикистон берун баромада, дар гуфтугӯи ҳамзабонони бурунмарзӣ, мисли шимоли Афғонистон низ вучуд доштааст [113, с. 196].

3.2. Муқоисаи вожаҳои иқтибосии ҳиндӣ «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ

Дар таърихи забонҳои ҳиндуэронӣ ё ориёӣ ду гурӯҳи онҳо: ҳиндуориёӣ ва эронӣ нисбат ба дигар шохаҳои он алоқаи мустақкам дошта, баробари он ки дар онҳо ҳамвожаҳои (изоглосс) зиёде мавҷуд мебошанд, боз дар тамоми давраҳои вучудашон аз ҳамдигар калимаву ибораҳои заруриро иқтибос кардаанд. Муҳаққиқи таърихи забонҳои эронӣ И. М. Оранский чараёни ворид шудани унсурҳои иқтибосиро байни ин ду гурӯҳи забонҳо таҳлил намуда таъкид кардааст, ки «агар иқтибоси вомвожаҳои забонҳои эронӣ ба ҳиндуориёӣ марбут ба густаришу тарвиҷи забони нав дар Ҳиндустон бошад, пас иқтибоси унсурҳои ҳиндуориёӣ ба забонҳои эронӣ, ба хусус тоҷикӣ аз роҳи муҳовара сурат гирифта, баробари он ба паҳнгардии дини буддӣ дар ин сарзамин вобаста аст. Чунин таъсир ба гурӯҳе аз забонҳои эронӣ, амсоли тоҷикӣ камтар буда, ба забон ё гӯишҳое, ки дар мучовирати каламрави густариши забонҳои ҳиндуориёӣ қарор доштанд, ба маротиб зиёд аст» [92, с. 70-71].

Муҳаққиқи таърихи фарҳангшиносии тоҷику форс В. А. Капранов дар натиҷаи таҳлили давраҳои иқтибосшавии калимаҳои ҳиндӣ ба забони тоҷикӣ муайян кардааст, ки он фарогири се давра буда, зинаи аввал аз оғози ташаккули забони тоҷикӣ сар шуда, то асри XI-ро дар бар гирифтааст.

Давраи дуоми роҳёбии чунин калимаҳо аз қарни XI ибтидо ёфта, то садаи XVI- замони истило шудани кишвари Ҳиндустонро аз ҷониби Бобур дар бар мегирад.

Давраи сеюми дохилгардии калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ фарогири қарнҳои XVI-XIX буда, ба замони тасарруфоти муғулҳои бузург (великих моголов) мувофиқ меояд [88, с. 95-96].

Таҳлили қиёсии калимаҳои таркиби луғавии забони адабии тоҷикӣ ва лаҳҷаҳои он нишон медиҳад, ки гурӯҳе аз унсурҳои луғавии ҳиндӣ агарчи бо мурури замон аз доираи шакли меъёрии забон берун шудаанд, аммо дар лафзи тоҷикзабонони минтақаҳои мухталиф ба гунаҳои ба худ хос боқӣ мондаанд [92, 59, с. 71].

Ҳанӯз солҳои 70-80-уми асри гузашта аз тарафи баъзе лаҳҷашиносон дар шеваҳои алоҳидаи тоҷикӣ, мисли гуфтори мардуми Кӯлоб, водии Зарафшон боқимонии иддае аз калимаҳои ҳиндиасл қайд гардида буд.

Дар фарҳангномаҳои тоинқилобии тоҷику форс калимаҳои ҳиндӣ ҳангоми маънидодӣ унсурҳои луғавии муҳтоҷи шарҳ биёр оварда шудаанд. Дар ин хусус профессор А. Насриддин, ки лексикаи «Шамсул-луғот»-ро таҳқиқ кардааст, овардааст, ки дар луғатномаи мазкур ҳамагӣ ду калимаи ҳиндӣ: ланд ва лак эзоҳ дода шудаанд, «...лекин ҳамчун муродифи калимаҳои тоҷикию арабии шарҳёбанда хеле бисёр зикр ёфтаанд...» [42, с. 466].

Ромпурӣ низ ҳангоми эзоҳи калимаи *кача* қавли муаллифони баъзе фарҳангҳои пешинро асос карда, ҳиндӣ будани унсури луғавии *чҳала*-ро таъкид карда навиштааст, ки «кача-ангуштарии бенигин, ки хонаи нигин ҳам надошта бошад; ба ҳиндӣ онро *чҳалла* гӯянд» [ҷ. 2, с. 163].

Бояд гуфт, ки шарҳи унсури луғавии *чҳаларо* мо ҳатто аз муътабартарин фарҳангномаҳои бароямон дастраси давраи асримиёнагӣ пайдо карда натавонистем. Ин ҳолат касро ба чунин андеша водор мекунад, ки калимаи мазкур танҳо хоси «Ғиёс-ул-луғот» будааст.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ имрӯз панҷ калимаи ҳамгуни *чала* истифода мегардад, ки сарчашмаи онҳо, ба гумони мо, ҳамон *ҷҳаллаи* ҳиндӣ мебошад: 1) нотаом, нимкора; 2) ангуштарин; 3) ҳалқай тасмаи лаҷом; 4) хонаҷаи махсус дар дохили хонаи истиқоматӣ барои дар фасли зимистон нигоҳ доштани барраву бузғола ва гӯсола; 5) чарха [124, с. 817].

Мувофиқи қайди А. З. Розенфелд, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ калимаи номбурда дар ифодаи маънои «мавзеъ барои нигоҳдории ҳайвони хурд» истифода шудааст. Ӯ барои исботи фикраш ибораҳоеро, мисли *чала-йи бича*, *чала-йи гусола*, *чала-йи мурғро* зикр менамояд [135, с. 45].

Чӣ хеле ки дида мешавад, дар байни ин гуна унсурҳои луғавии ҳамшакл боқимондаи ҳамон «чала»-е ба назар мерасад, ки Ромпурӣ асли баромади онро ҳиндӣ донистааст: Йаке дъхта йа *чала*-ву ҳалқай хъдш-а дид. Да ҳамай чълико-ш *чала* бастас. Дъ *чала* харидак-ъм [124, с. 817].

Бояд гуфт, ки дар лаҳҷаҳои дигари тоҷикӣ низ калимаи ба ин монанди *чала* мушоҳида мешавад, вале решаи он, ба назари мо, бо *ҷҳалаи* ҳиндӣ набояд ягона бошад. Масалан, дар лаҳҷаи Бухоро ва чанд мавзеи дигар калимаи *чала* барои ифодаи маъноҳои: 1) нимсӯхта (*чалаҳо*-ш-а а таги пой гиретон (хезуми нимсӯхтаро); 2) яҳудии мусулмоншуда (да Бухоро ҳастанд *чалаҳо*) ба кор меравад [122, с. 235].

Калимаи *ҷҳанпарро* муаллифи “Ғиёс-ул-луғот” ҳангоми маънидоди калимаи *нашин* зикр намуда навиштааст, ки «... хонаи найинро ба ҳиндӣ *ҷҳанпар* гӯянд, ки дар Ҳиндустон ривоч дорад» [ҷ. 2, с. 363].

Ромпурӣ унсури луғавии мазкурро ҳангоми эзоҳи калимаи *вардук* низ қайд карда менависад, ки «бар вазни мардуд; лафзи форсист; он чӣ аз коҳ ва най рост кунанд; ба ҳиндӣ *ҷҳанпар* гӯянд» [ҷ. 2, с. 371].

Аз ҷустуҷӯҳо маълум мегардад, ки ин калима дар таърихи забони тоҷикӣ дар шакли *чанар* чанд муддат пеш аз замони Ромпурӣ барои ифодаи маънои «ҳоите аз хор ё сари шоҳаҳо, шоҳаҳои дарҳам» ба кор мерафтааст. Дар ин маъно Пури Баҳои Қомӣ овардааст:

Об чун мардони чангӣ дар зирех,

Боғ чун девори шаҳр андар *чапар*. [143, ҷ. 5, с. 7070].

Дар гузашта ин унсури луғавӣ боз ба як маънои дигар, яъне «ҳалқа» низ истифода шудааст. Масалан, Ҷомӣ дар байти зер ин калимаро ба ҳамин маъно ба кор бурдааст:

Чапар зада медидам гирди ту рақибонро,

Оҳе задаму гуфтам: «Тухми чапарӣ сӯзад». [143, ҷ. 5, с. 7070].

Имрӯз калимаи мазкур дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли *чапарӣ* [56, с. 70], дар лаҳҷаи ҳардурӣ ба гунаи *чабара* дар баёни маънои «садд ё девори аз хезуму алаф ё гиёҳҳои дигар бунёдгардида, ғов, ихота» истифода мегардад: Гирди томарқа-йа барои на-даромадани гов-у гӯспанд *чапарӣ* – карим [88, с. 87]. *Чабари* бараҳо-йа тит накун [76, с. 212].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ барои ифодаи хелҳои дари хона ё ягон ҷои дигар калимаҳои *чапарча* (даричаи аз химчаву навдаҳо сохташуда), *чапардар* / *чапардарӣ*, *чапарешик*, *чапаракак* (дари аз шоху навдаҳои дарахт сохташуда) [28, с. 91; 61, с. 61], инчунин: 1) дом барои доштани кабк; 2) орошоти занона, ки аз муҳраҳои реза тайёр мекунанд, гарданбанд [30, с. 37] ва м. инҳо истифода мегардад.

Дар «Фарҳанги лаҳҷаҳои чанубии забони тоҷикӣ» низ чор калимаи ҳамшакли *чапарак* зикр гардидааст. Дар байни ин гуна унсурҳои луғавӣ яке аз онҳо сермаъно буда, дар ифодаи маъноҳои зерин омадааст: 1) тавора, чиғ, девори бофта аз химчаву навдаҳо ё қамиш (най): Деволи *чапарак* кардас; 2) даричаи даромадгоҳи боғ, ки аз шоху навдаҳо сохта мешавад: *Чапараки* ҳел-а бьпуш, ай қутан бьз-у гуспандо набъройан. 3) дари аз шоху навда сохташуда [124, с. 824-825].

Тутларо муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳи вожаи *тамтом* оварда чунин навиштааст: «Касе, ки дар калом тои фавқонӣ бисёр талаффуз кунад; ба хиндӣ *тутла* гӯянд» [ҷ.1, с. 209].

Дар баъзе фарҳангномаҳои муосир агарчи маънои ин калима эзоҳ дода шудааст [«он ки вақти гап задан забонаш гирифта, ҳарфҳоро дуруст талаффуз карда наметавонад; он ки забонаш лакнат дорад; алкан, кундзабон, сақав»- 130, қ. 2, с. 358], аммо мансубияти забонии он ишора нашудааст. Мо азбаски доир ба асли баромади ин калима аз луғатномаҳои этимологӣ низ ахбори дақиқеро пайдо накардем, бо пайравӣ аз гуфтаи Ромпурӣ ҳиндӣ будани онро тасдиқ мекунем.

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаҳои шимоливу ҷанубӣ дар шаклҳои *тутила*, *тутъла*, *тътала* дар ифодаи маънои «калилзабон, сақав, кундзабон» дар истифода аст: *Тътала* бъдай-ку [124, с. 702]. Гапзани-ш назар-ам-ба кин намуд, наводо вай одам *тутила* не-мӣ?

Тансуқро муаллифи луғатномаи мазкур ба қавли фарҳангшинони дигар така карда, ҳар хел шарҳ додааст. Ӯ шакли ҷамъи ин вожаро *тансуқот* зикр намуда навиштааст, ки «аҷоибот ва ашъи камёб; ва дар луғоти туркӣ ба маънии нодирот ва навишта, ки ин ҷамъи *тансуқ* аст, ки лафзи туркист, ба маънии кофир; ва соҳиби «Рашидӣ» навишта, ки *тансуқ* муарраби *тансуҷ* аст ва он навъе аз ҷомаи нафис, ки онро *танзеб* гӯянд; ва маҷозан ба маънии тухфа ва чизи нафис ва аҷиб; ва дар «Сироч» навишта, ки *тансуқот* ҷамъи *тансуқ* аст ва *тансуқ* муарраби *тансух* аст, муфарраси *тансуқ*, ки лафзи ҳиндист ва он қисме аз ҷомаи нафис аз мулки Бангола оваранд. Чун ҷомаи мазкур аз тухфаҳои нафиси Ҳиндустон аст, ба маҷоз ҳар тухфаи нафисро гуфтаанд» [қ.1, с. 210].

Профессор Р. Ҳодизода дар лаҳҷаи Самарқанд боқимонии ин калимаро дар шакли *тансуқ* қайд намуда навиштааст, ки дар гузашта Насируддини Тӯсӣ бо номи «Тансуқнома» дар бораи хосияти сангҳои нодир, мисли ёқут, лаъл, фирӯза рисолае доштааст [146, с. 104].

Ҳоло дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ номи занонаи *Тансуқ* мавҷуд аст, ки шояд бо *тансуқ* ҳиндӣ алоқаманд бошад.

Ромпурӣ калимаи *бичаро* «ба маънии маъшуқа» маънидод карда, онро шакли «мусағғар ва мухаффафи *бибӣ*» ҳисоб кардааст [қ.1, с. 156].

Баъзе муҳаққиқон тахмин кардаанд, ки *бича* бо *бибӣ* ё *бибича* сарчашмаи ягонаи пайдоиш дорад [64, с. 39]. Алоқамандона ба масъалаи мазкур ҳаминро бояд илова намуд, ки дар Хучанд калимаи *буча* хеле зиёд ба кор меравад. Бояд гуфт, ки дар «Ғиёс-ул-луғот» шакли *бибии* ин калимаро дучор наомадем. Дар фарҳангномаҳои дигари асримиёнагӣ шакли *бибӣ* ба назар мерасад ва онро «зани неку» [133, с. 33], «зани неку ва муътабар, хотун, хонум, соҳиби хона» маънидод кардаанд [129, қ.1, с. 182]. Бино ба таъкиди Муҳаммад Доиюлисом, калимаи *бибӣ* муаннаси *бобо* буда, дар бисёре аз минтақаҳои Эронзамин кӯдакон падарашонро *бобо* ва модаронашонро *нана* ё *бибӣ* мегуфтаанд [142, қ.1, с. 787].

Оид ба мансубияти забонии калимаи *бибӣ* дар байни муаллифони осори таҳқиқӣ ва луғатнигорон ақидаи ягона вуҷуд надорад: баъзеҳо онро унсури луғавии форсиасл ҳисобиданд [142, қ. 1, с. 787], қисми дигар ҳиндӣ шуморидаанд [88, с. 88, 93; 138, с. 25; 129, қ.1, с. 182].

Азбаски аксари муҳаққиқон унсури луғавии мазкурро мансуб ба забони ҳиндӣ доништаанд, мо низ чунин андешаро пайравӣ менамоем.

Ин калима ба осори аҳли адаби тоҷику форс ҳанӯз хеле барвақт дохил шудааст. Аз рӯи маводи бароямон дастрас хулоса кардан мумкин аст, ки онро аз аввалинҳо шуда Анварӣ, Саной, Ҳотифӣ ба кор бурдаанд:

Шеваи аҳли замона пеша кун, бигзин ғулом,

Дар ҳузур хотуну *бибӣ*, дар сафар Исфандиёр. [Анварӣ-143, қ. 3, 4466]

Бо занаш гуфт хоҷа, ки: «*Бибӣ*»,

Дил бар ин неҳ, ки дар ҷаҳон кебӣ». [Ҳотифӣ-143, қ. 3, 4466]

Ин унсури луғавӣ имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба кор меравад: *бибӣ* ё *бивӣ* [Исфара-93, в. 3, с. 173], *бува* [Хучанд-93, в. 3, с. 115, 129-130], *бибӣ* (Ашт), *бивӣ*, *бува*, *биве* [Конибодом-93, в. 4, с. 80], *бивӣ* [Истаравшан-118, с. 168].

Муҳаққиқ А. Ҳасанов тахмин кардааст, ки «вожаи *бува*, ки дар лаҳҷаи шимолӣ ривочи комил дорад, сарчашмаи худро аз калимаи *бибӣ* гирифтааст» [64, с. 39].

Дар лаҳҷаи Исфара нисбат ба хоҳари калонӣ унсури луғавии *бибича* истифода карда мешавад.

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ин калима дар шаклҳои *бибӣ*, *бъбӣ* / *бъвӣ*, *авӣ* / *вӣ* / *бӣ* ба кор рафта, ғайр аз маънои «модаркалон» [107, с. 22] боз ҳамчун мухотаб нисбат ба зани солхӯрда, пиразан мавриди истифода қарор доштааст: *Бъвӣ*, хуна бераҳа бъша [124, с. 106].

Дар ифодаи маънои «бону, хотун» калимаи *бибиро* сокинони минтақаҳои алоҳидаи Эрон низ ба кор мебаранд [114, с. 134].

Ромпурӣ оид ба унсури луғавии *мандал* чунин навиштааст: «Доирае, ки афсунгарон ва азоимхонон гирд бар гирди худ бар замин кашанд; ва ба забони ҳиндӣ навъе аз духул, ки онро пакҳоваҷ низ гӯянд» [ҷ. 2, с. 309].

Дурустии чунин шарҳи решашиносии калимаи *мандал* дар луғатҳои ба асли пайдоиши вожаҳо бахшидашуда қайд шуда таъкид гардидааст, ки он дар забони санскрит дар шакли *māṇḍala*, дар палӣ- *māṇḍala*, дар пракрит- *māṇḍala* дучор гардида, бо унсури луғавии суғдии *mnr* ба маънои «доира» ҳамтақдир аст [140, ҷ. 4, с. 2645-2646].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ се унсури луғавии ба ҳамдигар монанди *мънда* ба назар мерасад, ки яке маънои «каллак, дарахти шохҳояш буридашуда», дуюмӣ маънои «қадпаст, пакана, одамча» ва сеюмӣ маънои «гирда, лӯнда»-ро дорад. Дар фарҳанги мазкур онҳо бо *мънда*-1, *мънда*-2 ва *мънда*-3 ишора шудаанд. Ҳадафи мо ин ҷо *мънда*-3 аст: У дъхтар-а ру-ш *мънда*лай хъшру-ай [124, с. 465].

*Дакка*ро Ромпурӣ ҳангоми эзоҳи калимаи *дукка* оварда, чунин менависад: «Муҳаффафи *дуккон*...; ва ба фатҳ ва ташдид (яъне *дакка*) муфарраси *дҳакка*, ки лафзи ҳиндист» [ҷ. 1, с. 339-340].

Муҳаққиқ Р. Ҳодизода истифодаи ин калимаро ба маъноҳои

«шикастан, афтодан, хурд кардан» дар лаҳҷаи мардуми Самарқанд ишора намуда таъкид кардааст, ки дар ҳамаи чунин маврид «зарба задан, зарба хӯрдан» манзур аст ва ҳамин маъниро самарқандиён кор фармудаанд» [146, с. 130].

Дар баъзе лаҳҷаҳои дигари шимолӣ низ ин калима ба гунаи *даккӣ* (*хӯрдан*) дар ифодаи маънои «пешпо хӯрдан ба санг ё чизи дигар» истифода мешавад: Иқа даводавӣ нақун, бо(з) *даккӣ хӯрда* замин-ба нағалтӣ.

Ин вожа дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ низ бо феълҳои *додан*, *хӯрдан* якҷоя ба кор рафта, маъноҳои «таккондан, чунбондан, ларзондан» ва «дахолат кардан»-ро ифода менамояд: Чормағо-ра дака тийен, ҳама-ш мереза. Шъмо соф *дакка нахъре* и коро-да, мо хъд-му ҳал мекънем.

Унсурӣ луғавии *ҳичкӣ*-ро Ромпурӣ хангоми эзоҳи вожаи *фувоқ* зикр намуда, бо тафсилоти бештар чунин навиштааст: «Боде, ки аз сина барояд, зеро ки аз қаъри меъда суъуд мекунад ба тарафи фавқ, ба форсӣ онро *ҳиқҳиқ* мегӯянд..., *ҳичкӣ* ба ҳиндӣ номанд...» [ҷ. 2, с. 120].

Соҳибони фарҳангномаҳои дигар низ калимаи мазкурро *ҳукуча*, *ҳукак* [141, ҷ. 2, с. 1553], *ҳукча*, *ҳукак* қайд карда, шакли ҳиндияшро *ҳичкӣ* ҳисоб намудаанд.

Бинобар он ки ин калимаро шоироне, мисли Юсуфи Табиб, Хусрави Деҳлавӣ ба кор бурдаанд, метавон хулоса кард, ки он ба таркиби луғавии забони ниёгонамон барвақт дохил гардидааст.

Муҳаққиқ А. Ҳасанов оид ба истифодаи ин калима дар лаҳҷаҳои шимолӣ андеша ронда тахмин кардааст, ки имрӯз дар иддае аз чунин лаҳҷаҳо *ҳичкӣ* ба гунаи таҳаввулӯфта ва зоҳиран туркишуда, яъне *ҳиқичиқ* ё *ҳиқичоқ* маъмул аст: Расо *ҳиқичоқ* додид-де, шумо-йа а имрӯз сар када «ҷаноби *ҳиқичоқ*» гӯйим моним-мӣ ? Намедонам ат-тизе бошад, ним соат боз вай-а *ҳиқичиқ* гифтагӣ» [64, с. 87].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар шаклҳои *ҳъкак* / *һъкак*, *ҳукак* истифода шуда, онеро, ки доимо *ҳиқичоқ* мезанад, *ҳъкакӣ* мегӯянд: Иқа *ҳъкак*

задӣ, хънък хърди-чӣ? Чи иқа *ҳъкак мезанӣ*? Баса-т *ҳъкак кардестай*. Ёа муйсафеди *ҳъкакӣ* умадай, бънависен [43, с. 809].

Чувориро низ Ромпурӣ калимаи ҳиндӣ эзоҳ дода, ҳангоми шарҳи унсури луғавии *зурт / зуррат* навиштааст, ки «ғаллаи маъруф, ки ба ҳиндӣ *чувар* гӯянд ва хӯшаи он бар сари дарахташ бошад» [ҷ.1, с. 391].

Дар фарҳангномаҳои муосири тафсири доир ба мансубияти забони ин калима хомӯшӣ ихтиёр шудааст [129, ҷ.2, с. 792; 130, ҷ. 2, с. 605], дар луғатномаҳои ба мо дастрас низ роҷеъ ба асли баромади *чуворӣ* ишорае дучор намешавад. Аз ин рӯ, мо пайрави қайди Ромпурӣ мебошем.

Ин калима ҳоло дар иддае аз лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *чӯварӣ*, дар лаҳҷаи ҳардурӣ дар намуди *чугорӣ* [69, с. 217], дар лаҳҷаҳои чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ ба гунаҳои *чугорӣ*, *ҷигорӣ*, *ҷъгорӣ* ба кор меравад: Сари *чугорӣ* рафта бӯдм, ки малим умед. Қодири амғли ма *ҷъгорӣ* ов мета, ма бошум, къланд мезанъм [28, с. 86; 124, с. 890-891].

Р. Л. Неменова ва Ғ. Чӯраев дар бораи вариантҳои лаҳҷавии калимаи адабии *чуворимакка*, яъне *чугори*, *чаҳвари* ва *ҷъгори* мулоҳиза ронда навиштаанд, ки «номҳои алоҳидае ҳастанд, ки аз рӯи ифодаи маъно аз забони адабӣ ва шеваҳои дигар тафовут доранд. Масалан, *чугори* (лаҳҷаи кӯхистонии Ҳисор, Анатурушаки тоҷик), *чаҳвари* (ваҳиёии қаротегинӣ, Ҳичборак), *ҷъгори* (шимолии Кӯлоб, чугорӣ) навъи дигари зироатро ифода менамояд» [43, с. 186; 82, с. 327].

Ромпурӣ вақти шарҳи калимаи *шор* овардааст, ки он «номи тоири маъруф, ки ба ҳиндӣ онро *майна* гӯянд» [ҷ.1, с. 451].

Дар ҷои дигар Ромпурӣ ин калимаро дар шакли *майно* оварда қайд намудааст, ки «тоири маъруф, ки сиёхранг бошад; ба ин маънӣ лафзи ҳиндист» [ҷ. 2, с. 318].

Дар фарҳангҳои муосири тафсири дар хусуси мансубияти забони *майна* ишорае вучуд надорад [130, ҷ. 1, с. 746]. Аз ахбори бархе луғатномаҳои этимологӣ бармеояд, ки майна асли худро аз *mainā*-и ҳиндӣ

гирифта, дар забони пракрит дар шакли *tauṇā* ва санскрит ба гунаи *mādana* мавчуд аст [140, ҷ. 4, с. 2490].

Ин унсури луғавӣ низ имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ мисли забони адабии тоҷикӣ серистеъмол аст [124, с. 434].

Бармаро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳи вожаи *мисқаб* зикр намуда навиштааст, ки «он чӣ бад-он чизеро сӯрох кунанд; ба ҳиндӣ онро *барма* гӯянд» [ҷ. 2, с. 230].

Дар фарҳангномаҳои муосири тафсири агарчи дар осори ниёгон ба кор рафтани *барма* \ *парма* ишора гардида, аз шоироне мисли Хусрави Дехлавӣ ва Шохин байтҳо зикр шудаанд, мурағибон доир ба решаи он хомӯш мондаанд [129, ҷ. 2, с. 38; 130, ҷ. 2, с. 76], дар дигар луғатномаҳои бароямон дастрас нуктае дар бораи сарчашмаи он зикр нашудааст.

Воҳиди луғавии мазкур имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли *парма* дар истифода аст.

Ҳаччарро Ромпурӣ ҳангоми эзоҳи калимаи *қотир* зикр намуда чунин менависад: «Дар туркӣ астарро гӯянд, ки ба арабӣ онро бағл номанд ва ба ҳиндӣ *ҳаччар* гӯянд...» [ҷ. 2, с. 123].

Дар фарҳангномаҳои тафсирии ҳозира оид ба решаи аслии *ҳачир* ишорае вучуд надорад [130, ҷ. 2, с. 431], соҳибони бархе луғатномаҳои решашиносӣ низ дар ин хусус хомӯш мондаанд.

Ин калима имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шакли *ҳачир* ба кор меравад.

Аз қайдҳои Ромпурӣ чунин андеша ба сар мезанад, ки муаллифони маъхазҳои адабӣ, таърихӣ ва осори илмӣ асримиёнагӣ вожаҳоро ба ҷуз гунаи маъмулӣ боз ба шакли ихтисоргардида низ бисёр истифода намудаанд. Воқеан, дар қисме аз сарчашмаҳои то замони муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» таълифгардида истифодаи калимаҳои муҳаффаф зиёд мушоҳида мешавад. Яке аз ин гуна калимаҳо *васнӣ* ба ҳисоб меравад, ки таърихи хеле қадим

дошта, решааш ба унсури луғавии *патснии* забони санскрит мерасад [142, ҷ. 5, с. 453].

Ромпурӣ аз хусуси ин воҳиди луғавӣ мулоҳизаронӣ карда чунин навиштааст: «Ду зан, ки як шавҳар дошта бошанд; ҳар яке мар дигареро *васнӣ* бошад» [ҷ. 2, с. 372].

Муаллифони луғатномаҳои дигар низ ҳангоми эзоҳи калимаи номбурда ба маънои “анбоғ”, “ду зани як шавҳар нисбат ба якдигар; палонҷ, кундош, бохчун” ба кор рафтани вожаи мазкурро ишора кардаанд [129, ҷ. 1, с. 227].

Ба назари мо, дар давраи имрӯза ҳам дар шакл, ҳам маънои ин унсури луғавӣ таҳаввулот рӯй додааст, яъне ҳоло калимаи номбурда дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *авсун / авусун*, дар лаҳҷаи ҳардурӣ ба гунаи *абусун* на ба маънои «палонҷ, кундош, бохчун», балки дар ифодаи завҷаҳои ду бародар истифода мегардад [76, с. 196].

Шаклҳои *авусун* ё *абусун* лаҳҷаҳои шимолӣ дар натиҷаи инкишофи ғайриқонунии забон аз инварианти *васнӣ* пайдо гардидааст: Марзияхола Шарофат-а амма-шон-ба *авусун* мешанд.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ танҳо шакли *авсун* ба назар мерасад [124, с. 44].

Дар лаҳҷаи мардуми Дарғи ноҳияи Айнӣ барои ифодаи мафҳуми мазкур калимаи *марозин* истифода мешавад [39, с. 28].

3.3. Муқоисаи вожаҳои иқтибосии арабии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ

Маълум аст, ки як қисми калимаҳои таркиби луғавии забони тоҷикиро арабизмҳо ташкил медиҳанд. Замони иқтибосшавии ин гуна унсурҳои луғавӣ ба давраҳои хеле қадим рафта расида, онҳо пас аз ҳуҷуми араб ба таркиби луғавии забони ниёгонамон фаровон роҳ ёфтаанд. Чунин калимаву ибораҳо дар забонамон дар давоми зиёда аз ҳазор сол истифода гардида, як гурӯҳи калонашон имрӯз низ дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳамчун калимаҳои зарурии он ба кор мераванд, аммо баробари ин ҳиссаи зиёдашон аз доираи

забони адабии тоҷикӣ хориҷ шудаанд. Як қисми муайяни воҳидҳои луғавии арабиасл ҳоло дар лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ маҳфуз мондаанд.

Таҳлили калимаҳои иқтибосии арабии дар «Ғиёс-ул-луғот» истифодагардида ва муқоиса кардани онҳо бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии тоҷикӣ нишон медиҳад, ки як ҳиссаи онҳо имрӯз дар байни соҳибони чунин лаҳҷаҳо бе тағйири шаклу маъно боқӣ мондаанд. Чунин унсурҳои луғавӣ аз ҷиҳати мансубияташон ба ҳиссаҳои нутқ ягона нестанд.

Мо дар боби аввал андешаи муаллифи «Ғиёс-ул-луғот»-ро дар хусуси ҳамчун калимаи форсиасл истифода гардидани воҳиди луғавии *он* зикр карда будем. Аз эзоҳи дигари Ромпурӣ маълум мегардад, ки дар таркиби луғавии забони тоҷикӣ боз як вожаи ба *он* ҳамшакли дигар мавҷуд будааст, ки асли арабӣ доштааст. Дар ин хусус Ромпурӣ навиштааст, ки «дар арабӣ ба маънии вақт ва ҳангом ва ба маънии андак вақт...мебошад» [ҷ.1, с. 28].

Аз маводи бархе луғатномаҳо маълум мешавад, ки калимаи мазкур ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ҳанӯз панҷсад сол пеш дохил гардидааст. Далели мо дар ин хусус ҳамин аст, ки соҳибони ин гуна фарҳангномаҳо барои исботи фикрашон байтҳоро аз Абдурахмони Ҷомӣ ва Мирзо Бедил овардаанд [129, ҷ. 1, с. 919]. Масалан, дар ин байти Бедил омадааст:

Шеърма, ки ба сад забон фуруд омадааст,

Дар чандин вақту *он* фуруд омадааст.

Доир ба истифодаи унсури луғавии мазкур дар лаҳҷаҳои шимолӣ муҳаққиқ А. Ҳасанов навиштааст, ки «дар лаҳҷаи шимолӣ, ба хусус Хучанд, Конибодом ва монанди инҳо калимаи *онинда* истифода мегардад, ки, ба гумони ғолиб, аз ҷузъҳои *он* ва *-андар* > *-анда* > *-инда* иборат аст: Аҳмад-ба ҳамту тифлон кадаму *онинда* расида омад. (Хучанд). Вай ин кор-а *онинда* муқунат [Конибодом-64, с. 54].

Дар лаҳҷаи Бухоро калимаи *онтуон* дар ифодаи маънои «баъзан, гоҳо» истифода мегардад, ки, ба назари мо, дар таркиби ин вожа низ ҳамон вожаи

он боқӣ мондааст: *Онтуон* да мактаб авқот метийан, либос метийан, кино мемонан [122, с. 175].

Шаталро Ромпурӣ шакли муарраб доништа овардааст, ки «чун ҷамоате кимор бозанд ва касе, ки дар миёни эшон холи нишаста бошад, пас киморбозоне, ки аз ҳарифи худ нақд ситонанд, чизе ба он мард, ки холи нишастааст, медиҳанд» [ҷ. 1, с. 463].

Дар баъзе фарҳангномаҳои дигар калимаи мазкур дар асл арабӣ [129, ҷ. 2, с. 572; 130, ҷ. 2, с. 629], дар дигаре туркӣ ҳисобида шудааст [143, ҷ. 9, с. 12488]. Ба назари мо низ воҳиди луғавии номбурда дар асл арабӣ буда, бо гузашти вақт имрӯз гунаи *ҷӯталро* гирифтааст.

Дар гузашта унсури луғавии номбурдаро шоироне, мисли Соиби Табрзӣ, Салим ба кор бурдаанд:

Ман он муқассири беҳосилам дар ин олам,

Ки моя бохтаву чашм дар *шатал* дорад. [Соиб-129, ҷ. 2, с. 572]

Талоши ком надорам барои хеш, Салим,

Ки муддаои ман аз нақш додан *шатал* аст. [129, ҷ. 2, с. 572]

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *ҷӯтал* ба ҳамон маънои пешинааш дар истифода аст: Мана, гӯспанд-а фурӯхтид, акун *ҷӯтал*-аш-ам митид-мӣ? Бад буридагӣ *ҷӯтал* метийад.

Дар лаҳҷаи Бухоро ин калима дар таркиби унсури луғавии *ҷӯталхӯр* ба маънои «касе, ки аз шахси дар қиморбозӣ бурида *ҷӯтал* мегирад», низ боқӣ мондааст: Моҳо *ҷӯталхӯр* будем.

Ромпурӣ ҳангоми шарҳи таркиби «феълу инфиол» дар хусуси унсури луғавии *феъл* қайд намудааст, ки «*феъл* кору кирдор, чунончи, ҳаракати начқор дар буридани *ҷӯб*; ва инфиол асар пазируфтани, чунончи, бурида шудани *ҷӯб* аз буридани начқор» [ҷ. 2, с. 115].

Дар «Фарҳанги забони тоҷикӣ» низ маъноҳои зерини воҳиди луғавии номбурда: 1) кор, амал; амал ва таъсиррасонӣ; 2) кирдор, хулқу атвор, одат; 3) грам. яке аз ҳиссаҳои нутқ [129, ҷ. 2, с. 430] ишора шудааст.

Ҳадафи мо аз зикри калимаи *феъл* истифодои он ба маънои дувум аст. Чустучӯҳо нишон медиҳанд, ки калимаи мазкур зиёда аз ҳазор сол пеш ба маънои зикргардида ба кор рафтааст:

Сифла *феъли* мор дорад беҳилоф,

Чаҳд кун, то рӯи сифла нангарӣ. [Абушакур-129, ҷ. 2, с. 430]

Ба чунин маъно ба кор рафтани калимаи *феъл* дар осори манзуму мансури давраҳои минбаъдаи инкишофи забони тоҷикӣ низ ба назар мерасад. Масалан, дар ин маъно истифода гардидани онро дар «Таърихи Байҳақӣ», «Гулистон»-и Саъдӣ, ашъори Носири Хусрав, Масъуди Саъд, Низомии Ганҷавӣ, Мавлавӣ, Авҳадӣ, Мактабии Нишопурӣ ва дигарон мушоҳида намудан мумкин аст: Ҳар чӣ аз *феъли* эшон дар назарам нописанд омад, аз он парҳез кардам [«Гулистон»-143, ҷ. 10, 15155].

Ҳаргиз набошадат ба бади дигарон назар,

Дар *феъли* хештан ту агар нек бингарӣ. [Авҳадӣ-143, ҷ. 10, 15155]

Носири Хусрав аз ба ҳам овардани калимаҳои *нек* ва *феъл* унсури луғавии *некфеълро* сохтааст:

Марди доно *некфеъл*у чархи нодон бадкуниш,

Назди якдигар ҳагарз ин ҳар дуру бозор нест. [143, ҷ. 10, 15155]

Имрӯз ба маънои ишорашуда истифодаёбии унсури луғавии мазкурро дар лаҳҷаҳои шимолӣ метавон дучор омад: Ап-пушти ҳамин *фели* бат-ку ах- хонумони нағз-аш чудо шуд-а, ҳоли-йам ҳамум *фели* бад-аш-а напартофта будас-мӣ? [Истаравшан-118, с. 170] Фел-аш-а агар биёрит, ҳич-чо-йа намедонад (Хучанд). Миййа-ш нағз, *фел*-аш нағз, мӯҳо-ш нағз, чашм-аш нағз, чиддо духтараки нағз вай [Конибодом-93, в. 3, с. 153].

Аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар ифодаи маъноҳои: 1. касб, пеша, ҳунар (*феъли* ҳамровийо кузагари-йай); 2. овон (и нависандагӣ да *феъли* йошӣ хув-ай) [124, с. 731].

Дар лаҳҷаи Бухоро ин калима ба ҷуз он ки маънои «хӯй, одати табиӣ касеро дар муомила бо мардум» дорад, боз якҷоя бо *феъли* ёридихандаи

кардан омада, мафҳуми «ба ғазаб омадан»-ро мефаҳмонад: Бад йағбора *фел* кара рафт [122, с. 222].

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» калимаи *мартабаро* якчанд дафъа дар таркиби ибораҳои «мартабаи аввали ҳисоб» (киноя аз оҳод аст; ва он киноя аз як то даҳ бошад), «мартабаи дувуми ҳисоб» (киноя аз ашарот; ва он аз даҳ то сад бошад) ва «мартабаи чамбулчамъ» (мақоми ваҳдат ва зуҳури аввал) мавриди истифода қарор додааст [ҷ. 2, с. 247, 251].

Мураттибони «Фарҳанги забони тоҷикӣ» чанд маънои ин воҳиди луғавиро мисли: 1) дараҷа, поя, рутба, манзалат; мақом, мансаб; 2) маҷ. марҳила зикр намудаанд [129, ҷ. 1, с. 645].

Мақсад аз ишора кардани маъноҳои ин унсури луғавӣ ба маънои дуюм ба кор рафтани он аст. Ба чунин маъно мустаъмал гардидани калимаи мазкур имрӯз дар лаҳҷаи Хучанд мушоҳида карда мешавад: Шумо беҳавар-мӣ, вайо-йа дирӯз бо *мартаба*-шон баланд шуд.

Тоқиро Ромпурӣ «кулоҳ» шарҳ дода, аз луғоти туркӣ гирифтанаширо кайд кардааст [ҷ. 1, с. 178].

Дар баъзе фарҳангномаҳо воҳиди луғавии номбурда дар асл арабӣ ҳисобида шуда, дар шакли *тоқия* ба кор рафтаниш низ ишора гардидааст [129, ҷ. 2, с. 375; 130, ҷ. 2, с. 349]. Агар ҳамин тавр бошад, чунин тахмин кардан мумкин аст, ки калимаи мазкур дар асл арабӣ буда, чанд муддат дар забонҳои туркӣ гардиш кардааст ва ба воситаи он ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ ворид шудааст.

Таҳлили замони иқтибоси *тоқӣ* нишон медиҳад, ки онро дар гузашта баъзе шоиру нависандагон ба кор бурдаанд: Он ҷаноб *тоқияи* дигар талабид ва бар сар ниҳод [«Равзат-ус-сафо»-129, ҷ. 2, с. 375].

Бинем ҳама куббаҳои гардун,

Чун *тоқияи* хубоб бе ту. [Ҳочӣ-129, ҷ. 2, с. 375].

Ин унсури луғавӣ имрӯз дар лаҳҷаҳои чанубӣ дар шаклҳои *тоқӣ*, *тоқин* ба ҳамон маънои зикргашта ба кор меравад: *Тоқи-ш-а монд-у ба тоқи-ш салом кард. Тоқин да беҳи сътъм-ай* [124, с. 690-691].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ калимаи мазкур ба гунаи *тоққӣ* истифода мегардад [76, с. 211].

Ғалбоъ. Муаллифи фарҳангномаи мавриди баҳс унсури луғавии *ғалбоъ*ро эзоҳ дода навиштааст, ки «ба маънии мавзее, ки дарахтонаш ба якдигар пайваста ва дарҳам ва ё анбуҳ бошанд; ва *ғулба* чамъи он; ва *ғулбоъ*ро ба замми аввал хондан маҳзи ғалат, чаро ки сиғаи муаннас аст аз афъоли фаълоъ» [ҷ. 2, с. 89].

Мардуми шимоли Тоҷикистон имрӯз барои ифодаи маънои «анбуҳӣ, зичӣ» унсури луғавии *ғулро* ба кор мебаранд, ки, он мувофиқи ишораи баъзе олимон, шакли дигаргуншудаи ҳамон калимаи *ғалбоъ* аст: Ин-а бенид, тухм-а ҳама чо-ва йак хел коштим-у йаг чо-ва *ғуллӣ*, чойи дига-ва тунук буромадас (Хучанд). Агар дона-йа *ғуллӣ* чошид, ҳосил-аш-ам *ғуллӣ* мешат [Конибодом-64, с. 72].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ин вожа дар шаклҳои *ғулу*, *ғълъи* якҷоя бо феъли ёридихандаи *шудан* омада, маънои «дар як чо чамъ шудан, дар чое ғун шудан, муттаҳид шудан»-ро ифода менамояд [124, с. 191].

Калимаи мазкур имрӯз ғайр аз лаҳҷаҳои тоҷикӣ инчунин дар баъзе забонҳои шарқиёронӣ, мисли яғнобӣ дар шакли *ғулу* «бисёр, зиёд» истифода мегардад [125, с. 65].

Калимаи *уруқро* гоҳо туркиасл ҳисоб мекунанд. Дар таърихи забони тоҷикӣ ду вожаи ҳамшакли *уруқ* ба кор рафтааст, ки аз забонҳои гуногун ба таркиби луғавии он ворид гардидааст: 1) *уруқ* / *уруғ*, ки дар асл туркӣ буда, маънои қавм, қабиларо дошт; 2) *уруқ*, ки дар асл арабӣ ҳисоб ёфта, чамъи *ирқ* аст [129, ҷ. 2, с. 393].

Ромпурӣ унсури луғавии дуҷумро дар назар дошта, онро «рағҳои бадан ва беҳҳои дарахт» маънидод кардааст [ҷ. 2, с. 63].

Уруқ ҳамчун калимаи арабӣ дар осори гузаштагон ба ду маъно ба кор рафтааст: 1) чамъи ирк: Ҳарорати май дар *уруқу* аъсоб асар кард (Авфӣ); 2) қабат, мағз: Аз ин суҳан *уруқи* асабияти эшон дар ҳаракат омада, бозгаштанд (Мирхонд).

Барои ифодаи маънои «авлод, гузаштагон» ин калима дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба кор меравад: Замон-о-йи пеш авал одам-а *уруқ*-аш-а сурмиш мекаран.

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ унсури луғавии мазкур дар ифодаи маъноҳои: 1) қабила; 2) авлод истифода мегардад [76, с. 211].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» маънои воҳиди луғавии *сундус* «қисме аз дебои беш қимат, бағоят рақику борик ва латифу нозук; ва бештар либоси биҳиштиён аз он бошад» шарҳ дода шудааст [ҷ.1, с. 438]. Доир ба мансубияти забони ин калима иддае аз луғатнигорон мулоҳиза ронда, аз забони юнонӣ сарчашма гирифтанаширо таъкид намудаанд [143, ҷ. 8, с. 12157-12158].

Чустуҷӯҳо нишон медиҳанд, ки воҳиди луғавии номбурда ханӯз ҳазор сол пеш ба таркиби луғавии забонамон дохил гардидааст: Ва аз вай (Рум-Р. А.) чомаи дебо ва *сундус*, майсонӣ ва тунфуса ва чураб ва шалворбандҳои боқимат хезад [8, с. 73].

Аз таҳлили чараёни истифодаи унсури луғавии мазкур маълум мегардад, ки онро шоиру нависандагони давраҳои минбаъдаи инкишофи забони тоҷикӣ зиёд ба кор бурдаанд, ки байтҳои Носири Хусрав (бо маркабу бо зайъату бо *сундусу* қолӣ...), Фаррухӣ (ҳама боғ *пурсундусу* пурсаноат...), Масъуди Саъд (фалак дар *сундуси* нилӣ, ҳаво дар чодари кӯхлӣ...), Ҳоконӣ (чун маро *сундус* асту истабрақ...), Манучехрӣ (*сундуси* румӣ дар норванон пӯшонанд...), Низоми Қорӣ (Қорӣ, сифати ҳуллаву истабраку *сундус*...) ва дигарон [143, ҷ. 8, с. 12157] исботи он шуда метавонанд.

Унсури луғавии мазкур дар шакли *сандуф* имрӯз дар лаҳҷаи Хучанд дар ифодаи маънои «матои нақшдор ё сиёҳ, ки барои абраву астари кӯрпа ва бистар истифода мешавад», ба кор меравад.

Дар лаҳчаҳои ҷанубӣ дар ифодаи як навъи матои ҳарир калимаи *съндъл* истифода мегардад, ки шояд бо *сундус* робита дошта бошад: Ай *съндъл* ба арус-а ҳаш кърта кардан [124, с. 637].

Агарчи баъзе унсурҳои луғавии иқтибосии сермаъноии арабӣ дар сарчашмаҳои асрҳои миёна вучуд доштанд, баъди муддате дар гардиш қарор доштанишон барои забони адабӣ бегона ҳисобида шуданд, аммо чунин вожаҳо дар лаҳчаҳои тоҷикӣ боқӣ монда, то имрӯз ба қор мераванд. Яке аз ин гуна воҳидҳои луғавӣ *карат*, *каррот* аст, ки Ромпурӣ онро «маротиба, дафъа» шарҳ додааст [ҷ. 2, с. 164].

Ин калима ҳоло дар лаҳчаҳои тоҷикӣ дар шаклҳои *карат*, *кара* ба ҳамон вазифаи нумеративияш, яъне «дафъа, маротиба» дар истифода аст [123, с. 200]: Мана и *карат* чой мъһтадил овардаъм-ту. Бачо-ш и *кара* шътър къшта бъдийан [124, с. 318].

Муқоисаи шаклҳои пештара ва ҳозираи истифодаи воҳидҳои луғавии иқтибосӣ қасро ба чунин андеша водор менамояд, ки тағйирёбии шакли чунин калимаҳо дар натиҷаи иловагардии ин ё он овози алоҳида ё гурӯҳи овозҳо ба амал омадааст. Муҳаққиқон ба забонҳои гуногуни ҷаҳон хос будани ин гуна таҳаввулотро ишора намудаанд. Чунин калимаҳо одатан дар забони асл як шакл, аммо дар забони иқтибосгиранда гунаеро қабул мекунанд, ки онҳоро наметавон дар забони асл пайдо кард. Инро дар мисоли воҳиди луғавии *шаллоқ* мушоҳида кардан мумкин аст. Ромпурӣ дорои панҷ маъно будани ин калимаро таъкид намуда чунин навиштааст: «Лафзи туркист; ба зӯри даст задан бар сари касе...; ва дар луғоти туркӣ касеро ба чӯб задан аст; ва дар «Сироч-ул-луғот» ба маънии зарби даст; ва маҷозан ба маънии кӯфт низ мустаъмал аст; ва дар «Мусталаҳот» ба маънии шӯҳ ва фитнаангез низ омада» [ҷ.1, с. 470].

Муаллифони баъзе луғатномаҳои дигар бо вучуди сермаъноии ин калимаро ишора намуданишон дар хусуси мансубияти забонии он ба ихтилофи назар роҳ дода, онро гоҳ арабӣ, гоҳ туркӣ ҳисоб кардаанд. Масалан, дар «Луғатнома»-и Деҳхудо гуфта мешавад, ки *шаллоқ* дорои

маъноҳои зерин будааст: 1) тозиёнае, ки аз чарм созанд...Аз моддаи *шалқи* арабӣ ба маънои занбили гадоён аст, аз ин рӯ гумон мекунам, ба маънои тозиёна ё маснуи форсизабонон бошад ва ё аз луғатномаҳои арабӣ фавт шуда ва дар тадовули Эрон мондааст; 2) задан бо тозиёна; зарби даст ва монанди он муродифи сарчанг ва бад-ин маънӣ бо лафзи *задан* ва *хӯрдан* мустаъмал.. Лафзи туркӣ аст ба зери даст задан бар сари касе ё касеро ба чӯб задан [143, ҷ. 9, с. 12729].

Муҳаққиқ А. Ҳасанов доир ба мансубияти забонии ин воҳиди луғавӣ изҳори назар карда навиштааст, ки «ба гумони қавӣ, ин вожа ба маънои «бо зӯри даст задан» ё «касеро бо чӯб задан» низ арабист, зеро, агар, аз як тараф, иртиботаш бо мафҳуми бо чизе, тавассути чизе задан, амсоли тозиёна побарҷо бошад, пас, аз ҷониби дигар, метавонад, ки ин вожа баробари ба забони тоҷикӣ иқтибос гардиданаш боз ба забонҳои туркӣ дохил шуда, ба воситаи онҳо ба забони ниёгонамон дохил шуда бошад [64, с. 87].

Ба чунин гуфтаҳо мо ҳамин нуктаро илова кардан мехоҳем, ки дар забонҳои олам ҳодисаҳои забоние низ маълум ҳастанд, ки айни як калима метавонад аз як забон ба забони дигар бо ду тарз: ҳам бевосита, ҳам бавосита ворид шавад. Чунин тарзи роҳёбии унсурҳои луғавиро аз як забон ба забони дигар баъзе муҳаққиқон «иқтибосҳои бисёрсамта» номидаанд [79, с. 35-55].

Намунаи ин гуна иқтибосҳо дар таърихи забони тоҷикӣ бисёр аст. Чунончи, истифодашавии калимаи юнонии *huākantos*-ро дар осори хаттии ниёгонамон дар ду шакл: *ёканд* ва *ёқут* дучор мешавем, ки шакли аввал бевосита ва гунаи дувум ба воситаи забони арабӣ ба забони тоҷикӣ иқтибос гардидааст.

Дар «Ғиёс-ул-луғот» шакли *шаплақи* ин вожа низ дучор меояд, ки онро Ромпурӣ ба маънии «тапонча» эзоҳ дода, аз луғоти туркӣ гирифтанаширо таъкид кардааст [ҷ. 1, с. 457].

Дар баъзе луғатномаҳо шаклҳои *шопалоқ*, *шаплақ*, *шопалоқи* ин калима ишора шудааст [143, ҷ. 9, с. 12729].

Бинобар он ки дар луғатномаҳо барои исботи фикр муаллифони он

танҳо аз баъзе шоирони гузашта, мисли Мулло Фавқии Яздӣ ва Мулло Туғро байти шоҳид овардаанд, чунин хулоса кардан мумкин аст, ки дар давраи пешазинқилобӣ низ ин калима маҳдудистеъмол будааст.

Имрӯз воҳиди луғавии мазкур агар дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ фақат дар шакли *шапалоқ* ба кор равад, пас дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гунаҳои *шапалоқ*, *шъпалоқ*, *чапалоқ* дар истеъмол аст: Латифако-йа *шапалоқ*-ашон чудо-йам калон, ҳамун-ба вайо-йа «Латиф лапа» мугӯн. Ҷа шапалоқ, ки зад, саръш вағаст у бара рафт. Ҷа дъ *шапалоқ*-ъш гърифтай, ҳолӣ қаҳрӣ-йай. Се *чапалоқ*-ъм зад, гушо-м кар шид [124, с. 905].

Дар лаҳҷаи ҳардурӣ калимаи мазкур ба гунаи *шапилог* дучор меояд [76, с. 213].

Аз таҳлили ин гурӯҳи унсурҳои луғавӣ ба чунин хулоса метавон омад, ки калимаҳои арабиасл низ монанди вожаҳои эрониясл дар муддати тӯлонии истифодашон бештар ба дигаргунии шаклӣ дучор шуда, дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба як гунаи мушаххас, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар якҷанд шакл ба кор рафтаанд.

Дар қатори иқтибосҳое, ки аз арабӣ ба тоҷикӣ бевосита тахвил ёфтаанд, боз онҳое низ мушоҳида мешаванд, ки ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дар як вақт ҳам бевосита, ҳам бавосита ворид шудаанд.

3.3.1. Таҳаввулоти маъноии вожаҳои иқтибосии арабии «Ҷиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ муосири тоҷикӣ

Аз қайдҳои алоҳидаи муаллифи «Ҷиёс-ул-луғот» чунин андеша ба сар мезанад, ки калимаҳои забонҳои бегона баъди ба забони дигар дохил шуданашон чанд муддат ба ҳамон маъноӣ дар забони асл дошташон ба кор рафта, бо мурури замон маънояшон дигар шудааст, яъне дар забони иқтибосгиранда ба маъное истифода гардидаанд, ки чунин маъно дар забони асл мавҷуд набуд. Ин гуна дигаргунӣ маъноиро аз сар гузаронидани воҳидҳои луғавии иқтибосӣ, аз ҷумла арабӣ аз назари луғатнигорони мо пинҳон намондааст.

Вобаста ба масъалаи мазкур бояд гуфт, ки дар забони тоҷикӣ теъдоди калимаҳои иқтибосии ба таҳаввулоти маъноӣ дучоргардида кам нест. Ромпурӣ зери чунин ҳодиса қарор гирифтани унсурҳои иқтибосиро бо истилоҳи «муфаррас» (форсишуда) ном мебарад. Ин ҷо ба сифати намуна зикр кардани шарҳи чанд унсури луғавӣ бамаврид аст:

«Аттор-хушбӯфурӯш; ва дар муҳовараи мардум ба маънии давофурӯш; ва ин ҳолӣ аз кароҳат нест» [ҷ. 2, с. 69]; «қабул-пазируфтани ... Ва қабул дар истеъмоли форсӣ аксар ба маънии мақбул ояд» [ҷ. 2, с. 127]. Мустақил(л)-...ва дар “Мусталаҳот” навишта, ки дар истеъмоли форсиён ба маънии зани манкӯҳа; ва дукконҳои зери ҳона, ки молик аз кироияи он мунтафеъ шавад [ҷ.2, 264]. Қилён-ҳуққай танбокукашӣ; ва ин дар асл қалаён буд..., ки лафзи арабист, ба маънии чӯшидан; форсиёни туркидон тасарруф нумуда ба касри аввал ва гоҳе ба фатҳи аввал ва сукуни дувум (яъне қилён ва қалён) ба маънии ҳуққай танбокукашӣ оранд, ба муносибати он ки ба вақти дам кашидан об дар он мечӯшад, чунонки дар ҳуққай обгина дида мешавад [ҷ.2, 142]. Кироя-учрати бор кардани асп ва шутур; ва бихҳил ва учрати нишастани ҳона ва дуккон...; ва баъзе ба маънии баробарӣ ва сазоворӣ низ навишта; ва ин лафзи арабист, ки форсиён аз ҷинси каломӣ худ медонанд [ҷ.2, 167].

Таҳаввулоти маъноиро аз сар гузаронидани калимаҳои иқтибосии алоҳида ҳангоми муқоисаи маъноӣ онҳо дар луғатномаҳои пешина ва лаҳҷаҳои ҳозира боз ҳам равшантар мушоҳида мегардад. Инро дар мисоли унсури луғавии маърака дидан мумкин аст. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ин калимаро дар таркиби калимаи мураккаби маъракагир зикр намуда, онро ба таври зерин маънидод кардааст: «Маъракагир-куштигир ва дигар аҳли бозӣ, ки дар бозор мардуми тамошоиро чамъ кунанд» [ҷ. 2, с. 281]. Аз ишораҳои дар луғатномаҳои дигар зикршуда маълум мешавад, ки ин калима дорои панҷ маъност: 1) майдони чанг, размгоҳ; 2) ҷое, ки дар он гурӯҳе барои тамошои ҳуққабозии маймун, бозӣ ва тамошои мухталиф гирд оянд; 3) издиҳомӣ

мардум дар чойе; 4) кори пураҳамият, амали қобили таваҷҷуҳ; 5) касе, ки коре муҳим анҷом диҳад [145, ҷ. 3, с. 4229-4230].

Аз таҳлили раванди истифодаи ин воҳиди луғавӣ маълум мешавад, ки ҳамчун калимаи сермаъно ба кор рафтани он хеле барвақт оғоз гардидааст. Масалан, дар осори асрҳои миёна унсури луғавии мазкур ба маъноҳои: 1) майдони ҷанг; 2) ҷанг, муҳориба, ҳамла; 3) маҷ. майдон, соҳа бисёр мавриди истифода қарор гирифтааст: Санге бар пойи чапи ӯ омада буд, он шаҳомат бин, ки он дард бихӯрд ва дар *маърака* изҳор накард («Таърихи Байҳақӣ»).

Ҳарбгаҳ марди сухандон басте,

Саъбтар аз *маъракаи* ҳамлат аст. [Н. Хусрав -143, ҷ. 13, с. 18674]

Ба *маърака* андар бо душманон чу баҳр бичӯш,

Ба маҷлис андар бар дӯстон чу абр бибор. [М.Саъд-143, ҷ. 13, с. 18674]

Чу дар *маърака* баркашам теғи тез,

Ба кӯҳа кунам кӯҳро рез-рез. [Низомӣ-143, ҷ. 13, с. 18674]

Дар *маъракаи* ту шермардон,

Бар рег ҳамезананд дунбол. [Аттор-143, ҷ. 13, с. 18674]

Имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ, мисли ҳардурӣ ва монанди инҳо вожаи мазкурро дар баёни маъноии “ичтимоии мардум дар маросими тӯӣ, азо” ва монанди инҳо истифода менамоянд [76, с. 204], дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар ифодаи маъноҳои: 1) маърака, ҷамъомад; 2) базми хосса; 3) маросими дафн, азодорӣ истифода мегардад [124, с. 439]: Рӯйи хуш медод, ман-ам то охир-а *марака*-ш-ба меистодам [Истаравшан-118, 98]. Қойда *марака* ҳамтунгим бесар-у бар мешад-мӣ? (Истаравшан-118, 70). Сари одам-анда ҳар хел *маърака* ҳай, ҳамун-ба дойим тӯӣ-у сур-ба қатӣ шуда гаштан даркор [Конибодом-64, с. 126].

Дар ифодаи якҷанд маъно, мисли: 1) гирдиҳамоии пуршӯри мардум; 2) сахна, майдон; 3) ҷое, ки актёрони кӯчагӣ намоиш нишон медиҳанд, истифода шудани унсури луғавии номбурда имрӯз дар забони форсии муосир низ мавҷуд аст [98, с. 532].

Дар «Ғиёс-ул-луғот» қайд гардидааст, ки калимаи *қитрон* ба чуз номи шоир ва шаҳр буданаш боз «номи равғане бошад сиёҳу бадбӯ, ки аз дарахти аръар, ки сарви кӯҳӣ бошад, мегиранд ва онро бар шутурони хоришдор мемоланд...; ва дар «Баҳр-ул-ҷавоҳир» ба маънии равғани мазкур ба фатҳ (яъне *қатрон*) аст; ва дар «Мунтахаб» билфатҳ ва билкаср (яъне *қатрон* ва *қитрон*); муаллиф гӯяд зоҳиран он равғани чир аст» [ҷ. 2, с. 139].

Аҳли адаби гузашта воҳиди луғавии номбурдаро боз ба маъноҳои: 1) моддаи сиёҳи шабеҳи равған, ки хориши шутуронро бо он муолиҷа мекарданд; 2) киноя аз ранги сиёҳ, сиёҳӣ ба кор бурдаанд. Хонанда ба чунин маъно истифода гардидани онро метавонад дар қасидаи «Шикоят аз пирӣ»-и Рӯдакӣ, ашъори Хоқонӣ ва дигарон дучор ояд.

Муҳаққиқ Р. Ҳодизода дар хусуси асли решаи ин калима андеша ронда овардааст, ки «ин вожа аслан арабӣ буда, аз боби *қаттара*, ба маънии «обро тоза кардан» (тақтир) аст. Ба мисдоқи шакли форсӣ-тоҷикии *фурузон*, *тобон* вожаи *қатрон* сохтаанд, ки муҳаффафи он *қатрон* шудааст» [146, с. 159].

Имрӯз дар бархе лаҳҷаҳои тоҷикӣ калимаи *қатрон* ҳамчун чузӣ номии феъли таркибии номии *қатрон кардан* ба кор рафта, маънои “бодикқат шустани зарф тавассути истифодаи хоҷаҳои зарфшӯӣ”-ро дорад [64, с. 127].

Таҳлили чанд калимаи иқтибосии арабии дар «Ғиёс-ул-луғот» омада, истифодаи онҳо дар матнҳои қадим ва лаҳҷаҳои ҳозира нишон медиҳад, ки на танҳо воҳидҳои луғавии маҳдудмаъно дучори тағйироти маъноӣ мешаванд, балки чунин ҳодисаро метавонанд вожаҳои сермаъно низ паси сар кунанд.

Баъзеи чунин унсурҳои луғавӣ имрӯз ба ҳеч як маъноҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» зикргардида ба кор нарафта, аз нигоҳи маъно куллан дигар шудаанд.

3.3.2. Таҳаввули шаклу маънои вожаҳои иқтибосии арабии «Ғиёс-ул-луғот» дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолии муосири тоҷикӣ

Калимаҳои алоҳидаи иқтибосӣ дар муддати истифодашон дар забон метавонанд на фақат як зинаи дигаргунӣ, балки ду зинаи таҳаввулотро паси сар кунанд, яъне баробари тағйироти маъноиро аз сар гузарониданашон чунин калимаҳо боз аз ҷиҳати шакл низ дигар мешаванд. Мисоли равшани чунин воҳидҳои луғавӣ метавонад калимаи *ашиқ* бошад. Муаллифи «Ғиёсул-луғот» дар ҷараёни маънидоди унсури луғавии мазкур ишора намудааст, ки «...он (ашиқ- Р. А.) наботест онро лаблӯб гӯянд, чун бар дарахте бипечад, онро хушк кунанд» [ҷ. 2, с. 67]. Муҳаққиқ А. Ҳасанов тахмин кардааст, ки «ин вожа бо калимаи *ошиқ* ба маънои «дилбохта» бунёди ягона дорад» [64, с. 133].

Дар як байти «Маснавии маънавӣ»-и Мавлоно Румӣ калимаи *ашиқ* истифода шудааст [5, с. 503], ки онро баъзе муҳаққиқон шакли дигари вожаи *ошиқ* ҳисоб кардаанд [64, с. 133]. Он байт чунин аст:

Духтарони хусравонро з-он тариқ,
Хуш ҳаммолиду мешуст он *ашиқ*.

Чунин гуфтаи муҳаққиқи номбурдари бо як ишораи шорехи «Маснавии маънавӣ» Карими Замонӣ исбот намудан мумкин аст. Ӯ дар дафтари панҷуми шарҳи маснавӣ байти зикршударо оварда, дар поварақи он калимаи *ашиқ*ро шакли дигари *ошиқ* донистааст ва онро «ошиқ, маъшук» маънидод намуда илова кардааст, ки дар ин байт калимаи номбурда маънои «ҳаваскор, ҳаваспеша»-ро доштааст [144, с. 616].

Имрӯз агар калимаи мазкур дар баъзе лаҳҷаҳои ҷанубӣ барои ифодаи мафҳуми «лоғар, хароб» танҳо нисбат ба ҳайвон ва гӯшти он ба кор равад [122, с. 295], пас дар лаҳҷаҳои алоҳидаи шимолӣ ин мафҳум ҳам нисбат ба ҳайвон, ҳам инсон ба кор меравад.

Турқ / *туруқ*ро Ромпурӣ «роҳҳо» эзоҳ дода, онро шакли ҷамъи *тариқ* меҳисобад ва калимаи *тариқ*ро чунин шарҳ медиҳад: «Роҳ; ва ин маъхуз аз *тарқ* (ки билфатҳ) аст, ба маънии кӯфтан; чун пой равандагон роҳро мекубад, лиҳозо роҳро *тариқ* гуфтанд; ...ва ба маънии хачил низ омада; ва

тариқ ба истилоҳи рамл номи шаклест аз ашколи шонздаҳгонаи рамл» [ҷ. 2, с. 24].

Дар лаҳҷаҳои шимолӣ имрӯз вожаи мазкур ҳамчун муродифи калимаи *рӯ, намуд, шакл, афт* ба кор меравад [122, с. 217], вале он дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар ифодаи маънои «сарзаниш» истифода мегардад. Ҳатто вожаи мазкур ҳамчун як ҷузъи воҳиди фразеологии *търқи касеро кутох кардан* ба кор рафта, маънои «сарзаниш кардан, шарманда / шармсор кардан, изо додан, муттаҳам кардан»-ро ифода менамояд: У пирмумак-а *търқ-ш-а* кутох кардъм. Дига да маракоо хапи хапай [124, с. 709]. Ёак чети дастархон-ба *турқ-аш-а* хунук кара шиштас. Ёак *турқ-аш* да бибе-ш мемонад.

Дар натиҷаи таҳлилу қиёси чунин унсурҳои луғавии «Ғиёс-ул-луғот» фақат ҳамин ду калимаи ба тағйироти шаклу маъно дучоргашта пайдо карда шуд.

3.4. Муқоисаи вожаҳои туркии «Ғиёс-ул-луғот» бо маводи лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ муосири тоҷикӣ

Ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ дохил гардидани калимаҳои туркӣ низ таърихи хеле қадим дорад. Бояд гуфт, ки нисбат ба чунин воҳидҳои луғавии иқтибосӣ дар осори таҳқиқии муҳаққиқон истилоҳоти гуногун ба кор рафтааст, яъне чунин калимаҳоро олимони «калимаҳои ўзбекӣ, туркӣ, муғулӣ, туркиву ўзбекӣ, туркиву муғулӣ» ном бурдаанд. Профессор Ҳ. Маҷидов оид ба ин масъала андешаронӣ карда навиштааст, ки «ба назари мо, дар ифодаи ин гурӯҳи калимаҳо қабули танҳо истилоҳи *туркиву муғулӣ* ба мақсад мувофиқ аст, зеро ки он ба умумияти таърихӣ ин забонҳо далолат карда, маҷмуи калимаҳои аз он воридшударо ба пуррагӣ дар бар гирифта метавонад. Дар дохили чунин гурӯҳбандӣ онҳоро аз рӯи пайдоиш ба гурӯҳҳои нисбатан хурдтар ҳам тасниф кардан мумкин аст. Вале ин ҳадаф танҳо дар сурате амалӣ мегардад, ки ин паҳлуи калимаҳои мавриди назар аз бобати этимологӣ ба пуррагӣ омӯхта шавад» [35, с. 108-109].

Чараёни иқтибос шудани чунин унсурҳои луғавӣ ҳанӯз дар даврони пешазисломӣ оғоз шуда, минбаъд бо мурури замон миқдори онҳо афзоиш

ёфтан гирифтанд. Тадричан афзудани теъдоди ин гуна воҳидҳои луғавӣ ба забони ниёғони тоҷикон хеле баъд оғоз ёфтааст. Дар ин хусус профессор Ҳ. Мачидов ақида дорад, ки «воридшавии ғайри калимаҳои туркиву муғулӣ ба адабиёти бадеӣ аз забони зиндаи мардум фақат аз нимаҳои асри XIX шуруъ шудааст» [35, с. 110]. Сабаби рӯ ба афзоиш овардани чунин калимаҳоро муҳаққиқи номбурда ба матрук шудани аксари калимаҳои аслии тоҷикӣ ва ба ивази онҳо ба қор рафтани калимаҳои туркии муғулӣ, аз забони душвор даст кашидани маорифпарварони тоҷик бо мақсади ба омма ғайришудани асарҳои онҳо менамояд [35, с. 110].

Мо истифодаи чунин унсурҳои луғавиро агарчи қарор аст, ҳанӯз хеле барвақт дар «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Луғати фурс»-и Асадии Тӯсӣ, осори шоирон Низомии Ганҷавӣ (язак, ятоқ), «Ҷомеъ-ут-тавориҳ»-и Рашидаддини Фазлуллоҳ (оқо, яроқ, қадок, қудо, яроғу, қаровул...), Саъдии Шерозӣ (ҷолиш, яроғу, ҳоқон) дучор меоем [23, с. 34-35]. Хулоса, истифодаи калимаҳои туркии муғулиро дар давраҳои муҳталифи инкишофи забони тоҷикӣ ҳам дар забони осори хаттӣ, ҳам дар забони гуфтугӯӣ дучор омадан мумкин аст, ки ҳамаи онҳо мувофиқи қонуну қоидаҳои дохилии инкишофи забони тоҷикӣ мавриди истифода қарор гирифта, бо унсурҳои дигари луғавии он муносибатҳои гуногуни лексикиву грамматикӣ пайдо кардаанд.

Аз ҷониби баъзе муҳаққиқони луғатшинос ду усули роҳёбии калимаҳои туркӣ ба фарҳангҳои тоҷикӣ ишора шудааст: 1) ҳангоми ҳамаҷун унсурҳои луғавии алоҳида тафсири ёфтани онҳо (монанди ўроқ, оғроқ, икки, улоғ, бўрӣ, туғмоқ, сузма, қийма, чоқ, булоқ, ўрду...); 2) ҳангоми шарҳу эзоҳ додани воҳидҳои луғавӣ зикр намудани муродифҳои туркии онҳо (мисли «оташзана- он олати пӯлод, ки бар саргаш зананд, то оташ бадар ояд ва туркияш -чақмоқ») [42, с. 465].

Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» дар қатори дигар калимаву таркибу ибораҳо дахҳо унсурҳои луғавии туркии муғулиро шарҳ дода, сарчашмаи ахбори худро дар бораи туркӣ будани чунин воҳидҳои луғавӣ ишора намудааст. Вале баъзан бо вучуди маънидоди баъзеи ин гуна калимаву

ифодаҳо доир ба мансубияти забонии онҳо хомӯш буданро авло донистааст. Масалан, Ромпурӣ оид ба вожаи *солиғ* маълумот дода, онро «гову гӯспанди шашсола» шарҳ додааст, аммо аз хусуси мансубияти забонии ин унсури луғавӣ хомӯш мондааст [ҷ.1, с. 405]. Дар ҷои дигар низ муаллиф бо тафсили бештар овардааст, ки «гову гӯспанди шашсола; бидон, ки синни гову гӯспанд, ки аз шаш сол гузашт, ном надорад [ҷ. 2, с. 3].

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» истифодаи ин калимаро ба хамин маъно наёфтем. Мураттибони ин фарҳанг як калимаи ҳамшакли он, яъне *солиғро*, ки вожаи арабӣ асту маънояш «андози даромади ҳарбиёт» ҳисоб меёбад, ишора намудаанд [130, ҷ. 2, с. 259], вале дар бораи *солиғи* туркӣ ҳарфе нагуфтаанд.

Дар луғатномаи Деҳхудо унсури луғавии мазкур қайд гардидааст, аммо соҳиби он барои исботи фикраш мисолеро зикр накардааст [143, ҷ. 8, с. 11759].

Имрӯз дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ ин калима дар шакли *солуқ* ба кор меравад: Ҳафт (а) и гузаштагӣ аз бозори пойин якта гӯспанди *солуқ* хар (и)дагӣ будим, касал будас-ми, ҳич-чӣ на-му-хур-ад.

Куталро низ Ромпурӣ эзоҳ дода, дар хусуси аз кадом забон ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ роҳ ёфтаниш чизе нагуфтааст. Муаллиф онро «замини баланд дар саҳро» маънидод кардааст [ҷ. 2, с. 161]. Соҳибони баъзе фарҳангномаҳои дигар низ дар бораи мансубияти забонии он хомӯш мондаанд [132, ҷ. 1, с. 582; 105, ҷ. 1, с. 643]. М. Муин ин калимаро бе ҳарфи «вов», яъне *кутал* зикр кардааст, Деҳхудо бо «вов» қайд карда, туркии муғулӣ буданашро таъкид намудааст [143, ҷ. 11, с. 16467; 145, ҷ. 3, с. 2906].

Аз *kötäl*-и муғулӣ сарчашма гирифтани ин воҳиди луғавӣ дар бархе фарҳангномаҳои этимологӣ низ ишора гардидааст [140, ҷ. 4, с. 2127].

Ин калима дар лаҳҷаҳои муосири шимолӣ ба гунаи *кӯтал*, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шаклҳои *кутал*, *китал*, *кътал* ба маънои «кӯтал, баландӣ, фароз, теппа», «фарозии рост» истифода мегардад: Ағба ман-ам

хела тарс дод, ба (баъд) *кутал* омадан-да данг-ъш додъм. Ёа *кутали* тезе бѣдай, ки бѣройй, бефара мешй [124, с. 348].

Ромпурй маънии «майда» доштани унсури луғавии *пехта* ё *пихтаро* ишора намудааст [ч. 1, с. 173]. Мо ба чунин маъно истифода шудани вожаи мазкурро дар фарҳангномаҳо дучор наомадем. Ба тахмини мо, калимаи мазкур шояд иқтибос аз туркии муғулй бошад.

Ин унсури луғавй ҳоло агар дар лаҳҷаҳои шимолий дар шаклҳои *пих* ва *пихта* ба назар расад, пас дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ фақат ба гунаи *пех* ба кор рафта, ду маъно дорад: 1) ҷойи буридаи дарахту бутта; 2) нарангушти пойи хурӯс, ки ниҳоят нўгтез аст [122, с. 539].

Бино ба ахбори профессор Ш. Исмоилов, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ низ калимаи *пех* дар ифодаи ду маъно: 1) ҳар гуна хори ғафси нўгтез; 2) нохуни паси пойи хурӯс дучор мешавад. Да по-м *пех* зад. *Пехи* хъруз шъкастаст [28, с. 97].

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки муаллифи луғатномаи мазкур дар аксар ҳолат баробари шарҳ додани маънои ин гуна воҳидҳои луғавӣ иқтибос аз туркии муғулй будани онҳоро ҳатман ишора кардааст. Инро метавон дар мисоли воҳиди луғавии *тузук* мушоҳида намуд.

Тузукро Ромпурй ба таври зерин шарҳ додааст: «Ба маънии тартиб ва интизом ва зобитаи лашкар ва маҷлис; ва ин лафзи туркист. Гоҳе *тузук*...ба зиёдати вов нависанд мувофиқи расмулхатти туркӣ...» [ч.1, с. 192].

Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолии Тоҷикистон ва ҳардурии Ёзбекистон ин калима дар шакли *тузук* [76, с. 211], дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ба гунаи *тѣзѣк* дар ифодаи маъноҳои: 1) дуруст, хуб, солим (савдо *тѣзѣк*, ҳолй мерам; Мадъмар итари коро-да *тѣзѣк*-ай, пага мийа); 2) бомулоҳиза, боандеша (*тѣзѣк* гав зан; бача-т йигити *тѣзѣк* бѣдай) мавриди истифода қарор дорад [124, с. 703].

Профессор Ш. Исмоилов низ дар хусуси корбурди вожаҳои туркӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ мулоҳиза ронда овардааст, ки дар лафзи мардуми ин диёр калимаи *тѣзѣк* дучор меояд [28, с. 42, 43].

Тухмоқ аз тарафи соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» ба тариқи зайл шарҳ дода шудааст: «Мехчӯб, ки баъзе мардумони Ҳинд онро «мехчӯб» гӯянд [ҷ.1, с. 203]. Аз шарҳи муаллифони дигар фарҳангномаҳо чунин бармеояд, ки ин калима иқтибос аз туркии муғулӣ буда, дар гузашта дар шаклҳои *тухмоқ*, *туқмоқ* (бо ҳарфи «вов»), *тухмоқ* (бе ҳарфи «вов») истифода гардидааст [129, ҷ. 2, с. 381]. Масалан, дар байтҳои зерини Яҳёи Кошӣ вожаи мазкур ба кор рафтааст:

То банд нагардад ба замин аввал мех,
Тухмоқ ба сараш натавон муҳкам зад.

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаҳои шимолӣ муносибан дар шаклҳои *тӯхмоқ* ва *тӯхмоқ* ба маънои «кӯба, болғаи чӯбин, кулӯхкӯб» дар истифода аст: *Тӯмоқи* мех мекътидаги ай чув мешава [124, с. 711].

Чечакро Ромпурӣ «обила» маънидод карда, лафзи туркӣ ҳисоб шудани онро таъкид намудааст [ҷ. 1, с. 266]. Аз таҳлили замони истифодаи калимаи мазкур маълум мегардад, ки онро ханӯз шоири асри XI Саноии Ғазнавӣ ба кор бурдааст [129, ҷ. 2, с. 538]:

Рофизиро бимонда дар гардан,
Чечаку маргу часку чон кандан.

Имрӯз ин калима дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ муносибан дар ифодаи номи як навъи касалӣ, ки онро «нағзак» низ меноманд, дар истифода қарор дорад [124, с. 834].

Тағой аз тарафи Ромпурӣ ин тавр эзоҳ дода шудааст: «Ба туркӣ бародари модарро гӯянд, ки ба ҳиндӣ «мамун» гӯянд» [ҷ.1, с. 200]. Мураттибони «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» туркӣ будани ин вожаро ишора накардаанд [130, ҷ. 2, с. 292], аммо Деххудо бо таъя ба гуфтаи муаллифони «Ғиёс-ул-луғот» ва «Фарҳанги Онандроҷ» онро иқтибос аз туркии муғулӣ ҳисоб кардааст [143, ҷ. 4, с. 5980].

Ҳоло дар лаҳҷаҳои шимолӣ ин калима дар шакли *тағо*, дар лаҳҷаи чанубӣ ба гунаҳои *тағойӣ*, *тӯғойӣ* ғайр аз маънои зикргардида боз ҳамчун

мухотаби эҳтиром аз чониби чавонон ба мардони куҳансол ба кор меравад: У руз-ангӣ бача *тэгойи* ҳаму дэхта бёд, қати-ш шухӣ каем. *Тагойӣ*, ай чо мешай? [124, с. 650].

Окоро Ромпурӣ «дар туркӣ бародари калон» маънидод кардааст [ч.1, с. 26].

Ба назар чунин мерасад, ки ин калима дар асл муғулӣ буда, аз он чо ба забонҳои туркӣ иқтибос шудааст. Шояд *око* бо унсури луғавии *оғо* ҳамреша бошад.

Ин калима ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *ако*, вале дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он фақат ба гунаи *ака* истифода мегардад. Бояд гуфт, ки вожаи мазкур дар ҳар ду гурӯҳи лаҳҷаҳо аз лиҳози доираи маъно бо ҳамдигар баробар нестанд. Агар он дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар ифодаи маъноҳои: 1) бародари калонӣ; 2) чун нишони ҳурмат вақти мурочиат нисбат ба шахси калонсол; 3) нисбат ба амак аз рӯи ҳурмату эҳтиром ба кор равад, пас дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он дорои чор маъно ст: 1) бародари калонӣ: Зани *акай* мъна мълло һаким гирифтас-ъш; 2) баъзан падар ва падарандарро низ «ака» мегӯянд: Бачай мън хъдъ-м-а *ака* мега, *ака-м-а* аво; 3) аз рӯи ҳурмату эҳтиром «амак»-ро низ «ака» мегӯянд; 4) ҳама гуна марди аз худ калонро барои ҳурмат «ака» мегӯянд: Хунай *акай* Абдълло тьп-торик бьдаст [124, с. 50-51].

Дар лаҳҷаи Бухоро унсури луғавии мазкур дар шакли *ака* ба кор рафта, ду маъноро ифода мекунад: 1) бародари аз худ калонӣ: *Аке*-ш касале-ш-а шунида ғиппӣ овоз-аш гирифтас; 2) калимаи мурочиат нисбат ба марди аз худ калон (рафиқи шавҳар, бародар ва м. инҳо): Бинойӣ ав кара омдед-мӣ, *ака?* [122, с. 29].

Чоқанда «дар туркӣ ба маънии дарвақт» аст, «чаро ки *чоқ* ба маънии вақт ва ҳангом ва нуни зоида ва *да* ба маънии дар» ба кор рафтааст [ч.1, с. 257].

Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ калимаи *чоқ* дар ифодаи чанд маъно ба кор меравад: 1) хуш, хурсанд: Ин хавар-а шун (и) да вахт-аш-он *чоқ* шуд; 2) ба мӯлҷар, аз рӯи ҳисоб: *Чоқ*-ам-ба савдои динангӣ тӯғрӣ намибиёд.

Дар лаҳҷаи Бухоро унсури луғавии мазкур дар ифодаи маънои «муносиб, қоим, дуруст» истифода мешавад: Ҳаме-ш *чоқ*, рӯған-аш-ам, обу намак-аш-ам [122, с. 240].

Дар ҳамин лаҳҷа ин калима дар таркиби унсури луғавии *чоқамбарака* дар ифодаи маънои «тахминан» ба кор меравад: *Чоқамбарака* партофтам чӯб-а.

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ се калимаи ҳамшакли *чоқ* вучуд дорад: *чоқ-1* ба маънои «вақт, маврид, лаҳза»: Ҳами *чоқ* бӯд, дида омадаги-ш; *чоқ-2*: чолок, чобук: Бачай калон-ш ҳай *чоқ*-ай-да; *чоқ-3*: баробар, андоза [124, с. 846].

Янга низ аз ҷумлаи калимаҳои сермаъност. Ромпурӣ навиштааст, ки он дорои маъноҳои «зани бародар ва зани амм; ва ба маънии кадбону; ва ба маънии машшота низ омада» [ҷ. 2, с. 415].

Дар фарҳангномаҳои дигар асли калимаи мазкур аз туркии муғулӣ ҳисоб карда шудааст [130, ҷ. 2, с. 689; 143, ҷ. 14, с. 21107].

Дар лаҳҷаи Бухоро калимаи номбурда дар ифодаи маънои «завҷаи бародар, амак, тағо» ба кор меравад: *Йанге*-мо йағона ондан [122, с. 114].

Дар лаҳҷаҳои чанубӣ ва чанубӣ-шарқӣ ин калима барои ифодаи маъноҳои зерин мустаъмал аст: 1) завҷаи бародарони калонӣ, амак, тағо ва дигар шахсони наздик (*йанга*, йаг-дъ осуна-шу бьгу); 2) нидои мурочиат ба оилаи рафиқону дӯстони наздик; 3) янгагӣ, намоянда, заноне, ки шаби ақди никоҳ бо домод аз хонаи арӯс ба хонаи домодшаванда меоянд [42, с. 95; 124, с. 292].

Язнаро низ Ромпурӣ ба «Фарҳанги Рашидӣ», «Бурҳони қотей» ва чанде аз луғатномаҳои туркӣ таъя карда, иқтибос аз забонҳои туркӣ меҳисобад ва маънояшро «шавҳари хоҳар» эзоҳ медиҳад [ҷ. 2, с. 412]. Ин калимаро мо ғайр аз «Ғиёс-ул-луғот» ва «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» [130, ҷ. 2, с. 681]

аз дигар луғатномаҳои барои мо дастрас пайдо накардем. Маълум мешавад, ки ба забони тоҷикӣ хеле дер дохил гардидааст.

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ва гуфтори мардуми Бухоро калимаи *язна* серистеъмол буда, он дар ифодаи маъноҳои «поччо», «домод», «шавҳари хоҳар ва дигар хешони наздик» ба кор меравад: Варавийо-ш нӣ *йазна* мешава. *Йазне*-мо-йа то худи Бухоро-йа бурда мондан [122, с. 112; 124, с. 290].

Шоқул аз тарафи соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» ба таври зерин шарҳ дода шудааст: «Чизест аз биринҷ ва оҳан ва санг, ки ба ресмон овехта, меъмрон качиву ростии девор маълум кунанд» [ҷ.1, с. 452].

Дар гузашта ин калимаро Тоҳири Ваҳид дар байти зерин ба кор бурдааст:

Чу *шоқулаш* ин ранги норехта,

Дили ман ба мӯйе аст овехта. [143, ҷ.8, с. 12365]

Ин калимаро мардуми шимолӣ Тоҷикистон ба ҳамон маънои зикргашта то имрӯз истифода мебаранд: *Шоқул* барои рос(т) задани девол даркор.

Тароқро соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» овозе шарҳ додааст, ки аз задани тозиёна пайдо мегардад [ҷ. 2, с. 24].

Унсурӣ луғавии мазкур ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ дар ифодаи маънои «ашёи оббандӣ дар каналу ҷӯйборҳо» ба кор меравад, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ он дар шакли *търоқ* якҷоя бо вожаи *есйов* истифода гардида, номи ҷузъи осӣро мефаҳмонад [124, с. 710].

Қобро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ба таври зерин шарҳ додааст: «Хони таом; ин лафзи туркист...; ва дар «Мусталаҳот» навишта, ки *қоб* лафзи туркист, ба маънии ованд ва зарф, чун табақ зарфи таом аст, онро *қоб* низ гӯянд; ва ба маънии устухони оринҷ ва по бошад; ва дар арабӣ *қоб* ба маънии мобайни қабзаи камон ва хонаи камон ва миқдори чизе...; ва дар «Ҷароғи

ҳидоят» навишта, ки *қоб* ба маънии хонаи айнак ва ойина ва устухонҳо, ки бад-он қимор бозанд; ба ҳиндӣ панса номанд» [ҷ. 2, с. 123].

Деххудо дар бораи мансубияти забонии ин калима таваққуф намуда ишора намудааст, ки «дар туркӣ ба маънии мутлақи зарф ва дар форсӣ давре бузург кӯчактар аз лангар. Шояд аз туркӣ ба маънии зарф ва шояд аз арабии *қаъб* омада бошад, ба маънии давриҳои чинии бузург» [143, ҷ.10, с. 15242]. Ба назари мо асли туркӣ доштани ин унсури луғавӣ ба ҳақиқат наздик аст.

Дар гузашта калимаи мазкурро Муҳаммад Саиди Ашраф дар байти зерин ба кор бурдааст:

Гунбади заррин бувад дар сахни кошикориш,

Ҳамчу сарпӯши тилло бар *қоби* чинӣ ошкор. [143, ҷ.10, с. 15242]

Ин калима имрӯз хоси лаҳҷаҳои ҷанубӣ буда, мардуми ин минтақа онро дар шаклҳои *қоп*, *қап* дар ифодаи маънои «ҷувол, тӯрба» ба кор мебаранд: Ҳаф *қопи* пахта овард. Лъҳ-а хокистар-ш-а да *қопо* мегирифтем. Сълаймон йа *қоп* орд новардӣ ма-ра [43, с. 392].

Унсури луғавии мазкур дар шакли *қопча* ба маънои «лингча, халта» низ истифода мегардад: Ата-ш-а гъфтан, кий а *қопча* орд бийор [124, с. 393].

Дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ-шарқӣ калимаи *қопала* ба маънои «фарбеҳ» (*одами қопала*) дучор мешавад [28, с. 179], ки, ба назари мо, дар таркиби он ҳамон *қоп* маҳфуз аст.

Қоширо Ромпурӣ иқтибос аз туркӣ дониста, маънояшро «абру» эзоҳ додааст ва илова намудааст, ки «...ва ба маънии пораи дароз, ки аз ҷониби тӯли мева тарошида бошанд; ба ҳиндӣ пҳанк гӯянд» [ҷ. 2, с. 124].

Ин калима имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам ба сифати яке аз ҷузъҳои вожаҳои мураккаб ё омехтасохт [28, с. 42, 117] истифода мегардад: Чъкак чени къчирик-у *қошо*-ш сьфед [124, с. 393].

Қотик ва *қатик* дар туркӣ ба маънии туршиест, ки дар ошҳо кунанд [ҷ. 2, с. 124].

Ин калима низ имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар ифодаи маънои «мост, чурғот» ба кор меравад: И вахт-ёнда мул-ай *қатик* [124, с. 385].

Қошукро низ Ромпурӣ «чумча» эзоҳ дода, туркӣ будани онро таъкид кардааст [ҷ. 2, с. 124].

Деххудо тахмин намудааст, ки асли он шояд аз *қошумик* ба маънии «хоридан», «харошидан», «тарошидан» гирифта шуда бошад [143, ҷ.10, с. 15292].

Ин калима дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар ифодаи танҳо як маъно-муродифи вожаи *чумча* истифода мегардад, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шаклҳои *қошук*, *қошуг*, *қошъг* ба кор рафта, дорои маъноҳои зерин аст: 1) қошук, чумча; 2) овози чӯршаванда (ҳамовозшаванда, ёвари сарнақшхон дар сурудхонӣ) [124, с. 394].

Қоқ аз назари Ромпурӣ чунин шарҳ дода шудааст: «Лафзи туркист; ба маънии гӯшти хушк кардашуда, ки онро бирён карда мехӯранд; ва маҷозан ба маънии лоғар ва назор...; ва дар «Мунтахаб» навишта, ки ба маънии марди бисёр дароз; ва дар рисолаи «Муарработ» навишта, ки *қоқ* ба маънии қисмест аз нон; муарраби *кок* нест, балки тасарруфи форсизабонон аст, ки мехоҳанд, ки ба махрачи ҳарф зананд, *кокро қоқ* гӯянд» [ҷ. 2, с. 124].

Тахмине низ мавҷуд аст, ки мувофиқи он воҳиди луғавии мазкур дар асл форсӣ-тоҷикӣ аст. Сарчашмаи тоҷикӣ доштани *қоқ* ё *кокро* бо ҳамин далел метавон собит сохт, ки он ҳам дар бархе забонҳои миёнаи эронӣ, мисли хоразмӣ (*k'k* «кок»), ҳам чанде аз забонҳои муосири эронӣ, амсоли балучӣ (*kāk* «навъе нони бузурги паҳн»), гилакӣ (*kākā* «навъе аз ширинии хонагӣ, ки бо орд, тухми мурғ ва равған пазанд») гардиш дорад [140, ҷ. 4, с. 2103].

Ин калима имрӯз дар аксари лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар ифодаи ду маъно: 1) хушк; 2) лоғар мавриди истифода карор дорад. Бо ин калима мардуми ҷануби Тоҷикистон таркиби *қоқ-ъвоқ* сохтаанд, ки маънои «бедастовез, бе ягон чиз»-ро мефаҳмонад: Ёаке ай дар *қоқ-ъ воқ* дурмад [124, с. 391].

Аз ин калима ва пасванди –*акӣ* дар лаҳҷаҳои мазкур вожаҳои ҳамгуни *қоқакӣ-1* ва *қоқакӣ-2* сохта шудаанд, ки аввалӣ маънои «озах» ва дуюмӣ маънои «хушқоҳуш, тар нокарда»-ро дорад [124, с. 391].

Унсури луғавии номбурда дар лаҳҷаи ҳардурӣ ба гунаи *қоғ* истифода гардида, ду маъно: 1) хушқ; 2) обҳои борони кӯл шудамондаро ифода менамояд [76, с. 215].

Яқа аз тарафи Ромпурӣ чунин шарҳ дода шудааст: «Дар туркӣ гиребони чомаро гӯянд» [ҷ. 2, с. 409].

Дар гузашта вожаи мазкурро шоир Низоми Қорӣ бисёр ба кор бурдааст [143, ҷ.14, с. 21055]:

Даст бувад ба гардани максуд ҳамчу чайб,

Монанди *яқа* гар бикашӣ гӯшмоли дӯст.

Барои лашкари сармост қалъаи чубба,

Ки дорад аз *яқаву* чайб гарди хандаку сур.

Ин калима имрӯз дар лаҳҷаҳои чанубӣ дар шаклҳои *йақа*, *йоқа*, дар лаҳҷаи Андарақ ба гунаи *йақо* дар ифодаи маънои «гиребон, чоки либос аз сари сина то паси гардан» истифода мегардад [56, с. 76; 124, с. 291]. Дар Истаравшан шакли *йаққоро* ба кор мебаранд.

Ёфух маънои «нармаи сар»-ро дорад, ки «дар ҳолати ширхорагӣ мутаҳаррик бошад; ба ҳиндӣ талу номанд» [ҷ. 2, с. 408].

Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ ин вожа имрӯз дар шакли *йопуқ* истифода гардида, маънои «болопӯши гаҳвора»-ро мефаҳмонад: Дина а чумабозор говра-йа анҷом-ош-а *йопуқ* кати хардим.

Ёна дар туркӣ маънои «тараф ва чоғиб»-ро доштааст [ҷ. 2, с. 409].

Дар лаҳҷаи Бухоро калимаи мазкур дар таркиби феъли таркибии номии *йона* кардан ба маънои «нишеб, моил ба тарафе кардан»-ро дорад: Сохтик-а камтар *йона* мекунан [122, с. 116].

Дар баъзе лаҳҷаҳои шимолӣ ин унсури луғавӣ дар шакли *йон* ба кор рафта, маънои «пахлу»-ро дорад, дар гуфтори мардуми чануб бошад, он дар

таркиби калимаи *йонадарӣ* истифода шуда, маънои «пахлударӣ»-ро ифода менамояд. Дар ҳар ду гурӯҳи лаҳҷаҳо мардум калимаҳои *йонбош*, *йонбошакӣ*-ро истифода менамоянд.

*Яйлоқ*ро Ромпурӣ чунин шарҳ медиҳад: «Ҷои сарди ҳаводор, ки ба фасли тобистон дар он бошанд; ва ин туркист» [ҷ. 2, с. 416].

Таҳлили истифодаи *яйлоқ* нишон медиҳад, ки гузаштагон ин калимаро дар шаклҳои *ёйлог*, *ёйлоқ*, *яйлог*, *яйлоқ* низ ба кор бурдаанд [129, ҷ.1, с. 414; ҷ.2, 628]: Эшон гуфтанд: «Ҳақ ба ҷониби туст ва қарор чунон аст, ки баъдалявм гузаштаро ёд накунем ва юртҳои *ёйлоқ* ва қишлоқ ба ростӣ бахш кунем» («Ҷомеъ-ут-таворих»).

Имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ин калима дар шакли *йайлоқ* [124, с. 290], дар лаҳҷаи ҳардурӣ ба гунаи *йағлог* [76, с. 201] истифода шуда, маънои «ҷарогоҳи тобистона»-ро мефаҳмонад.

*Шишок*ро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» «ба маънои бачаи гӯспанди яксола» эзоҳ дода, дар асл лафзи туркӣ буданаширо таъкид намудааст [ҷ.1, с. 479].

Деххудо дар асл аз забонҳои туркӣ ба таркиби луғавии забони тоҷикӣ гузаштани ин калимаро ишора кардааст [143, ҷ.10, с. 12960].

Дар гузашта ин вожа дар ду шакл: *шишак* ва *шишок* ба кор рафтааст. Аз таҳлили замони истифодаи калимаи мазкур маълум мегардад, ки ҳар ду гунаи ин калимаро ҳанӯз Ҷ. Румӣ истифода намудааст:

Хашми сагсорон раҳо кун, хашм аз шерон бубин,

Хашм аз шерон чу дидӣ, сар бинех, *шишок* шав.

Гург ағлаб он замон гиро бувад,

К-аз рама *шишак* ба худ танҳо равад.

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шаклҳои *шишак*, *шъшак* дар ифодаи маънои «наргӯсфанди яксола-дусола» ба кор меравад: Ёаксола, ки гузашт, *шишак* мешава [124, с. 922-923].

Чӯлро муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» биёбон шарҳ дода [ҷ.1, с. 252], хангоми эзоҳи калимаи *чӯлистон* «ба чими форсӣ» (яъне *чӯлистон*- Р. А.) саҳеҳ будани онро таъкид намудааст [ҷ.1, 252].

Туркӣ будани воҳиди луғавии мазкурро дигар луғатнависон низ ишора кардаанд [143, ҷ. 5, с. 7311].

Таҳлили замони истифодаи ин унсури луғавӣ нишон медиҳад, ки онро ханӯз шоир Авҳадӣ ба кор бурдааст:

Гала дар *чӯлу* ғалла андар чол,
Натвон дошт чала аз сари хол.

Имрӯз ин калима дар лаҳҷаҳои шимолӣ дар шакли *чӯл*, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар шакли *чул* мавриди истифода қарор дорад. Бояд гуфт, ки мурағтибони «Фарҳанги лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ» мавҷуд будани се калимаи ҳамшакли *чулро* дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ишора намудаанд: *чул-1*: чӯл, биёбон, дашт, чарогоҳи зимистонаи чорво ва рамаи гӯсфандон: Ҳами сол ба мошин катӣ *чул* мерам. Ҳамуйе, ки *чуло*-да ҳастак, куйук-ъш мегем; *чул-2*: нообод, хароб, вайрон, валангор; *чул-3*: олати таносули писарбача [124, с. 853].

Қалтоқ аз тарафи Ромпурӣ «кулоҳ» маънидод шуда, аз забони туркӣ иқтибос гардидани он таъкид шудааст [ҷ. 2, с. 142].

Дар «Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ» низ туркӣ будан ва муродифи калимаи *тоқӣ* ҳисоб ёфтани ин вожа ишора шудааст [130, ҷ. 2, с. 665].

Ба назар чунин мерасад, ки *қалтоқ* бо калимаи русии *колтак* ё *калпак* сарчашмаи умумӣ дорад. Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки ин унсури луғавӣ ба забони русии қадим ба шакли *колтакъ*, ба украинӣ ба гунаи *ковпак*, ба булғорӣ ба намуди *койпак* иқтибос гардидааст [137, т. 2, с. 297].

Ин калима ҳоло дар лаҳҷаҳои ҷанубиву шимолӣ дар шакли *қалтоқ* дучор меояд. Фақат фарқ ин аст, ки дар лаҳҷаҳои шимолӣ ин калима дар ифодаи маъноҳои «кулоҳ», «сарпӯши ашё» ба кор меравад, дар лаҳҷаҳои

чанубӣ бошад, он дар ифодаи маъноҳои «каллапӯш, тоқӣ» (дид, ки зан-уш *қалпоқ* медуза), «сӯхтаи таом, ки дар таги дег пайдо мешавад» (*қалпоқи* тайи дег-а мехърундем мегирифтем), «косахонаи сар» (и *қалпоқи* сари хари мърдаги-йай) мавриди истифода қарор дорад [124, с. 377].

Ҳамин тавр, маълум мегардад, ки дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ баробари калимаҳои туркии дар айнаи ҳол дар забони адабии тоҷикӣ истифодашаванда боз онҳое низ шарҳу эзоҳ ёфтаанд, ки ҳоло аз доираи забони адабӣ берун шудаанд, аммо чунин вожаҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ то имрӯз ба кор мераванд. Тафовути истифодашон дар ин лаҳҷаҳо танҳо ҳамин буда метавонад, ки онҳо дар қисме аз минтақаҳо ба як маънои мушаххас, дар ҳиссаи дигарашон ба якчанд маъно мавриди истифода қарор доранд.

Як гурӯҳи калимаҳое, ки муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» эзоҳ додааст, дар гузашта дар якчанд вариант ба кор рафта, баробари ин баъзеи онҳо хусусияти сермаъноӣ низ зоҳир намудаанд.

ХУЛОСА

I. Натиҷаҳои асосии илмии диссертатсия

1. «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ дар байни фарҳангномаҳои пешазинқилобӣ вазифаи луғатномаи ҷамъбаस्तкунандаеро иҷро намуда, тамоми захираи луғавии то он замон гирдомадаро дар худ фаро гирифтааст. Чунин калимаву ибораҳо аз ҷиҳати мансубияташон ба забону лаҳҷаҳо ягона набуда, қисме хоси забонҳои дигари эронӣ (портӣ, суғдӣ), ҳиссаи дигар мансуб ба забонҳои ғайриэронӣ (ҳиндӣ, арабӣ, юнонӣ, туркӣ), гурӯҳи сеюм мутааллиқ ба лаҳҷаҳои дар Хуросону Мовароуннаҳр мавҷуда мебошанд [1-М].

2. Агар воҳидҳои луғавӣ ба маҳалле тааллуқ дошта бошад, Ромпурӣ таркибу ибора ва ифодаҳоеро монанди «дар вилоят», «дар ин диёр», «новоқифони ин диёр», «дар муҳовараи диёри мо», «дар муҳовараи ин диёр», «мардуми ин ҷо», «дар урфи мардум», «дар ин маҳал», «дар мардум», «дар урф», «ба истилоҳи лутийени вилоят», «ба эътибори тағйири лаҳҷа», «ба тағйири лаҳҷа» ба кор мебарад. Агар ин ё он калимаву ибора маҳз хоси забони мардуми минтақаи Мовароуннаҳр бошад, ӯ онро махсус таъкид намуда, ифодаҳои «ва ин луғати Мовароуннаҳр», «аз билоди Мовароуннаҳр», «аҳли Мовароуннаҳр»-ро ба кор мебарад. Дар сурати ба ягон забони дар шибҳи қораи Ҳинд вучуддошта мансуб будани ин ё он воҳиди луғавӣ Ромпурӣ онро ба таври алоҳида ишора намуда, маҳз ба кадом забон ё форсии кадом минтақа хос буданаширо қайд мекунад ва дар чунин мавридҳо калимаву ибораҳои «дар муҳовараи урду», «мардуми форсӣ», «ба форсии Ҳиндустон»-ро ба кор мебарад. Агар ин ё он калимаву ибора дар забони адабии ҳамонзамона дучор наояд ё кам истифода гардаду он фақат дар ашъор ё осори ягон аҳли қалам алоҳида ба кор равад, он гоҳ муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» иборай «дар ашъори баъзе аҳли вилоят»-ро истифода менамояд. Иддае аз воҳидҳои луғавӣ ҳам ба сифати унсури шарҳбанда, ҳам ба сифати калимаи маъмул дучор меоянд, яъне онҳоро Ромпурӣ ҳам эзоҳ медиҳад, ҳам худаш дар баёнаш ба кор мебарад [2-М].

3. Соҳиби «Ғиёс-ул-луғот» як силсила ибораву ифодаҳои рехтаеро шарҳу эзоҳ додааст, ки баъзеи онҳо имрӯз фақат дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳфуз мондаанд. Як қисми чунин воҳидҳои фразеологӣ дар лаҳҷаҳои шимолӣ, ҳиссаи дигарашон дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ боқӣ мондаанд.

4. Шакли дар «Ғиёс-ул-луғот» зикргаштаи иддае аз ин гуна ибораҳо ҳоло дар забони адабии тоҷикӣ ба назар намерасад, аммо дар забони мардум боқӣ мондааст.

5. Доираи маъноии баъзе воҳидҳои фразеологии дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда имрӯз васеъ гардидааст [4-М].

6. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар луғатномаи Ромпурӣ дар қатори ҳазорҳо калимаву ибораҳои дар забони адабӣ истифодашаванда боз як гурӯҳи калони унсурҳои луғавие ба кор рафтаанд, ки онҳо ҳоси маҳалли алоҳида буда, то имрӯз дар забони тоҷикони доҳили Ҷумҳурии Тоҷикистон ё тоҷикони бурунмарзӣ боқӣ мондаанд, аммо бо вучуди дар забони мардуми минтақаҳои гуногуни Тоҷикистон ё кишварҳои дигар боқимонии чунин калимаҳо ҳамаи онҳо дар як шаклу маъно маҳфуз намонда, баробари нигоҳ доштани хусусиятҳои аслий боз дорои вижагиҳои нави шакливу маъноӣ шудаанд. Аксари чунин воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои шимолӣ ба як маъноии мушаххаси худ маҳфуз монда, дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дорои маъноҳои иловагӣ гардидаанд [5-М].

7. Муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» ҳангоми шарҳу эзоҳи калимаву таркиб ё ибораҳо ду хели маънидодро пеш мегирад: дар аксар ҳолат ӯ унсури луғавии таҳлилкунандашро васеъ шарҳ медиҳад, вале дар мавридҳои дигар маънидодаш хеле мухтасар шуда, танҳо бо ишораи як-ду нуктаи ба ин ё он маҳал дахл доштани онҳо маҳдуд мегардад [4-М].

8. Ромпурӣ дар мавридҳои алоҳида кӯшиш кардааст, ки этимологияи чунин калимаву ифодаҳоро диҳад. Бояд гуфт, ки чунин маънидоди этимологии аз ҷониби муаллифи «Ғиёс-ул-луғот» додашуда ба ҳақиқати илмӣ мувофиқ меояд.

9. Таҳлил нишон медиҳад, ки дар чараёни зикри мансубияти маҳаллии калимаҳо Ромпурӣ ду роҳро пеш гирифта, дар баъзе ҳолатҳо худаш лаҳҷавӣ будани онҳоро қайд мекунад, дар мавридҳои дигар ба гуфтаи луғатнависони дигари пешгузаштааш таъя намуда, ба чунин хулоса меояд.

10. Муқоисаи маводи дар фарҳангномаи мавриди таҳлил зикргашта бо воҳидҳои луғавии дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқимонда нишон медиҳад, ки як қисми чунин калимаву ибораҳо ҳоло дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ, гурӯҳи дигар дар лаҳҷаҳои алоҳида ва ҳиссаи сеюм танҳо дар ин ё он лаҳҷаи алоҳида боқӣ мондаанд. Чунин ҳам шудааст, ки баъзе вожаҳои луғатномаи мавриди таҳлил имрӯз дар лаҳҷаҳои шимоливу тоҷикони бурунмарзӣ, ҳиссаи дигар дар лаҳҷаҳои ҷанубиву тоҷикони бурунмарзӣ истифода мегарданд [М-7,10].

11. Муқоисаи маводи дар «Ғиёс-ул-луғот» омада бо забони осори баъзе аҳли қалами гузашта собит мекунад, ки дар гузашта низ минтақаи истифодаи ҳиссае аз калимаҳо маҳдуд будааст. Инро метавон чунин исбот кард, ки луғатнигорон ҳангоми зикр намудани байтҳои шоҳид танҳо аз як ё ду шоир мисол овардаанд.

12. Аксари воҳидҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот» вучуддошта дар лаҳҷаҳои имрӯзаи тоҷикӣ аз ҷиҳати шакл тағйир ёфтаанд, қисми камашонро мардуми тоҷик бе дигаргунии шакливу маъноӣ ба кор мебаранд.

13. Бисёр калимаҳои «Ғиёс-ул-луғот» имрӯз дар лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо дар як шакл истифода мешаванд, вале ҳамин унсурҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар вариантҳои зиёд ба кор мераванд.

14. Қисме аз чунин вожаҳо бо вучуди ҳам дар «Ғиёс-ул-луғот», ҳам дар лаҳҷаҳои ҳозираи ҷанубӣ дар якчанд вариант дучор омаданашон ин қаринаҳо бо ҳам шабоҳат надоранд. Чунин ҳам шудааст, ки дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ ҳар кадоме аз вариантҳо як маънои мушаххасро ифода кардаанд [З-М].

15. Як қисми воҳидҳои луғавӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» фақат дар як вариант зикр шудаанд, аммо ҳоло онҳо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар якчанд шакл ба кор рафта, баъзеяшон то шаш вариант пайдо кардаанд [З,8-М].

16. Баъзеи чунин воҳидҳои луғавӣ агарчи дар фарҳангномаи мазкур дар якҷанд шакл истифода шудаанд, вале яке бисёр кам ва дувумӣ серистеъмом ҳастанд.

17. Ҳиссаи калони калимаву таркибҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар алоҳидагӣ ба кор мераванд, аммо ҳолатҳои фақат дар таркиби калимаҳои сохтаву мураккаб боқӣ мондани онҳо ва берун аз чунин вожаҳо истифода нагардиданашон низ ба назар мерасад. Як қисми ин гуна унсурҳои луғавии фарҳангномаи мазкур ҳоло дар забони мардуми тоҷик ҳам дар алоҳидагӣ, ҳам дар таркиби калимаҳои мураккаб ё таркибҳои феълӣ боқӣ мондаанд.

18. Ҳамаи воҳидҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот» зикршуда ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар шаклу маъноҳои гуногун боқӣ мондаанд: баъзеи онҳо имрӯз бе тағйири шаклу маъно, ҳиссаи дигар бо дигаргунии шаклӣ, гурӯҳи сеюм бо таҳаввулоти шаклу маъно ва қисми чорум бо маҳфуз мондани яке аз маъноҳои куҳанашон дар забони мардуми тоҷик ба кор мераванд.

19. Аксари калимаҳои маҳдудмаъноӣ дар луғатнома зикршуда имрӯз низ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба чунин маънояшон боқӣ мондаанд, вале қисме аз онҳо илова ба маъноӣ мушаххаси дар ин фарҳанг омада боз дорои маъноҳои иловагӣ гардидаанд. Дигар ин ки доираи маъноӣ калимаҳои сермаъноӣ «Ғиёс-ул-луғот» имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳдудмаъно ва, баръакс, доираи маъноӣ вожаҳои маҳдудмаъноӣ фарҳангномаи мазкур ҳоло сермаъно гардидаанд. Муаллифи фарҳангномаи мавриди таҳлил аз байни маъноҳои гуногуни калимаҳои сермаъноӣ яке аз онҳоро таҳлил намудааст ва ҳамин маънояшон ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳфуз мондаанд. Чунин ҳам шудааст, ки аз байни маъноҳои калимаҳои сермаъноӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» зикргашта имрӯз яке аз маъноҳо дар яке ё гурӯҳи лаҳҷаҳои ҷанубӣ, маъноӣ дуюму сеюму чорум дар дигар лаҳҷа ё гурӯҳи лаҳҷаҳои шимолӣ боқӣ мондаанд.

20. Аз таҳлил чунин бармеояд, ки гурӯҳе аз унсурҳои луғавии дар «Ғиёс-ул-луғот» омада хангоми алоҳида ба кор рафташон танҳо як маъноӣ

мушаххас, аммо вақти ҳамчун чузъи таркибҳои феълӣ истифода шуданашон маъноҳои зиёдро ифода намудаанд.

21. Дар «Ғиёс-ул-луғот» иддае аз унсурҳои луғавӣ бо шакли хосса зикр шудаанд ва чунин гунаи талаффузи онҳо имрӯз дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ боқӣ мондааст.

22. Муқоисаи воҳидҳои алоҳидаи луғавии фарҳангномаи Ромпурӣ бо осори гузаштагон нишон медиҳад, ки як ҳиссаи онҳо умри беш аз ҳазорсола доранд, дастаи дигар дар гузаштаи на чандон дур аз лаҳҷаҳои мухталифи даврони гузашта ба забони адабӣ роҳ ёфтаанд. Ин аст, ки як гурӯҳи чунин калимаҳо дар осори шоиру нависандагони ҳама давраи инкишофи забони тоҷикӣ, қисми дигар дар асарҳои аҳли адаби давраи муайян ба кор рафтаанд.

23. Аз таҳлили ин гуна воҳидҳои луғавӣ бармеояд, ки таркиби овозии калимаҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» вучуддошта ҳоло дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ихтисор шудааст, дар қисми дигари лаҳҷаҳо афзоиш ёфтааст.

24. Маълум аст, ки дар шакли имола ба кор рафтани калимаҳо ба забони арабӣ хос аст, вале маводи фарҳангномаи мавриди таҳлил нишон медиҳад, ки баъзе вожаҳои аслии тоҷикӣ низ ба чунин ҳодиса дучор шудаанд. Ин гуна унсурҳои луғавӣ имрӯз низ дар баъзе лаҳҷаҳои тоҷикӣ ба ҳамон шакли имолашон ба кор мераванд.

25. Баъзе калимаҳои ба истилоҳ лаҳҷавии «Ғиёс-ул-луғот»-ро унсурҳои луғавии сайёҳ ташкил медиҳанд, яъне онҳо агарчи ҳоло танҳо дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд, вале дар забонҳои дигари ҳиндуаврупоӣ ё ғайриэронӣ ва дар ҳолатҳои алоҳида дар лаҳҷаҳои онҳо то имрӯз гардиш доранд. Чунин воҳидҳои луғавӣ имрӯз дар забони адабии тоҷикӣ ба кор намеравад ё танҳо дар таркиби калимаҳои алоҳидаи мураккаб ба шакли хеле таҳаввулёфта маҳфуз мондаанд. Як қисми онҳо баробари дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ то ҳол зинда буданашон боз дар забонҳои дигари эронӣ ва лаҳҷаҳои онҳо ҳамчун унсури фаъоли луғавӣ мавриди истифода қарор доранд.

26. Баъзан чунин ҳам шудааст, ки иддае аз унсурҳои луғавии аслии тоҷикӣ дар ҳамаи лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ дар шакли туркӣ ба кор мераванд. Шояд сабаби ин ҳолат ҳамин бошад, ки як қисми чунин воҳидҳои луғавӣ ба баъзе забонҳои туркӣ дохил шуда, ба ҳамон шаклашон боз ба забони тоҷикӣ баргаштаанд [М-6].

27. Дар «Ғиёс-ул-луғот» як гурӯҳ унсурҳои иқтибосие ба назар мерасанд, ки аксари онҳо ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ маҳфуз мондаанд. Аҷиб он аст, ки баъзеи чунин калимаҳоро аз фарҳангномаҳои дигари асримиёнагӣ ва дар забони адабӣ пайдо кардан мушкил аст, вале онҳоро мардуми минтақаҳои алоҳидаи Тоҷикистон ё тоҷикони бурунмарзӣ истифода менамоянд. Баъзе ин гуна воҳидҳои луғавӣ дар забони адабӣ архаистӣ шуда бошанд ҳам, дар лаҳҷаҳо ҳамчун унсури ғаёл боқӣ мондаанд.

28. Ромпурӣ ҳангоми шарҳу эзоҳи як силсила калимаву таркибу ибораҳо муродифи ҳиндии онҳоро низ ишора менамояд. Бояд гуфт, ки ин гуна калимаҳои ҳиндӣ имрӯз низ дар лаҳҷаҳои алоҳидаи тоҷикӣ ҳамчун воҳиди луғавии ғаёл мавҷуданд. Маълум мегардад, ки ин гуна унсурҳои луғавӣ дар гузашта низ доираи маҳдуди истифода доштаанд. Исботи ин гуфтаҳо ҳамин буда метавонад, ки онҳоро аз эҷодиёти на ҳама шоиру нависандагони асримиёнагӣ пайдо кардан мумкин аст. Чунин калимаҳои ҳиндиасл имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ дар вариантҳои гуногун боқӣ мондаанд: дар баъзеи онҳо дар шакли ба асл наздикашон, дар қисми дигар дар варианти тағйирёфта ба кор мераванд. Баъзеи ин гуна калимаҳои иқтибосии ҳиндӣ имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ баръакси забони адабӣ дар калимасозӣ низ хеле ғаёл мебошанд.

29. Ромпурӣ ҳангоми эзоҳи баъзе калимаҳои иқтибосие, ки имрӯз дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ боқӣ мондаанд, ақидаеро изҳор менамояд, ки он бо гуфтаи луғатнигорони дигар муҳолиф аст. Аммо андешаи Ромпурӣ дар чунин мавридҳо ба ҳақиқати илмӣ наздик мебошад.

30. Бисёр калимаҳои арабиасли дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда ҳоло дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ мисли унсурҳои луғавии аслии тоҷикӣ дар вариантҳои гуногун истифода мегарданд.

31. Ромпурӣ ҳангоми нишон додани решаи туркӣ доштани баъзе калимаҳо бочуръатона рафтор мекунад, вале дар мавриди эзоҳи гурӯҳи дигар танҳо бо ишораи кӯтоҳ маҳдуд мемонад. Баъзе воҳидҳои луғавии туркии дар «Ғиёс-ул-луғот» мавҷуда низ мисли калимаҳои аслии тоҷикӣ дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ дар як шакл, ҳиссаи дигар дар якчанд вариант ҳамчун вожаҳои сермаъно ба қор мераванд.

32. Як гурӯҳи калимаҳои туркиасл имрӯз дар ҳамаи лаҳҷаҳои тоҷикӣ, қисми дигар танҳо дар лаҳҷаҳои шимолӣ ва ҳиссаи сеюм дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ маҳфуз мондаанд. Чунин воҳидҳои луғавӣ дар лаҳҷаҳои шимолӣ танҳо дар як вариант, аммо дар лаҳҷаҳои ҷанубӣ дар якчанд шакл ба назар мерасанд.

I.Тавсияҳо оид ба истифодаи амалии натиҷаҳо

1. Асосҳои назариявӣ ва бардоштҳои аз таҳлили робитаи силсилае аз унсурҳои луғавии «Ғиёс-ул-луғот» ва маводи лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ бадастомада метавонад барои куллан дигар шудани назари мардум ба маводи лаҳҷавӣ мусоидат карда асосе шавад, ки ба лафзи мардуми минтақаҳои мухталифи тоҷикнишин на ҳамчун унсурҳои тасодуфан пайдошуда, балки ба сифати сарчашмаи муҳимми маводи таърихи забон муносибат карда шавад.

2. Натиҷаҳои аз таҳлили ин масъала дастрасгардидаро метавон дар ҷараёни таҳия намудани маводи таълимӣ-методӣ, дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсии лаҳҷашиносии таърихӣ дар мактабҳои олии мавриди истифода қарор дод.

3. Маводи унсурҳои дар «Ғиёс-ул-луғот» дарҷгардида ва шакли дар лаҳҷаҳои муосири ҷанубиву шимолии тоҷикӣ пойдормонда метавонад дар оянда барои мурағаб шудани луғатномаҳои решашиносии (этимологӣ)-и вожаҳои лаҳҷавӣ хидмат намояд.

4. Таҳлили қиёсии унсурҳои қадим бо гунаҳои муосири дар лафзи мардуми ҷанубу шимоли Тоҷикистон маҳфузмондаро метавон ҳангоми таълими фанни интихобии лаҳҷашиносии муқоисавӣ-таърихӣ дар макотиби олии мавриди баҳрабардорӣ қарор дод.

ФЕҲРИСТИ ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ

I. САРЧАШМАҲО

1. Балъамӣ А. Таърихи Табарӣ [Матн] / Балъамӣ А. Бо муқаддима ва тавзеҳоти М. Умаров ва Ф. Бобоев. Ҷилдҳои 1-2. –Техрон, 1380 / 2001. – 1632 с.
2. Осори Рӯдакӣ [Матн] / Дар таҳти таҳрири А. Мирзоев. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. –541 с.
3. Ромпурӣ М. Ф. Фиёс-ул-луғот [Матн]. Таҳияи матн бо пешгуфтор, мулҳақот, тавзеҳот ва феҳристи А. Нуров / Ромпурӣ М. Ф. Ҷилди 1. - Душанбе: Адиб, 1987. –480 с; ҷилди 2. –Душанбе: Адиб. 1988. –416 с.
4. Румӣ Ҷ. Девони Кабир [Матн] / Румӣ Ҷ. –Душанбе, 1992. Ҷилди 1. –497с.; ҷилди 2. –Душанбе, 1993. –461 с.
5. Румӣ Ҷ. Маснавии маънавӣ [Матн] / Румӣ Ҷ. Танзим, таҳия ва баргардони Бадриддин Алиев ва Алӣ Муҳаммади Хуросонӣ. –Техрон, 1379 / 2001. –728 с.
6. Саной. Осори мунтахаб [Матн] / Саной. -Душанбе: Адиб, 1993.- 394 с.
7. Ҳофизӣ Шерозӣ. Куллиёт [Матн] / Ҳофизӣ Шерозӣ. –Душанбе: Ирфон, 1983. –668 с.
8. Ҳудуд-ул-олам мина-л-машриқ ила-л-мағриб [Матн] / Таҳиякунандаи матн ва муаллифи пешгуфтор А. Ҳасанов. –Душанбе: Бухоро, 2014. –587 с.

II. ОСОРИ ТАҲҚИҚӢ

Ба забони тоҷикӣ

9. Азимова У. А. Таҳлили муқоисавӣ-таърихии лексика ва фразеологияи «Таърихи Байҳақӣ» бо лаҳҷаҳои муосири шимолӣ ва ҷанубии тоҷикӣ: дисс. номз. илмҳои филол.: 10.02.20-Забоншиносии муқоисавӣ-таърихӣ, қиёсӣ ва муқобалавӣ [Матн] / У. А. Азимова. –Хучанд, 2021. -171с.

10. Алиев Б. Т. Феълҳои _сода дар «Гаршосбнома»-и Асадии Тӯсӣ [Матн] / Б. Т. Алиев. –Душанбе, 1999. – 24 с.
11. Аҳадов Х. «Фарҳанги Рашидӣ» ҳамчун асари лексикографӣ [Матн] / Х. Аҳадов. –Душанбе: Дониш, 1981. – 120 с.
12. Валӣ Самад. Дурахши як ахтари сӯзон[Матн] / Валӣ Самад, Худодод Аъзам. –Душанбе: Матбуот, 2001. –317 с.
13. Воҳидов А. Таркиби «Ғияс-ул-луғот» [Матн] // Труды Самаркандского гос. ун-та/ А. Воҳидов. Выпуск 246. –Самарканд. 1973.–С. 216-220.
14. Воҳидов А. Шарҳи изофӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» [Матн] // Труды Самаркандского гос. ун-та (проблемы филологии и литературных связей) / А. Воҳидов. Выпуск 318. –Самарканд. 1977.–С. 83-87.
15. Воҳидов А. Аҳамияти «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддин дар таърихи фарҳангшиносии тоҷикӣ [Матн] // Масъалаҳои филология / А. Воҳидов. –Самарканд, 2003. –С. 90-94.
16. Воҳидов А. Муҳаммад Ғиёсуддин-фарҳангшинос ва шореҳ [Матн] // Бо суҳан ҷаҳоне биорост / А. Воҳидов. –Самарканд, 2011. –С. 10-21.
17. Воҳидов А. Устод Айнӣ ва «Ғиёс-ул-луғот» [Матн] // Бо суҳан ҷаҳоне биорост / А. Воҳидов. –Самарканд, 2011. –С. 63-66.
18. Воҳидов А. «Ғиёс-ул-луғот» дар дасти мост [Матн] // Бо суҳан ҷаҳоне биорост / А. Воҳидов. –Самарканд, 2011. –С. 94-100.
19. Ғуломова Б. Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва сиёсати давлатӣ дар бораи забон [Матн] / Б. Ғуломова, Д. Мирзоева, Ш. Мансуров, М. Холиқова, М. Ниёзова, Х. Асламов. –Душанбе: Шарқи озод, 2011. –207 с.
20. Давлатбеки Хоча. Ташаккул ва таҳаввули забоншиносии форсӣ тоҷикӣ дар асрҳои миёна [Матн] / Давлатбеки Хоча. –Душанбе: Диловар.1998. –149 с.

21. Давлатзода Р. Усулҳои тафсири тахфифи вожаҳо дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ [Матн] / Р. Давлатзода. –Хучанд: Нури маърифат, 2019. –188 с.
22. Дарвешӣ Баҳриддин. «Чароғи ҳидоят»-и Орзу ва забони тоҷикии форсӣ [Матн] / Дарвешӣ Баҳриддин. –Душанбе: Дониш, 1992. –104 с.
23. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Қисми 1. [Матн] / Муҳаррири махсус Ш. Рустамов. –Душанбе: Маориф, 1982. –462 с.
24. Зеҳнӣ Т. Чанд сухани судманд [Матн] / Т. Зеҳнӣ. –Душанбе: Ирфон, 1984.- 157 с.
25. Имронов С. «Сихоҳ-ул-фурс»-сарчашмаи адабӣ [Матн] // Садои Шарқ / С. Имронов. –Душанбе, 1980, №9. –С. 91-97.
26. Исмоилов Ш. Муносибати таърихӣ лексикаи шеваҳои Қаротегин бо забони адабии пешина [Матн] //Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ / Ш. Исмоилов. –Душанбе, 1976, №2. – С. 71-74.
27. Исмоилов Ш. Як омили халқияти забони асари бадеӣ [Матн] / Ш. Исмоилов. Душанбе, 2012. –120 с.
28. Исмоилов Ш. Лексикаи лаҳҷаи водии Рашт [Матн] / Ш. Исмоилов. –Душанбе: Ирфон, 2018. –332 с.
29. Каримхӯчаева Р. Тафсири усулҳои тахфифи вожаҳо дар фарҳангномаҳои нимаи аввали қарни XIX (дар асоси маводи «Ғиёс-ул-луғот»-и Ромпурӣ): дисс. ...номз. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / Р. Каримхӯчаева. –Хучанд, 2006. –150 с.
30. Қосимова М. Н. Оид ба чанде калимаву ибораҳо дар осори Чалолӣдини Румӣ [Матн] // Вазифаи воҳидҳои забон дар ҷараёни гуфтор / М. Н. Қосимова. –Душанбе, 1996. –С.106-110.
31. Қосимова М. Н. Мухтасар оид ба истилоҳоти забоншиносии пешини тоҷик [Матн] / М. Н. Қосимова. –Душанбе, 2003. –113 с.
32. Қосимова М. Н. Истилоҳоти қадимаи тоҷикӣ (маълумоти мухтасар) / М. Н. Қосимова. –Душанбе, 2007. –171 с.

33. Қосимӣ М. Шарҳи бархе аз луғот ва абёти Рӯдакӣ [Матн] / М. Қосимӣ М. // Номаи пажухишгоҳ (маҷмуаи мақолот) / М. Қосимӣ. –Душанбе, 2002, №2. –С. 21-48.
34. Мақсудов Т. Лексика ва фразеологияи шеваҳои тоҷикони Исфара [Матн] / Т. Мақсудов. –Душанбе: Ирфон, 1997. –159 с.
35. Мачидов Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. –Душанбе, 2007. –242 с.
36. Мирзоутдинова С. Доир ба омӯзиши шеваи Хуф [Матн] // Армуғон, 2 / С. Мирзоутдинова. –Душанбе, 1971. –С. 173-180.
37. Мухторӣ Қ. Унсурҳои забони имрӯзаи тоҷик дар ашъори Рӯдакӣ [Матн] // Саҳми олимони ҷавон дар инкишофи илм / Қ. Мухторӣ. –Душанбе, 1999. –С. 227-230.
38. Муъминов А. Фарқияти калимаҳои форсӣ-тоҷикӣ аз арабӣ дар «Ғиёс-ул-луғот» [Матн] // Материалы V Межвузовской научной конференции Средней Азии и Казахстана / А. Муъминов. –Душанбе, 1963. – С. 200-205.
39. Назар С. Бо лаҳҷаи дарғӣ [Матн] / С. Назар. –Душанбе: Ирфон, 2009. –48 с.
40. Назар С. Дарғи шариф. Таърихи мухтасар [Матн] / С. Назар. – Душанбе: Ирфон, 2009. –216 с.
41. Насриддинов А. Фарҳанги тафсирии «Шамс-ул-луғот» (сарчашмаҳо, лексика, хусусиятҳои лексикографӣ): дисс. ...номз. илмҳои филол: 10.02.22 [Матн] / А. Насриддинов. –Душанбе, 1982. –143 с.
42. Насриддинов А. Лексикаи «Шамс-ул-луғот» ва муносибати он ба забони ҳозираи тоҷик [Матн] // Куллияти осор (Дар ҳафт мучаллад). Ҷилди панҷум / А. Насриддинов. –Хуҷанд: Ношир, 2013 – С. 419-566.
43. Неменова Р. Л. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] Ҷилди 1 / Р. Л. Неменова, Ғ. Ҷӯраев. –Душанбе: Дониш, 1980. –328 с.

44. Рауфов Ҳ. «Фарҳанги Чаҳонгирӣ» ҳамчун сарчашмаи лексикографияи тоҷику форс [Матн] / Ҳ. Рауфов. –Душанбе: Дониш, 1973. – 191 с.
45. Саймиддинов Д. Корбурди вожаҳои портӣ дар забони форсии миёна [Матн] // Номаи пажухишгоҳ (Маҷмуаи мақолот) / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2001, №1. –С 10-19.
46. Саймиддинов Д. Вожаиносии забони форсии миёна [Матн] / Д. Саймиддинов. –Душанбе, 2001. –310 с.
47. Саймиддинов Д. Бархе аз вожаҳои куҳан дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Номаи пажухишгоҳ (Маҷмуаи мақолот) / Д. Саймиддинов. – Душанбе, 2002, № 2. – С. 5-20.
48. Саймиддинов Д. Дар мавриди иқтибосҳои суғдӣ бо як нишонаи оғозӣ дар осори форсии дарӣ ва лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Пажухишнома (Маҷмуаи мақолот) -/ Д. Саймиддинов. –Душанбе: Деваштич, 2002. №2. –С. 5-24.
49. Саидов С. «Сихоҳ-ал-фурс» ва интиқоди матн [Матн] / С. Саидов. Хучанд, 1996. -40 с.
50. Салимов Ю. Насри ривоятии форсу тоҷик [Матн] / Ю. Салимов. –Душанбе: Дониш, 1971. –156 с.
51. Салимов Ю. Баъзе хусусиятҳои забони насри ривоятии форсу тоҷик [Матн] // Насри ривоятӣ -/ Ю. Салимов. Душанбе: Ирфон, 1986. -С.41-55.
52. Сангинов А. Нақши фарҳанг дар рушди соҳаҳои забон [Матн] // Забон ва истиқлол/ А. Сангинов. –Душанбе, 2001. –С.108-112.
53. Сатторова М. А. «Фарҳанги Низом» ва мақоми он дар таърихи луғатнависӣ [Матн] / М. Сатторова. –Хучанд, 2004. –43 с.
54. Сиёев Б. Ташаккули ҷонишинҳо дар забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Сиёев. –Душанбе: Ирфон, 2002. – 495 с.

55. Убайдов Ф. А. Боқимонии вожаҳои асли ва иқтибосии даврони куҳани забони тоҷикӣ дар лаҳҷаи Мастчоҳ (дар асоси маводи зерлаҳҷаҳои поён) [Матн] / Ф. А. Убайдов. –Хучанд: Андеша, 2012. –154 с.
56. Ўзбеков С. Лексика ва фразеологияи лаҳҷаи тоҷикони Андарак [Матн] / С. Ўзбеков. –Хучанд: Меъроҷ, 2014. –182 с.
57. Хаскашев Т. Н. Фонетикаи забони адабии тоҷик [Матн] / Т. Н. Хаскашев. –Душанбе: Маориф, 1989. –197 с.
58. Хоҷаева М. Усули шарҳи вожаю ибораҳо дар «Ғиёс-ул-луғот» [Матн] // Таблаи аттор. Қисми 2. / М. Хоҷаева. –Хучанд, 2001. -С. 143-147.
59. Хоҷаева М. Муҳаффафот аз нигоҳи муаллифони фарҳангҳо [Матн] // Номаи донишгоҳ / М. Хоҷаева. Хучанд, 2003, №7. –С. 33-42.
60. Хоркашев С. Калимасозии исм бо пасвандҳо [Матн] / С. Хоркашев. –Душанбе: Ирфон, 2010. –143 с.
61. Хоркашев С. Баррасии лингвистии гурӯҳҳои мавзӯии таркиби луғати лаҳҷа [Матн] / С. Хоркашев. –Душанбе: Маориф, 2014. –233 с.
62. Ҳасанов А. Ҳусни суҳан аз нигоҳи Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ [Матн] // Шамъи анҷуман / А. Ҳасанов. –Хучанд, 1996. –С.76-99.
63. Ҳасанов А. Зикри нуқси суҳан дар вожаномаҳои куҳан [Матн] / А. Ҳасанов. Хучанд, 2001. – 41 с.
64. Ҳасанов А. Унсурҳои луғавӣ ва сарфию нахвии осори садаҳои X-XIII дар лаҳҷаи шимолӣ (бахши Фарғонаи ғарбӣ) [Матн] / А. Ҳасанов. – Хучанд: Нури маърифат, 2003. –253 с.
65. Ҳошимов С. Луғатнигорӣ [Матн] / С. Ҳошимов. –Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2009. –79 с.
66. Ҳусейнов Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айнӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов. –Душанбе: Ирфон, 1972. –253 с.
67. Чалолов О. Гурӯҳи шеваҳои тоҷикони райони Ёвон [Матн] / О. Чалолов. –Душанбе: Дониш, 1967. –199 с.

68. Ҷалолова Ф. А. Афкори забоншиносӣ дар «Ғиёс-ул-луғот»-и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ [Матн] / Ф. А. Ҷалолова. –Хучанд, 2012, 160 с.
69. Ҷӯраев Ғ. Калимаи хоси шева ва баъзе аломатҳои фарқкунандаи он [Матн] // Забоншиносии тоҷик / Ғ. Ҷӯраев. –Душанбе: Дониш, 1976. – С. 123-139.
70. Ҷӯраев Ғ. Мақоми калима дар таркиби луғати лаҳҷа [Матн] // Сохтор ва қорбасти воҳидҳои забони тоҷикӣ / Ҷӯраев Ғ. - Душанбе,1999.- С. 42-50.
71. Ҷӯраев Ғ. Забони ман-ҷаҳони ман [Матн] / / Ғ. Ҷӯраев. – Душанбе: Маориф, 2014. –159 с.
72. Шақурӣ М. Садриддин Айнӣ – равшангари бузурги таърих [Матн] / М. Шақурӣ. –Хучанд: Нури маърифат, 2001. –104 с.
73. Шарофиддини Рустам. Давлати Сомониён ва забони адабии тоҷик [Матн] / Шарофиддини Рустам. –Душанбе, 1999. –176 с.
74. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Муҳаррирони масъул Ш. Рустамов, Р. Ғафқоров. -Душанбе: Дониш, 1982. Ҷилди 2. –231 с.; ҷилди 5. 1982. –331 с.
75. Шуқуров М. Забони мо ҳастии мост [Матн] / М. Шуқуров. – Душанбе: Маориф, 1991. –231 с.
76. Эшнӣёзов М. Шеваи ҳардурӣ [Матн] / М. Эшнӣёзов. –Душанбе, 1977.- 252 с.
77. Эшнӣёзов М. Диалектологияи тоҷик [Матн] / М. Эшнӣёзов. – Душанбе, 1977. Қисми 1. –112 с.; қисми 2. 1979. –134 с.; қисми 3. 1986. – 96 с.

Ба забони русӣ

78. Баевский С. И. Средневековая персидская лексикография [Текст] // История лингвистических учений. Средневековый Восток / С. И. Баевский. –Л.: Наука, 1981. –С. 115-129.

79. Березович Е.Л. К семантической истории «многоканальных» заимствований: случай *кураж* [Текст] // Вопросы языкознания \ Е. Л. Березович, О. Д. Сурикова. –М.: Наука, 2016, № 4. –С. 35-55.
80. Вохидов А. Толкование значение слова в «Гияс-ул-лугот» с помощью синонимов [Текст] // Труды Самаркандского гос. ун-та. Выпуск 240 / А. Вохидов. 1973.–С. 43-48.
81. Вохидов А. Структурно-семантическая характеристика лексики в «Гияс-ул-лугот»: дисс. ...канд. филол.наук: 10.02.22 [Текст] / А. Вохидов. – Душанбе, 1975. –33 с.
82. Джураев Г. Южные говоры таджикского языка [Текст] / Г. Джураев, Р. Л. Неменова, Дж. Мурватов. Том 1. –Душанбе: Дониш, 2013. – 370 с.
83. Джуразода Ш. Диалектизмы в творчестве Джалолиддина Руми (на примере «Маснави маънави») [Текст] // Саҳми олимони чавон дар инкишофи илм / Ш. Джуразода. –Душанбе, 1999. – С. 213-216.
84. Ежов Ю. Н. Персидские и турецкие числительные в арабских диалектах [Текст] // Ирано-афразийские языковые контакты / Ю. Н. Ежов. – М., 1987. –С. 56-60.
85. Ефимов В. И. Персидский, таджикский, дари [Текст] // Основы иранского языкознания. Новоиранские языки / В. И. Ефимов, В. С. Расторгуева, Е. Н. Шарова. –М.: Наука, 1982. –С. 5-230.
86. Заринзаде Г. Г. Сравнение «Сихах-ал-аджам» и «Сихах-ал-фурс» [Текст] // Иранская филология. Материалы V Всесоюзной научной конференции по иранской филологии, состоявшейся в г. Душанбе 25-27 апреля 1966 г. Языкознание. Том 1. / Г. Г. Заринзаде. –Душанбе, 1970. –С. 42-51.
87. Капранов В. А. «Луғати фурс» Асади Туси и его место в истории таджикской (фарси) лексикографии [Текст] / В. А. Капранов. –Душанбе. Изд-во АН Тадж. ССР, 1964. – 211 с.

88. Капранов В. А. Таджикско-персидская лексикография в Индии XVI-XIX вв. [Текст] / В. А. Капранов. –Душанбе: Дониш 1978. –221 с.
89. Лазар Ж. Общий язык иранских земель и его диалекты по текстам X-XI в н.э. [Текст] // Народы Азии и Африки / Ж. Лазар. –М. , 1961, №4. –С. 176-181.
90. Лившиц В. А. Согдийские слова в таджикском языке [Текст] // Известия АН Тадж. ССР. Отд-ние общ. наук / В. А. Лившиц. –Душанбе, 1957, № 72. –С. 34-43.
91. Молчанова Е. К. Таджикские диалектные обороты типа «ини ман» [Текст] // Масъалаҳои забоншиносӣ / Е. К. Молчанова. –Душанбе, 1975. –С. 165-176.
92. Оранский И. М. Введения [Текст] // Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки / И. М. Оранский. -М.: Наука, 1979. - С.10-129.
93. Расторгуева В.С. Очерки по таджикской диалектологии [Текст] / В. С. Расторгуева.- М.: Изд-во АН СССР, 1952. Выпуск. 1. 1952. -207 с.; выпуск. 2. 1952. -324 с.; выпуск. 3. 191 с.; выпуск 4. 1961. -223с.; выпуск 5. 1963. 250 с.
94. Расторгуева В.С. Опыт сравнительного изучения таджикских говоров [Текст] / В. С. Расторгуева. -М., 1964. -187 с.
95. Расторгуева В.С. Среднеперсидской язык [Текст] // Основы иранского языкознания. Среднеиранские языки/ В. С. Расторгуева, Е. К. Молчанова. -М.: Наука, 1981.- С. 6-147.
96. Расторгуева В.С. Современный таджикский литературный язык и его отношение к диалектам [Текст] // Вопросы диалектологии и истории языка / В. С. Расторгуева , Р. Гаффаров. – Душанбе: Дониш, 1984. -С.8-14.
97. Расторгуева В.С. Сравнительно – историческая грамматика западноиранских языков. Фонология [Текст] / В. С. Расторгуева. -М.: Наука, 1990.- 253 с.

98. Рубинчик Ю. А. Лексикография персидского языка [Текст] / Ю. А. Рубинчик. –М.: Наука, 1991. -219 с.
99. Рубинчик Ю. А. Грамматический очерк персидского языка[Текст] // Персидско-таджикский словарь. Том 2 / Ю. А. Рубинчик. -М.: Русский язык, 1983. – С.793-847.
100. Рустамов Ш. Толковый словарь XV века «Шарафнома»-и Маняри: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / Ш. Рустамов. Худжанд, 2004. -26 с.
101. Сангинов А. Словарь «Бахори Аджам» и его лексикографическая характеристика: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / А. Сангинов. Душанбе, 1973. -32 с.
102. Сатторова М. А. Особенности персидско-таджикской лексикографии второй половины XIX и начала XX веков (на материале «Фарҳанги Низом»): автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / М. А. Сатторова. Худжанд. -26с.
103. Сиёев Б. Формирование местоимений в таджикском языке: автореф. дис. ... докт. филол. наук [Текст] / Б. Сиёев.– Душанбе, 2003. - 57 с.
104. Тагирджанов А. Т. Памятник таджикского разговорного языка первой половины ХУ1 в. («Маджмаъ-ут-таворих» [Текст]) // Известия АН Тадж. ССР. Отд-ние общ. наук / А. Т. Тагирджанов. 1962. №2.- С. 28-32.
105. Урунова М. Лексикографические особенности «Бахори борон»-комментарии «Гулистон»-а Мухаммада Гиясуддина Ромпури: автореф. дис. ... канд. филол. наук [Текст] / М. Урунова. Душанбе, 1993. -17 с.
106. Ходжаев Д. Таджикская лингвистическая мысль X-XVI вв.: автореф. дис. ... докт. филол. наук [Текст] / Д. Ходжаев. Душанбе, 2004. -45 с.
107. Хоркашев С. Лексико-семантический и морфологический анализ предметной лексики в южных и юго-восточных говорах таджикского языка: автореф. дис. ... докт. филол. наук [Текст] / С. Хоркашев. Душанбе, 2015. -53 с.

108. Хромов А. Л. О некоторых словах языка эпохи Рудаки, сохранившихся в таджикских говорах верховьев Заравшана [Текст] // Рӯдакӣ ва замони ӯ -/ Хромов А. Л. Сталинобод, 1958.- С. 222-227.

109. Хромов А. Л. Говоры таджиков Матчинского района [Текст] / А. Л. Хромов. - Душанбе, 1963.- 213 с.

Ба забони форсӣ

110. بهار محمدتقی. سبکشناسی یا تاریخ تئور نسر فارسی. تهران.جلدهای 1-2.تهران. 1337. 436+496 (ص)
111. خانلری. پرویز نائل تاریخ زبان فارسی بخش از جلد 2. تهران. 1349. 256 ص.
112. خانلری پرویز نائل دستور تاریخی زبان فارسی چاپ اول تهران. 1372. 213 ص.
113. راعی قیامالدین لغات ترکی مغولی و چینی در تاریخ بیهقی || مجمعه سخنرانی های مجلس بزرگداشت ابوالفضل بیهقی مشهد 1372. ص. 281-291
114. زمردیان رضا. بررسیگوش قایین تهران 1376. -209ص.
115. صادقی علی اشرف. تکوین زبان فارسی تهران 1363. -147 ص.
116. فرای رچرد نیلسان. عصر زرین فرهنگ ایران. مترجم مسعود رجبییا. چاپ دوم. تهران. 1363. 317 ص.
117. قاسمی مسعود و دیگران. فرهنگ مصادر زبانها و گویشهای ایرانی تاجکستان. جلدهای 1-2. دشنبی 1376. -213 ص.

III. ФАРҲАНГНОМАҲО

Ба забони тоҷикӣ

118. Абдуллозода Р. Ибораҳои халқӣ [Матн] / Абдуллозода Р. – Душанбе: Дониш, 1974. – 204 с.

119. Айнӣ С. Луғати нимтафсилии забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Айнӣ С. - Душанбе: Ирфон, 1976. -563с.

120. Зоҳидов А., Осимова Б. Фарҳанги воҳидҳои фразеологӣ лаҳҷаи Хучанд [Матн] / Зоҳидов А., Осимова Б. –Хучанд: Нури маърифат, 2013. -391 с.

121. Калимуллоев Р. Фарҳанги мухтасари таъбирҳои халқӣ ва ифодаҳои пандомӯзи Мирзо Турсунзода [Матн] / Калимуллоев Р. Душанбе, 2011. -191 с.
122. Маҳмудов М. Луғати мухтасари лаҳҷаҳои Бухоро [Матн] / Маҳмудов М., Бердиев Б. –Душанбе: Дониш, 1989, -278 с.
123. Маҳмудов М. Луғати шеваҳои забони тоҷикӣ.(лаҳҷаҳои ҷанубӣ) [Матн] / Маҳмудов М., Бердиев Б. Ҷилди 1. -Душанбе, 1977. -287 с.
124. Маҳмудов М. Фарҳанги лаҳҷаҳои ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / Маҳмудов М., Ҷӯраев Ғ, Бердиев Б. Душанбе, 2012. -946 с.
125. Мирзозода С. Фарҳанги забони ягнобӣ [Матн] / Мирзозода С. - Душанбе, 1995. -96 с.
126. Мурватов Ҷ. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ (материалҳо) [Матн] / Мурватов Ҷ. -Душанбе: Дониш, 1982. -329 с.
127. Орзу С. А. Чароғи ҳидоят [Матн] / Орзу С. А. -Душанбе: Ирфон, 1992.- 288 с.
128. Осимова Б. Ҳазору як таъбири лаҳҷаи Хучанд [Матн] / Осимова Б. –Хучанд: Нури маърифат, 2003. -228 с.
129. Фарҳанги забони тоҷикӣ [Матн]. -М.: Советская энциклопедия, 1969 Ҷилди 1.- 951с.; ҷилди 2.- 949 с.
130. Фарҳанги тафсирии забони тоҷикӣ [Матн]. -Душанбе, Ҷилди 1. 2008. -949 с.; ҷилди 2. 944 с.
131. Фаҳри Қаввос. Фарҳанги Қаввос / Фаҳри Қаввос. -Хучанд:Нури маърифат, 2003.-290 с.
132. Фозилов М. Фарҳанги ибораҳои рехта [Матн] / Фозилов М. - Душанбе: Нашриёти давлатии Тоҷикистон. Ҷилди 1, 1963. - 952 с.; ҷилди 2, 1964. -802 с.
133. Ҳодизода Р. Мухтасари таърих ва луғатномаи забони форсии Самарқанд. –Душанбе: Адиб, 2008. -132с.

Ба забонҳои русӣ ва англисӣ

134. Абаев В.И. Историко-этимологический словарь осетинского языка [Текст]. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – 1958. – Т. 1. – 655 с.; т. 2. – 1973. – 448 с.; т.3, 1979. -358 с.; т. 4, 325 с.

135. Розенфельд А. З. Таджикско-русский диалектный словарь. Юго-восточный Таджикистан [Текст]. / Розенфельд А. З. - Л.: Изд-во ЛГУ, 1983.- 240 с.

136. Севортян Э. В. Этимологический словарь тюркских языков (Общетюркские и межтюркские основы на гласные) [Текст]. / Севортян Э. В. Том 1. -М.: Наука. 1974.- 767 с.; том 2 (Общетюркские и межтюркские основы на букву «Б») [Текст]. -М.: Наука, 1978. -346 с.; том 3 (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «В», «Г», «Д») [Текст]. - М.: Наука, 1980. -392 с.; том 4 (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Ж», «Й») [Текст]. -М.: Наука, 1989. -292 с.; том 5 (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «К», «Қ», «М») [Текст]. – М.: Языки русской культуры, 1997. -363 с.; том 6 (Общетюркские и межтюркские основы на буква «Қ») [Текст]. –М.: Языки русской культуры, 2000. -261 с.; том 7 (Общетюркские и межтюркские основы на буквы «Л», «М», «Н», «П», «С») [Текст].–М.: Языки русской культуры, 2003. 476 с.

137. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка [Текст] / Фасмер М. -М.: Прогресс, 1986-1987. Том 1.- 561с.; том 2.- 671с.; том 3.- 830с.; том 4.- 860 с.

138. Lokotch K. Etymologisches wörterbuch Heidelberg [Text] / Lokotch K. 1927, p.25. №299.

Ба забони форсӣ

139. تبریزی محمد ابن خلف. برهان قاطع. جلد های 1-2. به کوشش محمد سعیدی پور. بدون سال

نشر. (424+416)

140. حسندوست محمد. فرهنگ ریشه‌شناختی زبان فارسی. جلد های 1-4. تهران 1384.

141. حسین انجو. فرهنگ جهانگیری. جلد های 1-2. مشهد 1362-1364.

142. داعی الاسلام سیید محمد علی. فرهنگ نظام. جلدهای 1-5. تهران 1325-1345.
143. دهخدا علی اکبر. لغتنامه. جلدهای 1-14. تهران. معسسه چاپ و انتشارات تهران. 1373.
144. زمانی کریم. شرح جامعی مثنوی معنوی. دفتر پنجم. تهران. 1385.
145. معین محمد. فرهنگ فارسی. جلدهای 1-4. تهران. 1375.
146. هادی زاده رسول. سمرقندیان چه میگویند. لغتنامه مختصر گویش فارسی سمرقند. مشهد.
- 1382.163-
147. یدوللاه منصورى حسنزاده ج. بررسى ریشه شناختی افعال زبان فارسی. تهران. 1387.
- 413-ص.

Мақолаҳое, ки аз рӯи таҳқиқоти диссертатсионӣ ба нашр расидаанд:

А) Мақолаҳо дар маҷаллаҳои тақризшавандаи ҚОА-и назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон:

[1-М]. Пойдормонии бархе аз калимоти як луғатномаи муътабарӣ асри Х1Х дар лаҳҷаҳои ҳозираи тоҷикӣ [Матн] // Номаи ДДХ ба номи академик Б. Ғафуров / А. Раҳимов. –Хучанд, 2012. № 5 (33). –С. 51- 56.

[2-М]. Робитаи бархе афъоли «Ғиёс – ул- луғот» бо феълҳои лаҳҷаҳои ҳозира [Матн] // Ахбори ДДХБСТ / А. Раҳимов. –Хучанд. – 2013. № 4 (56). – С. 266- 270.

[3-М]. Ҷуғрофияи густариши вожаҳо аз назари Ромпурӣ [Матн] /А. Раҳимов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон / А. Раҳимов. –Душанбе: Сино, 2015. № 4 /3 (167). –С. 48 – 50.

[4-М]. Шарҳи вожаҳои қадими эронӣ «Ғиёс-ул-луғот» ва муқоисаи онҳо бо лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Паёми Донишгоҳи забонҳо. № 2(46), 2022. –С.52-57.

Б) Мақолаҳо дар дигар маҷаллаю маҷмуаҳои илмӣ:

[5-М]. Муносибати вожаҳои «Ғиёс – ул- луғот» бо унсурҳои луғавии лаҳҷаҳои кунунии тоҷикӣ [Матн] // Паёми ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ /А. Раҳимов. –Кӯлоб, 2013. № 1, 2 (8-9). –С. 273-276.

[6-М]. Муносибати маҳаллии бархе аз унсурҳои луғавӣ ва шарҳу тафсири онҳо дар «Ғиёс – ул – луғот»- и Ромпурӣ [Матн] // Паёми ДДК ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ /А. Раҳимов. –Душанбе. 2015. № 2 (13). –С. 273-276.

[7-М]. Роҳҳои зикри унсурҳои лаҳҷавӣ дар «Ғиёс – ул – луғот»- и Муҳаммад Ғиёсуддини Ромпурӣ [Матн] // Тухфаи аҳбоб / А. Раҳимов. – Хучанд: Ношир, 2012. –С. 435-440.

[8-М]. Лексикаи «Ғиёс – ул – луғот» ва вожаҳои лаҳҷавии ҳозира [Матн] // Шукӯҳи маърифат /А. Раҳимов. –Хучанд: Ношир, 2013. –С. 292-297.

[9-М]. Муҳаммад Ғиёсуддин ва муносибати маҳаллии вожаҳо [Матн] // Ахтари ирфон /А. Раҳимов. –Хучанд: Мероҷ, 2014. – С. 141-145.

[10-М]. Боқимонии вожаҳои иқтибосии ҳиндӣ «Ғиёс – ул- луғот» дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] //Сунъи беҳин / А. Раҳимов. –Хучанд: Ношир, 2017. –С. 272-282.

[11-М]. Вожаҳои ҳиндӣ дар лаҳҷаҳои тоҷикӣ [Матн] // Забон-рукни тоат. (Маҷаллаи илмӣи ДМТ) / А. Раҳимов. –Душанбе, 2020, № 12. –С. 157-165.

[12-М]. Вожаҳои арабии лаҳҷаҳои забони тоҷикӣ ва шарҳи онҳо дар «Ғиёс-ул-луғот» [Матн] // Забон-рукни тоат (Маҷаллаи илмӣи ДМТ) – Душанбе, 2022. –С. 143-150.